

The background is a sepia-toned photograph of a city square. In the foreground, a black street signpost stands with several directional signs. In the background, the silhouettes of people are visible, including two men in long coats and hats standing together on the right. The overall atmosphere is historical and quiet.

Tr ag ovi.

Jovan Byford /

Filip Škiljan /

Hrvoje Volner /

Virna Karlić /

Sanja Šakić /

Ankica Čakardić /

Lino Veljak /

Boris Pavelić /

Petra Belc Krnjaić

Tragovi

/ **Impressum**

TRAGOVI – Časopis za srpske i hrvatske teme

IZDAVAČ: Srpsko narodno vijeće, Arhiv Srba u Hrvatskoj

ZA IZDAVAČA: Milorad Pupovac

ADRESA UREDNIŠTVA: Uredništvo Tragova, Preradovićeve 21, 10 000 Zagreb

E-MAIL: tragovi.redakcija@gmail.com

UREDNIŠTVO: Snježana Banović (Akademija dramskih umjetnosti, Sveučilište u Zagrebu), Nada Beroš, Dimitrije Birač (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Nebojša Blanuša (Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu), Igor Drvendžija (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Tvrtko Jakovina (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Dejan Jović (Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu i Univerzitet u Beogradu), Dušan Marinković (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Nenad Močanin (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti), Zvezdana Ostojić (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Tihomir Ponoš (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Milan Radanović (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Ilija Ranić (Plejada, Zagreb), Sanja Roić (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu), Andrej Šimić (Arhiv Srba u Hrvatskoj), Filip Škiljan (Institut za migracije i narodnosti, Zagreb), Siniša Tatalović (Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu), Čedomir Višnjčić (SKD Prosvjeta), Nikola Vukobratović (Arhiv Srba u Hrvatskoj)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK: Dejan Jović

IZVRŠNI UREDNIK: Milan Radanović

KOORDINATOR ZA BIBLIOGRAFSKE BAZE: Mario Pallua

DIZAJN I PRIJELOM: Parabureau / Igor Stanišljević, Tena Križanec

LEKTURA: Nevena Bojičić

FOTOGRAFIJA NA KORICAMA: Tošo Dabac: Trg Republike, oko 1950.

Arhiv Tošo Dabac / Muzej suvremene umjetnosti / Grad Zagreb

NAKLADA: 250

TISAK: Kerschhoffset

ISSN: 2623-8926

UDK: 323.15 (=1/=8) (051)

CIJENA POJEDINAČNOG BROJA: 6,63 € / 50 kuna

(Fiksni tečaj konverzije: 1 EUR = 7.53450 HRK)

IBAN: HR9823600001502433740

SWIFT: ZABHR2X

Časopis se referencira u sljedećim bibliografskim bazama:

Hrčak, Google Scholar, CEEOL, BASE (Bielefeld Academic Search Engine),

ProQuest (Primo, Summon).

/ **Sadržaj**

/ ČLANCI

- 7 Jovan Byford
Spasavanje savskih žrtava od zaborava i negiranja:
Istorija i sećanje na poslednje ustaške zločine u Sisku
- 52 Filip Škiljan, Hrvoje Volner
Identitet i sjećanje – Srbi u donjomiholjačkom kraju
- 87 Virna Karlić, Sanja Šakić
Trista čuda i trista jauka: Život i djelo Save Mrkalja
- 102 Ankica Čakardić
Praxis škola i feminizam: marksistički humanizam i nevolje s rodom

/ ESEJ

- 139 Lino Veljak
Uz 30. obljetnicu smrti Gaje Petrovića

/ IZ ARHIVA

- 151 Boris Pavelić
Neobjavljeni rukopisi Slavka Goldsteina u Arhivu Srba u Hrvatskoj

/ OSVRTI

- 175 Petra Belc Krmjaić
Filmsko otajstvo Vlade Petrića

/ ČLANCI

Spasavanje savskih žrtava od zaborava i negiranja: Istorija i sećanje na poslednje ustaške zločine u Sisku

JOVAN BYFORD

The Open University, Milton Keynes, UK

Članak istražuje istorijat i sećanje na poslednji ustaški zločin u Sisku – masakr počinjen na obali Save 4. maja 1945. godine, uoči povlačenja ustaša iz grada. Iako su žrtve masakra, u lokalnom kontekstu poznatije kao “savske žrtve”, postale vidljivi objekat javnog sećanja u Sisku nakon rata, do sada nije objavljen nijedan istraživački rad o samom događaju, a memorijalizacija je bila praćena i upečatljivim nedostatkom zainteresovanosti za identitete žrtava, kao i za činjenice o tome kako su nastradale. Ovaj članak predstavlja pokušaj da se, prvi put, odgovori na ključna pitanja o tome ko su bile žrtve, koliko ih je bilo i zbog čega su stradale, time se opirući dugotrajnoj tradiciji izbegavanja odgovara na ta pitanja ili negiranja tih događaja. Istraživanje masakra u Sisku je važno i zbog toga što su još od sedamdesetih godina 20. veka prisutne spekulacije da tela pronađena na obali Save ne pripadaju žrtvama ustaškog masakra, već žrtvama partizanskih osvetničkih ubistava počinjenih nakon oslobođenja Siska. Ta revizionistička interpretacija je dobila na snazi u Hrvatskoj od devedesetih godina prošlog veka, pa su čak i neki hrvatski “mejnstrim” istoričari sugerisali da, usled nedostataka istorijskih dokaza o samom zločinu, tvrdnje revizionista ne smeju biti momentalno odbačene. Rad kritički preispituje tu tvrdnju, ukazujući na činjenice u vezi s tim događajem, u želji da pruži preko potrebna objašnjenja.

Takođe, mapiranjem događaja u Sisku tokom poslednjih nedelja rata, ovaj članak nastoji da pokaže kako masakr na obali Save u Sisku nije bio izolovan slučaj. Postojali su i drugi zločini počinjeni u Sisku i okolini u poslednjim nedeljama rata, koji su u velikoj meri deo priče o savskim žrtvama, ali koji su do sada bili potpuno nepoznati. Među njima je i jedan od poslednjih masakra Srba koje su počinile ustaše, kao i verovatno i poslednji akt Holokausta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ovaj

članak nastoji da osvetli te ranije nepoznate događaje i da otkrije identitet stradalih žrtava.

KLJUČNE REČI: *Sisak, Nezavisna Država Hrvatska, Drugi svetski rat, ustaški zločini*

/

Približno 50 kilometara južno od hrvatskog glavnog grada Zagreba, smješten na ušću triju reka – Save, Kupe i Odre – nalazi se mali industrijski grad Sisak. Prema istočnom kraju grada, gde reka Sava meandriira oko mirne gradske četvrti poznate kao Tomčev put, nalazi se mala stambena ulica s jednim redom kuća koje gledaju na visok travnat nasip. Usamljen i neupadljiv znak otkriva neobično ime te ulice: Ulica savskih žrtava. Ta ulica je retko podsećanje na danas nepravedno zapostavljen aspekt prošlosti tog grada, a to je tragična priča o četvorogodišnjoj vladavini ustaša između 1941. i 1945. godine. Naziv ulice posvećen je sećanju na žrtve masakra koji su ustaše počinile 4. maja 1945. godine, uoči svog povlačenja iz grada usled napredovanja vojske jugoslovenskih partizana. Mesto na kome se taj masakr odigrao nalazi se na manje od kilometar uzvodno od pomenute table, na obali Save.

U decenijama nakon Drugog svetskog rata, sećanje na savske žrtve u Sisku bilo je vidljivo u javnom prostoru. Pored toga što je ulica nazvana po njima, postojale su i dve spomen-ploče, kao i spomenik posvećen sećanju na žrtve. Uprkos tome, uobičajeni godišnji rituali koji su se odigrali oko tih spomenika prikrivali su upadljiv nedostatak zainteresovanosti za identitet žrtava ili za činjenice o tome šta im se dogodilo. Nijedan naučni rad, pa čak ni feljton u novinama, do sada nije objavljen o poslednjem ustaškom zločinu u tom gradu. Umesto toga, sećanje se zasnivalo na pojednostavljenoj priči o neznanim civilima koje su iz zatočeništva u nekadašnjoj zgradi Fabrike stakla Teslić ustaše odvele do obale Save i tamo ih brutalno pogubile. Nikada se nisu pravilno postavljala pitanja o tome ko su bili pogubljeni, koliko ih je bilo i zašto su ubijeni.

Ovaj članak nastoji da, prvi put, ispriča priču o savskim žrtvama. To je važan poduhvat jer, kao što će se videti, ubistvo na obali Save u Sisku nije bilo izolovan događaj. Bilo je i drugih zločina počinjenih u Sisku i okolini u poslednjim nedeljama rata, zločina koji su blisko povezani s pričom o savskim

žrtvama, a koji su dosad bili u potpunosti prepušteni zaboravu. Među njima je i jedan od poslednjih masakra počinjenih nad Srbima od strane ustaša, kao i, verovatno, jedan od poslednjih akata Holokausta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ovaj članak nastoji da osvetli te dosad nepoznate zločine i da, prvi put, otkrije identitet žrtava.

Priča o savskim žrtvama zaslužuje da bude ispričana i iz drugih razloga, nevezanih za princip da sve žrtve nacista i njihovih saradnika zaslužuju mesto u istoriji i javnom sećanju. Čudnom igrom sudbine, poslednji ustaški zločin u Sisku ostavio je neizbrisiv trag u posleratnom sećanju na ustaške zločine. Kada je mesto zločina otkriveno, vlasti u tek oslobođenom gradu organizovale su izvlačenje i sahranu tela žrtava. Ti događaji ostali su zabeleženi na fotografijama. Oko 160 sačuvanih slika čini mešavinu forenzičkih fotografija (široki kadrovi leševa na licu mesta i srednji i krupni kadrovi individualnih žrtava) i umetnički dovršenijih fotografija ožalošćenih supruga i majki, ili širokougao-nih kadrova tela poređanih u redove, koji sugerišu veličinu masakra (slika 1).¹

Zbog svoje dirljivosti i dostupnosti, te slike su odmah postale uobičajene ilustracije ustaških zločina, uključujući i one počinjene u logoru Jasenovac. Od izveštaja o ustaškim zločinima objavljenih u jugoslovenskoj štampi neposredno nakon rata, pa sve do dokumentarne serije od 12 epizoda o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj emitovane na Hrvatskoj radio-televiziji 2021. godine, bilo je veoma malo knjiga, dokumentaraca i izložbi o Jasenovcu, ili uopšteno o ustaškim zločinima, koji nisu sadržali i slike zločina iz Siska, najčešće bez konkretnog navođenja njihovog porekla.²

U drugim radovima sam već detaljno istražio posleratnu sudbinu fotografija iz Siska, kao i dinamiku njihovog prerastanja u moćne, ali i sporne, vizuelne simbole ustaške izopačenosti.³ Ovaj članak, međutim, nije o samim

1 Zbirka fotografija se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu, HR-HDA-1422, Album ratni zločini 1, Z-161-325. Nije bilo moguće utvrditi identitet fotografa koji su dokumentovali ovaj događaj. Nekoliko autora je sugerisalo kako je u pitanju Hugo Fisher-Ribarić, poznati partizanski fotograf, iako je ta tvrdnja zasnovana na glasinama pre nego na pouzdanim dokazima, npr. Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija* (Zagreb: Spomen područje Jasenovac, 2008), str. 21.

2 Npr. Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Zločini u Logoru Jasenovac* (Zagreb: Zemaljska komisija Hrvatske, 1946), dokumentarni film *Jasenovac*, režija Gustav Gavrin i Kosta Hlavaty (Zagreb, Filmsko poduzeće FDJ, 1945), Hrvoje Klasić i Miljenko Bukovčan, *NDH*, epizoda 11, "Teror", Hrvatska radio-televizija (HRT), 2021.

3 Videti Jovan Byford, *Picturing Genocide in the Independent State of Croatia: Atrocity Photographs*

fotografijama, već o događajima čije posledice one prikazuju. Jedan od problema koji se javljaju kada se slike zverstava koriste samo kao ilustracije jeste to što se kritičko naučno izučavanje tih slika fokusira na to šta one ne prikazuju i čega nisu autentična reprezentacija. Utvrđivanje onoga šta fotografija zaista prikazuje jednako je važno, kao način da se povrati njihova referentnost, autentičnost i dokazna vrednost. Takođe, kao što Suzan Krejn tvrdi, ukoliko

and the Contested Memory of the Second World War in the Balkans (Bloomsbury Academic: 2020). Knjiga je objavljena u prevodu na srpski kao *Genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na slikama: Fotografije zverstava i sporno sećanje na Drugi svetski rat u Jugoslaviji* (Fabrika knjiga, 2022); videti još: Jovan Byford, "Picturing Jasenovac: Atrocity photography between evidence and propaganda", u Hildegard Frubis, Clara Oberle, and Agnieszka Pufelska (ur.), *Fotografien aus den Lagern des NS-Regimes: Beweissicherung und ästhetische Praxis* (Vienna: Böhlau Verlag, 2019), str. 227–248.

Slika 1 a, b:
Fotografije
iz Siska kao
sveprisutne
ilustracije
ustaških
zverstava
(HR-HDA-1422,
Z-177 i Z-193).

se fotografije određenih zločina koriste kao ilustracija nekog aspekta istorije, onda istoričari moraju prvo da “odgovore na etički imperativ da saznaju više” o tome šta te fotografije zapravo predstavljaju.⁴

Još jedan razlog za udubljivanje u priču o savskim žrtvama jeste spasavanje sećanja na njih od revizionističke manipulacije. Najkasnije od sedamdesetih godina 20. veka postoje spekulacije da tela otkrivena na obali Save nisu bile žrtve ustaškog masakra, već partizanskih osvetničkih zločina počinjenih nakon oslobođenja Siska. Ta alternativna interpretacija priče o savskim žrtvama dobila je na popularnosti od devedesetih godina, delimično i zbog toga što su revizionisti uspešno koristili oskudnost naučnih istraživanja o tom zločinu.

4 Susan A. Crane, “Choosing not to look: Representation, repatriation and Holocaust atrocity photography”, *History and Theory* 47 (2008), 311.

Kao što ćemo videti, čak su i neki priznati “mejnstrim” naučnici u Hrvatskoj dali kredibilitet revizionističkoj verziji događaja, priznajući da, pošto ne znamo tačno šta se dogodilo na obali Save 4. maja 1945. godine, stavovi revizionista ne mogu biti unapred odbačeni. Ovaj rad kritički preispituje pomenutu tvrdnju i nastoji da osvetljavanjem činjenica u vezi s tim slučajem pruži preko potrebna dodatna pojašnjenja.

/ Peripetije u sećanju na savske žrtve

U kasno popodne 5. maja 1945. godine, vojnici 20. srpske brigade Jugoslovenske armije ušli su u glavni bolnički kompleks u Sisku, koji se nalazi s druge strane obale Kupe u odnosu na centar grada. Do tog trenutka, većina ustaških jedinica se već povlačila prema Zagrebu, tako da je jedino što je stajalo na putu potpunom preuzimanju grada od strane partizana bio stari most koji su ustaše minirale, zatim nekoliko bunkera koji su čuvali prelaz preko reke, kao i mitraljesko gnezdo koje se nalazilo na obližnjem crkvenom tornju.⁵

Tokom brzog napredovanja kroz predgrađa Siska ranije tog dana, partizanske jedinice su održavale redovni kontakt s bolničkim osobljem, od kojeg su mnogi bili uključeni u partizansku ilegalu tokom rata. Toga jutra, kurir je poslat iz bolnice s porukom da ustaše vrše zverstva u gradu. Poruka je prenosila kako se prethodne noći dogodio masakr na obali reke Save. Među žrtvama su bili zatvorenici zatočeni u zgradi lokalne fabrike stakla i stanovnici koje su ustaše zarobile prethodnih dana.⁶ Ivo Pedišić, doktor u bolnici, kasnije se prisećao kako su se glasine o masakru širile tokom dana, a da su odmah po dolasku partizana uplašeni rođaci osoba za koje se znalo da su zarobljene od strane ustaša pristizali u bolnicu u potrazi za informacijama o njihovim voljenima.⁷

Najveći strahovi porodica potvrđeni su narednog dana jezivim otkrićem na obali Save. U blizini nekadašnje fabrike stakla, na desetine mrtvih tela plutalo je u plitkoj vodi i bilo nagomilano duž blatnjave obale. Vlasti su sme-

5 Dragoljub Mirčetić Duško, *Dvadeseta srpska brigada* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986), str. 294.

6 Ivo Pedišić, “Humanitarni ilegalni rad sisačke bolnice 1941 — 1945. godine”, *Putovi revolucije* 9, 1967, 234–243.

7 *Ibid.*, str. 242.

sta organizovale izvlačenje leševa. Tela su preneti na suhu zemlju, očišćena i poredana uz obalu radi identifikacije.

Izvlačenje tela nadgledala je komisija koja je na brzinu sastavljena od “predstavnik vojnih i civilnih vlasti”, kao i članova budućeg gradskog ogranaka Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.⁸ Gradska komisija za Sisak još nije bila operativna toliko brzo nakon oslobođenja, što objašnjava zašto zvanični izveštaj, redovno sastavljan nakon sličnih istražnih radnji ogranaka Zemaljske komisije, u tom slučaju nije načinjen.⁹

8 “Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, *Vjesnik*, 19. maj 1945, 3.

9 Najranije svedočenje u vezi sa ovim zločinom koje sam uspeo da pronadem datira od 13. maja

Slika 2 a, b:
Sahrana
žrtava u Sisku
(HR-HDA-1422,
Z-316 i Z-307).

Pregled posmrtnih ostataka žrtava ukazao je da su ubijene hladnim oružjem. Preminule su od ubodnih rana u predelu vrata ili zatiljka, ili od fraktura lobanje načinjenih sekirom, maljem ili sličnim tupim predmetom. Pojedina tela su pronađena s rukama vezanim iza leđa ili s tegovima vezanim za okove kako bi se sprečilo da žrtve pobegnu za vreme kratkog hoda do gubilišta, ili pak kako bi se osiguralo da tela potonu na dno reke. Među žrtvama je bio znatan broj žena, a neka tela su izgledala kao da je reč o muškim adolescenti-

1945. (AJ 110, k. 487, d. 280).

ma. Takođe, nekoliko tela je bilo odeveno u uniformu domobrana, regularne vojske Nezavisne Države Hrvatske.

Kao što je bio običaj u to vreme, izvlačenje tela bilo je javni događaj. Posmatrali su ga zainteresovani stanovnici, uključujući decu, kao i ožalošćena rodbina žrtava, od kojih su neki neutešno plakali kada su među leševima prepoznali članove svoje porodice. Prema prvim medijskim izveštajima o tom događaju, izvučena tela su ostavljena na obali Save nekoliko dana, kako bi se proširila vest o masakru i kako bi se rođacima ostavilo dovoljno vremena da doputuju iz okolnih sela i identifikuju stradale. Na kraju, tela su stavljena u kovčeg i transportovana na glavno gradsko groblje u Viktorovcu, gde su sahranjena u masovnoj grobnici 12. maja 1945.¹⁰

Fotografije nastale tokom sahrane ukazuju na to da je pogreb bio veoma posećen, a sadržao je i sve elemente antifašističkih zborova koje su nove vlasti organizovale u to vreme u oslobođenim mestima i gradovima Hrvatske (slika 2b). Uobičajen motiv na takvim događajima bilo je moralno zgražavanje nad izopačenošću ustaša, uz pozive na osvetu i odmazdu.¹¹ Na sahrani u Sisku, zvaničnici su hodali uz dugačak red delimično otvorenih kovčega noseći transparent s porukom “Krvnici, nećete pobjeći pred osudom” (slika 2 a, b). Novinski izveštaji su naglašavali kako su i žrtve i preživeli vapili za nemilosrdnim kažnjavanjem ustaša.¹² S druge strane, vlasti su u tom trenutku shvatale da beskompromisni pozivi na osvetu predstavljaju pretnju za delikatne međuetničke odnose na oslobođenim teritorijama. U izveštajima svojim pretpostavljenima u Zagrebu, Branko Drezga, javni tužilac Banije, često je aludirao na rasprostranjenu percepciju među Hrvatima kako su partizani strana vojska koja je vodila osvetnički prosrpski rat: “priličan broj Hrvata”, pisao je juna 1945. godine, “nisu uvjereni da je i za njih došlo oslobođenje i da je ovo njihova država”.¹³ Zbog toga su pozivi na osvetu morali da budu ublaženi umerenijom retorikom. Izveštaj o ubistvima u Sisku objavljen u zagrebačkom dnevnom listu *Vjesnik* krajem maja 1945. naglašava kako su većina ubijenih u Sisku Hrvati, te kako je dolazak partizana sprečio dalje zločine nad lokalnom

10 “Popis žrtava fašističkog terora iz Siska”, GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 242.

11 Videti Jovan Byford, *Picturing Genocide*, glava 4.

12 “Dan pre oslobođenja Siska, Ustaše su pobile 400 zatvorenika iz logora u staklani Teslić”, *Borba*, 28. maj 1945, 3; “Zločini ustaško-nemačkih krvoloka u Sisku, Gročanima i Zagrebu”, *Borba*, 20 maj, 1945, 2.

13 “Izveštaj javnom tužiocu Hrvatske. 30. VI 1945”, HR-HDA-421, k. 5.

hrvatskom populacijom. Takođe, članak nije pokušao da sakrije kako je među “nevinim ljudima” ubijenim na obali Save, koje su činili “seljaci, radnici, činovnici i namještenici, žene i omladinci”, bilo i nekoliko pripadnika domobranske vojske koji su, pretpostavlja se, ubijeni jer su “u Jasenovcu bili svjedoci nevidjenih ustaških zločina”. Predstavljanje sisačkih Hrvata kao žrtava ustaša, te domobrana kao svedoka, a ne počinitelja, predstavljalo je smišljeni pokušaj vlasti da pridobiju hrvatsko stanovništvo. Iz istog razloga, naglašavana je i činjenica da je na pogrebu služio rimokatolički sveštenik: velika fotografija objavljena uz članak u *Vjesniku* prikazivala je sveštenika kako služi opelo ispred partizanske počasne straže.¹⁴

Do kraja četrdesetih, želja za osvetom je splasla, a drugi motivi su postali dominantni u javnom sećanju na rat. Tokom pedesetih, dve memorijalne ploče posvećene savskim žrtvama podignute su u Sisku. Prva, postavljena prilikom obeležavanja desetogodišnjice partizanskog ustanka 1951. godine, nalazila se na kamenoj ploči u blizini obale Save, blizu stratišta gde se ubistva dogodila (slika 3a). Druga je postavljena nekoliko godina kasnije, na zidu zgrade nekadašnje staklane Teslić, odakle su žrtve odvedene na pogubljenje.¹⁵ Zatim je 1956. godine na groblju Viktorovac podignut veći i reprezentativniji spomenik, delo lokalnog vajara Želimira Janeša, kako bi se obeležila masovna grobnica u kojoj su žrtve bile sahranjene (slika 3b).¹⁶ Takođe, ulica u blizini groblja nazvana je po savskim žrtvama. Njeno ime je promenjeno decembra 1991. godine u kampanji promene imena 70 ulica i pet trgova u Sisku, uglavnom onih koji su nazvani po herojima partizanske borbe, ili čija su imena bila vezana za istoriju ili geografiju Jugoslavije.¹⁷ Međutim, sećanje na savske žrtve nije u potpunosti izbrisano iz mape grada: po njima je nazvana manja, skorije izgrađena ulica u naselju Tomčev put, pomenuta na početku ovog članka.¹⁸

- 14 “Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, 3.
- 15 Ivica Šustić, *Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije na području općine Sisak* (Sisak: Muzej Sisak, 1982), str. 30, 32.
- 16 Bronzani spomenik sačinjen je od stilizovanih prikaza mrtvih tela koja plutaju po reci, a pored toga stoji nadahnuta poruka koja odaje počast antifašističkoj orijentaciji žrtava i njihovom stradanju, takođe ugravirana u bronzi. Oba elementa su postavljena na kratke metalne stubove, kako bi se stekao utisak da lebde iznad zemlje.
- 17 Tokom 1991. ulica je preimenovana u Ulicu Jure Kaštelana, hrvatskog pesnika i pisca koji je preminuo godinu dana ranije. “Skupština općine Sisak: Odluka o promjeni i određivanju novih imena ulica i trgova u Sisku”, *Službeni vjesnik*, br. 78, 31. decembar 1991, str. 36–38.
- 18 *Ibid.*, str. 38.

Uprkos postojanju više memorijala, sećanje na savske žrtve bilo je krajnje površno. O žrtvama se govorilo uopštenim generalizacijama i etiketama kao o “žrtvama fašističkog terora”, “rodoljubima i simpatizerima narodnooslobodilačke borbe”, “građanima Siska”, “nevinim žrtvama, borcima za slobodu i novu Jugoslaviju” i slično.¹⁹ Nepreciznosti i rodne predrasude su dominirale opisima. Navođenje broja mrtvih variralo je između “nekoliko stotina” i 600, dok je spomenik na groblju Viktorovac opisao žrtve kao “očeve i braću i drage sinove grada”, iako su čak 40% žrtava činile žene.²⁰ Među stradalima su bili uglavnom stanovnici Siska i okolnih sela, ali se zločinu nekada pridavalo šire regionalno značenje, pri čemu su se žrtve opisivale kao “građani Siska i ostalih krajeva naše zemlje” ili kao “četiri stotine ljudi sa Banije, Korduna, iz Bosne”.²¹ Ukoliko su uopšte pomenuti, počinioci su označavani kao “fašisti”, “fašisti i domaći izdajnici”, ili “krvnici”, a ne direktno ustaše. Savske žrtve su dobile sličan tretman i u naučnoj literaturi, gde se njihova sudbina najčešće pominjala tek usputno.²²

Nekoliko faktora je doprinelo takvom površnom pristupu. Sisačka regija imala je bogatu “revolucionarnu tradiciju”: 22. juna 1941. godine, prvi partizanski odred je osnovan u šumi Brezovica u blizini grada. Taj događaj je, kao važan izvor građanskog ponosa, zasenio sve ostale, naročito u kontekstu šire tendencije u posleratnom jugoslovenskom društvu da se privileguje memorijalizacija oružane borbe i otpora. Postojala je težnja da se stradanja civila posmatraju kao “neophodna žrtva koja je morala da se pruži za svoju zajednicu” pre nego kao predmet sećanja sam po sebi.²³ To je imalo za ishod šablonsko

- 19 “U četvrtak: otkriće spomenika Savskim žrtvama”, *Jedinstvo*, br. 175–6, 24. novembar 1956, 1; Šustić, *Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta*, str. 32–33, “Otkrivena spomen ploča na savskom nasipu”, *Jedinstvo*, br. 80, 7. jul 1951, 1; “Otkriven spomenik Savskim žrtvama”, *Jedinstvo*, br. 177, 8. decembar 1956, 1–2.
- 20 “Otkriven spomenik Savskim žrtvama”, str. 1–2; Šustić, *Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta*, str. 33. Spomenik na groblju pominje 600 žrtava. Najčešće navođen broj stradalih u posleratnom periodu bio je 500 žrtava.
- 21 “Stravična noć na Savi”, *Vjesnik Željezare*, br. 8, 27. april 1963, 12; “Otkriven spomenik Savskim žrtvama”, 2.
- 22 Npr. Zdravko Dizdar, “Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku Drugoga svjetskog rata 1941 — 1945. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* vol. 22, br. 1–2, 1990, 83–110. Đuro Zatezalo pominje 450 žrtava, ali pogrešno sugerise kako su u pitanju isključivo Srbi. Videti Zatezalo, *Radio sam svoj seljački i kovački posao* (Prosvjeta: Zagreb, 2005), str. 344.
- 23 Wolfgang Hoepken, “War, memory and education in a fragmented society: the case of Yugoslavia”, *East European Politics and Society* 13, br. 1 (1998), str. 203.

sećanje na stradanja civila. Mada je broj civilnih žrtava često preuveličavan, nije postojala posebna briga za njihovu sudbinu ili identitet. Čak su i žrtve logora u Sisku, među kojima su bile hiljade srpske dece nasilno razdvojene od roditelja (prevashodno tokom ofanzive na Kozaru jula 1942. godine), privlačile relativno malo pažnje sve do sedamdesetih.²⁴

Još jedna prepreka za veće uvažavanje stradanja civila, uključujući i stradanja u Sisku, bila je to što su sve do osamdesetih glavna dokumenta u vezi s ratnim zločinima – prvobitno i u najvećoj meri prikupljena od strane

Slika 3:
Spomenici
u Sisku posve-
ćeni savskim
žrtvama iz a)
1951. i b) 1956.
godine.

24 Za više o logoru u Sisku videti Dizdar, "Logori", videti još Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević: Prešućena heroína Drugog svjetskog rata* (Zagreb: Profil, 2019), str. 164–176.

jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača – bila nedostupna većini istraživača. Krajem 1947. i početkom 1948. godine, kada su Državna komisija i njena tela bili raspušteni, sav prikupljeni materijal je predat državnim institucijama, pa su usledile čitave decenije dok ta dokumenta nisu preneti u relevantne arhive i postala dostupna stručnoj javnosti. U međuvremenu, nemogućnost pristupa dokumentima je podstakla nagađanja i preveliko oslanjanje na okvirne, standardizovane i nekonzistentne opise fašističkih zločina.

Do trenutka kada su arhivski izvori postali dostupniji javnosti krajem osamdesetih, novi pogledi na Drugi svetski rat, s radikalno drugačijim istraživačkim prioritetima i predmetima javnog sećanja, već su dobili zamah širom Jugoslavije. U Hrvatskoj, masakr u Blajburgu i takozvani Križni put – sinonimi za sudbinu kolaboracionističkih snaga koje su dospale u ruke partizana maja 1945. godine – postali su dominantne teme u novoj nacionalnoj martirologiji. Novonastala preokupacija nedelima jugoslovenskih komunista ne samo da je zasenila bilo kakvo preostalo interesovanje za zločine ustaša već je dovela i do pokušaja ispiranja zločinačkog nasleđa Nezavisne Države Hrvatske. Jedan od načina na koje se to postiglo jeste negiranje zasnovano na pripisivanju ustaških zločina partizanima.

Upravo to se dogodilo i s masakrom u Sisku. Od sedamdesetih, pisci povezani s proustaškom hrvatskom dijasporom razvijali su ideju kako su tela otkrivena na obali Save početkom maja 1945. zapravo žrtve partizanskih osvetničkih ubistava. Ta tvrdnja je prvobitno plasirana od strane ustaša neposredno nakon masakra: na dan oslobođenja Siska, glavna radio-stanica u Zagrebu je objavila kako su partizani masakrirali stotine stanovnika po ulasku u grad.²⁵ To je bilo deo poznate ustaške propagande koja je u to vreme namerno podsticala strah od partizanskih zločina, sa ciljem da ubedi što više hrvatskih civila da krenu u povlačenje s vojskom, kako bi se pred Saveznicima ostavio utisak da ustaški režim ima podršku naroda.²⁶ Navodi o partizanskim zločinima u Sisku oživljeni su četvrt veka kasnije u knjizi *Operation Slaughterhouse* (Operacija Klanica), jednoj od prvih o blajburškom masakru, objavljenoj u Sjedinjenim Državama. Kratko svedočenje hrvatskog emigranta označenog kao "P. J." opisuje "veliki broj strašno osakaćenih tela" otkrivenih "blizu Staklane na desnoj obali reke Save" u Sisku. Vratovi žrtava su bili prerezani, "njihove oči su bile izvađene i njihovi zubi izbijeni iz usta, verovatno kako bi se povadili zlatni zubi. Polomljene ruke i drugi delovi ljudskih tela bili su razbacani svuda oko". To su, prema navodima datog svedočenja, bila tela ranjenih domobrana iz bolnice u Sisku koji su ostavljeni prilikom povlačenja, da bi potom bili uhvaćeni, mučeni i pogubljeni od strane partizana.²⁷ Takve tvrdnje, za koje autor priznaje da su zasnovane na glasinama, zapravo su bile spoj dvaju nevezanih događaja: prvi je otkriće tela na obali Save, a drugi likvidacija bez suđenja (oko pet kilometara dalje) 19 ranjenih domobranskih vojnika od strane partizana, koja je izvršena nekoliko dana kasnije.²⁸ U svedočenju su ta dva

25 Ovo se pominje u najranijim posleratnim izveštajima o masakru. Videti "Ustaški koljači pobijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka", 3.

26 Videti Narcisa Lengel-Krizman, *Zagreb u NOB-u* (Zagreb: Globus, 1980), str. 277.

27 John Prcela and Stanko Guldescu (ur.), *Operation Slaughterhouse* (Philadelphia: Dorance and Company, 1970), Document LXXVII, str. 493. Izmenjena verzija *Operation Slaughterhouse* je objavljena na hrvatskom 2001. godine pod naslovom *Hrvatski holokaust*. Videti John Ivan Prcela i Dražen Živić, *Hrvatski holokaust: dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji* (Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 2001).

28 Ubistvo ranjenih domobrana pominje i javni tužilac za region Banije, Branko Drezga, u svom izveštaju od 15. maja 1945. godine ("Izveštaj javnom tužiocu Hrvatske, 15-V-1945", HR-H-DA-421, k. 5). Tokom godina, broj vojnika za koje se procenjuje da su ubijeni narastao je na 116, iako nikada nisu navedeni nikakvi dokazi za taj broj. Videti Lojzo Buturac, *Sisak 1945*. (Sisak: Sisačka biskupija, 2017), str. 29–31.

događaja spojena i dopunjena detaljima tipičnim za ratnu propagandu o zverstvima neprijatelja, a sve sa ciljem da se ustaše amnestiraju a partizani (koji su u proustaškoj literaturi uvek identifikovani kao Srbi) optuže za sadistička ubistva. Urednik *Operacije Klanica*, Džon Prcela, takođe tvrdi kako su partizani redovno fotografisali dok su “kasapili posleratne žrtve” i onda te fotografije objavljivali kao dokaze “ustaških zločina”.²⁹ Pomenuo je “slike masakra u Sisku koje su napravili partizani” upravo kao primer takve prakse.³⁰

Tokom devedesetih, te revizionističke tvrdnje su dobile nov zamah. Serijal članaka objavljen 1992. godine u listu *Sisački tjednik* tvrdio je da će otkriti “istinu” o komunističkim zločinima u Sisku i okolini, koji su “skriveni 47 godina”.³¹ Iako se u člancima ne negiraju eksplicitno događaji od 4. maja 1945. godine, indirektno se dovodi u pitanje važeća interpretacija navođenjem kako su partizani rutinski pripisivali svoje masakre ustašama, u okviru kampanje koju su Srbi predvodili kako bi Hrvatima nametnuli “osjećaj povjesne krivnje, neoprostivog i vječnog grijeha”.³² Takođe, jedan od članaka sugerise kako su obale Save u Sisku kasnije postale mesto krvavih komunističkih zločina, dok drugi detaljno opisuje pogubljenje lokalnog rimokatoličkog katihete, Petra Žagmeštara, koje se navodno dogodilo 17. maja 1945. godine na istom mestu gde su ustaše počinile masakr dve nedelje ranije.³³ Takve tvrdnje su dovele do izjednačavanja partizana i ustaša i, što je još važnije, dale obali Save u blizini staklane Teslić sasvim drugačiju simboliku, uklopljenu u novu postjugoslovensku kulturu sećanja s fokusom na “srbo-komunističke” zločine. Gotovo dve decenije kasnije, u članku objavljenom u *Glasi Koncila*, glavnom katoličkom nedeljniku u Hrvatskoj, Tomislav Vuković je revitalizovao revizionističke navode tvrdnjom da su poznate slike mrtvih tela na obali Save u Sisku perfidno predstavljene javnosti kao dokaz ustaških zločina, iako zapravo prikazuju posledice “partizanskog masakra”.³⁴

29 Prcela and Guldescu, *Operation Slaughterhouse*, str. 118.

30 *Ibid.*, n. 18.

31 Željko Maljevac, “Partizanski logor smrti”, *Sisački tjednik*, 13. mart 1992, 10; “Istina skrivana 47 godina”, *Sisački tjednik*, 18. jun, 1992, 7; Željko Maljevac, “Kako je pobijeno osam tisuća Hrvata”, *Sisački tjednik*, 3. april, 1992, 10; “Otkrivena tajna Capraške šume”, *Sisački tjednik*, 11. jun 1992, 5.

32 Željko Maljevac, “Partizanski logor smrti”, 10; “Istina skrivana 47 godina”, 7.

33 Irinka Vidović, “Stratišta sisačkih Hrvata”, *Sisački vjesnik*, 9. jul 1992, 6; “Istina skrivana 47 godina”, 7, videti još Lojzo Buturac, *Sisak 1945*, str. 35–38.

34 Tomislav Vuković, “Kako je partizanski masakr pripisan ustašama”, *Glas Koncila*, br. 9, 1. mart

Važno je napomenuti da preispitivanje priče o savskim žrtvama danas više nije ograničeno na “dežurne krivce” među hrvatskim desničarskim revizionistima. Primera radi, tvrdnja Tomislava Vukovića o fotografijama iz Siska nije bila zasnovana na svedočenjima iz knjige *Operacija Klanica* ili slične literature. Umesto toga, on se pozivao na knjigu iz 2008. godine *Jasenovac: Fotomonografija* istoričarke Nataše Mataušić. U toj knjizi je Mataušić – kustoskinja fotografske kolekcije Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu i jedna od autora stalne izložbene postavke u Memorijalnom muzeju Jasenovac otvorene 2006. godine – istražujući fotografske zapise iz Jasenovca skrenula pažnju na upitnu autentičnost mnogih slika koje su korišćene kako bi se oslikala ubistva u tom logoru.³⁵ Mataušić je precizno identifikovala sisačke fotografije kao istaknuti primer slika koje su dovedene u vezu sa stradanjima u Jasenovcu, iako s njima nisu direktno povezane. Međutim, u analizi sisačkog slučaja, Mataušić pominje i navode “nekih istraživača” kako fotografije sa obala Save “prikazuju ubijene (od strane partizana) vojnike i pristalice NDH nakon njihovog ulaska u Sisak”. Iako Mataušić nije podržala tu tvrdnju, ona je ipak zaključila kako “pri razmatranju ovog slučaja treba biti krajnje oprezan, a o krivnji ove ili one strane moći će se sa sigurnošću tvrditi tek u slučaju da se pronađu čvrsti dokazi o počiniteljima”.³⁶ Upravo to priznanje kako revizionisti možda imaju pravo bilo je eksploatisano od strane Vukovića.

Agnosticizam Nataše Mataušić bio je zasnovan na mišljenju još jednog hrvatskog “mejnstrim” istoričara, Marija Jareba. Izdavač knjige *Jasenovac: Fotomonografija* je 2006. godine poslao prvu radnu verziju rukopisa knjige Jarebu na recenziju. U toj radnoj verziji, Mataušić je ukazala na to da postoje drugačiji stavovi neimenovanih revizionističkih “istraživača”, ali je sama ipak nedvosmisleno ubistva u Sisku pripisala ustašama. Jareb, stručnjak za istoriju Nezavisne Države Hrvatske i česti medijski komentator na teme komunističkih zločina i hrvatske politike sećanja, smatrao je da su revizionističke interpretacije osnovane i ubedio Mataušić da to eksplicitno prizna u pomenutoj knjizi.³⁷ Jarebov uticaj na odabir reči u konačnoj verziji knjige Nataše Mataušić vidan je u činjenici da je

2009, str. 25; reprint u Tomislav Vuković, *Drugačija povijest (O Srbu, Jasenovcu, Glini...)* (Zagreb, *Glas Koncila*, 2012), str. 137–146.

35 Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija*.

36 *Ibid.*, str. 23.

37 Mario Jareb, “Predmet: Mišljenje o znanstveno-stručnoj kvaliteti rada Nataše Mataušić pod naslovom *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija*”, 5. jul 2006, Arhiv Spomen područja Jasenovac, JUSPJ 2006, 1–11.

prethodno navedena rečenica o potrebi “krajnjeg opreza” pri određivanju krivca dok se ne pronađu “čvrsti dokazi” doslovno preuzeta iz Jarebove recenzije.

Značajno je pomenuti da Jarebovo mišljenje nije bilo zasnovano ni na jednom konkretnom dokazu koji bi ukazivao na odgovornost partizana. Ono je bilo bazirano ni na čemu drugome do na njegovoj proceni osnovanosti onoga što je napisano o tom događaju u dnevniku *Vjesnik* maja 1945. godine i na jednostavnoj i suštinski neutemeljenoj premisi: “nema nikakvih čvrstih dokaza da su ustaše počinili zločin”, Jareb je naveo u svojoj recenziji, “a poznato je da su po ulasku u brojna mjesta u Hrvatskoj i Bosni postrojbe JA počinile brojne zločine”.³⁸ Pretpostavka da su zločini komunista opštepoznata činjenica, dok je kriminalitet ustaša nešto što je potrebno dokazati, ne samo da odgovara logici revizionista već i ukazuje kako iza Jarebovih navodno “objektivnih” stavova zapravo stoji, ukoliko ne puna podrška, bar određeni afinitet prema revizionističkim argumentima.

Jedan način da se odgovori na postojeće revizionističke spekulacije o savskim žrtvama, čija je neizbežna posledica marginalizacija i delegitimizacija sećanja na njih, jeste da se prestane s nagađanjima i da se pogledaju raspoloživi dokazi. Ostatak ovog rada predstavlja upravo pokušaj da se to učini, odnosno da se rekonstruišu događaji koji su doveli do masakra 4. maja, korišćenjem i do sada neistraženih izvora pronađenih u arhivima u Sisku, Zagrebu i Beogradu.

/ Priča o masakru/masakrima na Savi

U zimu 1996. godine, u okviru dokumentarne serije *Sudbine* Hrvatske radio-televizije, prikazan je intervju s devedesetšestogodišnjim Josipom Aleksićem. S primetnim poštovanjem i uz zvuke poletnog vojničkog marša, narator je predstavio “gospodina Aleksića”, nekadašnjeg domobranskog pukovnika, kao “najstarijeg živućeg visokog časnika Hrvatske vojske”. Dugo čekani povratak “legendarnog pukovnika” u njegovu “oslobođenu domovinu” iz egzila u Francuskoj viđen je od strane autora emisije kao sjajna prilika da se ukaže čast njegovoj “žrtvi” za Hrvatsku i snimi intervju o njegovom “burnom i interesantnom” životu.³⁹

³⁸ *Ibid.*, str. 3

³⁹ *Sudbine: Josip Aleksić*, napisao i režirao Vladimir Tadej, HRT, novembar 1996.

Tokom intervjua dugog 45 minuta, Aleksić se prisećao svog iskustva iz ratnog perioda, koji je najvećim delom proveo u Sisku. Domobranima se pridružio 1941. godine napustivši Jugoslovensku vojsku, u kojoj je služio kao oficir. Formirao je i vodio inženjerski bataljon u Sisku (I obkopska bojna), a zatim je početkom 1943. preuzeo nadležnost nad celokupnom odbranom grada i bezbednošću strateški važne železničke linije Zagreb — Sisak — Sunja. Aleksić je u emisiji predstavljen kao častan i posvećen oficir koga su jednako poštovali i vojnici i civili.

Taj opis je u suprotnosti s tim kako su Aleksića, Pavelićevog lojalistu proglašenog za ratnog zločinca od strane jugoslovenskih vlasti 1947. godine, pamtili posle rata stanovnici Siska, naročito oni koji su tokom rata imali posla s gradskom policijom.⁴⁰ Aleksić je bio jedan od nosećih stubova represivnog bezbednosnog aparata u gradu, zajedno sa ustaškim zvaničnicima – pre svega s Rokom Fagetom, lokalnim preduzetnikom sa činom “logornika” u okviru ustaške organizacije; zatim sa šefom policije Ferdinandom Škarekom i gradonačelnikom Josipom Štirmerom (Stürmer).⁴¹ Iako je policijski rad bio van nadležnosti Aleksića kao redovnog oficira vojske, on je bio umešan u sprovođenje tajnih obaveštajnih operacija. Organizovao je specijalizovanu kontraobaveštajnu jedinicu u Sisku, sastavljenu od tajnih policijskih agenata obučениh u domobranske uniforme. Njihov zadatak je bio da se infiltriraju i da razotkriju mrežu simpatizera partizana u vojsci i u gradskoj upravi. Takav obaveštajni rad odražavao je rastući strah od propartizanskog raspoloženja kod pripadnika Hrvatskih oružanih snaga i od mogućeg uticaja partizanskih obaveštajaca na vojnike.⁴² Strah je bio veoma osnovan. U to vreme, partizani su od svojih kontakata dobijali detaljne i pouzdane informacije o kretanju trupa u Sisku i o brojnem stanju i naoružanju ustaških i nemačkih vojnih uporišta širom Bani-

40 Aleksić je proglašen za ratnog zločinca od strane jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Videti “Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača – Aleksić Josip”, HR-HDA-306, k. 354, Zh-k20773.

41 Faget i Stürmer su utekli pravdi i iselili se, zajedno s mnogim drugim ustašama (uključujući i Pavelića), u Buenos Ajres. Videti Klasić, “Društveni život u Sisku u vrijeme Drugog svjetskog rata”, *Časopis za suvremenu povijest* 32, br. 3 (2000), str. 570. Škarek i mnogi njegovi podređeni su uhapšeni i pogubljeni. Škarek je obešen u Sisku u julu 1945.

42 Videti Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 – 1945: Occupation and Collaboration* (Stanford: Stanford University Press, 2001), str. 434–439; Mladen Colić, “Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu”, u *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Vol. II (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971), str. 269–284.

je. Tajni agent Ozne koji je delovao u Sisku pod pseudonimom Blok izvestio je septembra 1943. kako ima izvore među “pješadijom, mornaricom i obkoparima”, pa čak i u štabu “čuvenog krvnika pukovnika Aleksića”.⁴³

Aleksićeve obaveštajne operacije dale su rezultata i usledio je talas hapšenja. U jesen 1943. organizovani otpor u gradu bio je skoro potpuno ugušen; nakon što je nekoliko uglednih članova pokreta otpora uhvaćeno, određeni broj je napustio grad i pridružio se partizanima, dok je one koji su ostali u Sisku “obuzelo mrtvilo, strah i duboka konspirativnost” zbog “straha od doušnika i izdajnika”.⁴⁴ Posleratna svedočenja ukazuju kako je Aleksić bio ne samo umešan u prikupljanje obaveštajnih podataka već i da je bio redovni posetilac gradske policijske stanice i logora u Sisku gde je, obično tokom noći, sa agentima policije i logorskim stražarima aktivno učestvovao u brutalnom ispitivanju i mučenju zatočenika.⁴⁵

Ilegalci u Sisku su se suočili s još jednim, ovog puta odlučujućim udarcem u junu i julu 1944. godine, malo pošto je Aleksić napustio Sisak, kada su privedene 82 osumnjičene osobe. Među njima su bili desetorica domobranskih oficira, dvojica sudija (uključujući Milana Žegarca, predsednika lokalnog narodnooslobodilačkog odbora) i bar jedan policijski službenik.⁴⁶ Neki od uhapšenih su pogubljeni, drugi su deportovani u Zagreb na dalja ispitivanja (gde je većina takođe ubijena), dok je preostalih 56 poslato u gotovo sigurnu smrt u koncentracioni logor Jasenovac.⁴⁷

43 Izveštaj datiran 22. 9. 1943. HR-HDA-1491/5.12.1. OZNA, Rejonski obaveštajni centar Sisak: Izveštaji i dnevne informacije 24. 8. 1943 — 6. 2. 1944, str. 28–30. Drugi agent pod nazivom Kostur imao je izvore među nemačkim i ustaškim vojnicima, ali i među železničarima koji su slali podatke o kretanju vozova (Izveštaj od 10. oktobra 1943, *ibid.*, str. 7, 10).

44 “ROC Sisak, izvještaj za mjesec decembar 1943”, 5. januar 1944, HR-HDA-1491/5.12.1. OZNA, str. 22.

45 Videti brojne ispovesti svedoka u optužnici protiv Josipa Aleksića, HR-HDA-306, k. 354, Zh. br. 20773-20782, videti još AJ 110, Dos. br. 4667.

46 Za više o hapšenjima videti HR-HDA-306, k. 690. U vreme ovih privođenja, Aleksić je već bio napustio grad kako bi preuzeo kancelarijski posao u Zagrebu. Kasnije je vraćen na aktivnu dužnost u Liku, da bi krajem aprila 1945. godine bio postavljen za šefa obaveštajne službe Hrvatske vojske. Propast Nezavisne Države Hrvatske sprečila ga je u tome da ikada stupi na dužnost. Videti Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 — 1945*, str. 463, Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941. — 1945.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003), str. 372.

47 “Odluka o utvrđivanju zločina okupatora i njihovih pomagača – Aleksić Josip”, HR-HDA-306, k. 354, Zh-k20773 i prateća povezana dokumenta Zh. br. 20773-20782 i AJ 110, Dos. br. 4667.

Većina ubijenih na obali Save 4. maja 1945. bila je uhapšena u sličnoj velikoj policijskoj operaciji, sprovedenoj četiri noći zaredom između 12. i 16. aprila 1945. Za mnoge građane Siska, ta hapšenja, poslednja tih razmera koja će biti sprovedena u gradu, verovatno su izgledala kao još jedna akcija policije protiv komunističke ilegalne mreže u gradu. No, ipak, te racije su se razlikovale od prethodnih u nekoliko važnih aspekata. Pre svega, one ovog puta nisu bile ni pažljivo isplanirane ni zasnovane na nalazima obaveštajnog rada. Takođe, nije ih organizovao ozloglašeni šef policije u Sisku, Ferdinand Škarek. Još važnije, motivi za te racije bili su manje očigledni. U proleće 1945. bilo je malo pretnje za ustašku vlast unutar grada. Prethodne policijske operacije su praktično ugušile sve forme organizovanog otpora u Sisku.⁴⁸ Mnogo veće brige, koje nikakva hapšenja nisu mogla da reše, predstavljale su uništena gradska infrastruktura, stradala u savezničkim bombardovanjima, nezaustavljivo napredovanje Jugoslovenske armije, te sve izgledniji poraz ustaške države.⁴⁹

Ko je onda naredio masovna hapšenja aprila 1945. godine i zašto? Deo odgovora leži u uticaju koji su na Sisak imali širi vojni i politički tokovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u to vreme. Racije su počele 12. aprila, upravo na dan proboja Sremskog fronta, kada je Jugoslovenska vojska započela vojno napredovanje kroz Slavoniju prema glavnom gradu Hrvatske. Sarajevo, drugi najveći grad Nezavisne Države Hrvatske, palo je pod partizansku vlast nedelju dana ranije, što je pokrenulo brzo odstupanje nemačkih i hrvatskih snaga iz centralne i zapadne Bosne. Partizanske jedinice su napredovale prema obali reke Une na hrvatsko-bosanskoj granici, pripremajući ofanzivu u pravcu Siska i Karlovca, a potom i Zagreba. U vreme kada su hapšenja u Sisku počela, ustaško vodstvo u Zagrebu je shvatilo da je vojni poraz neizbežan i počelo da razmatra različite opcije, uključujući i pristupanje ili predaju saveznicima u Italiji ili Austriji.⁵⁰

U međuvremenu, vojne snage Nezavisne Države Hrvatske, oslabljene teškim porazima, niskim moralom i čestim prevezima u partizane, nalazile

48 U izveštaju kupupačkog ogranka partizanske omladinske organizacije SKOJ od 28. 4. 1945. navodi se da je u gradu ostao samo jedan član SKOJ-a, a da su svi ostali ilegalci napustili grad. HR-HDA-1225, SKOJ-10-1074, str. 2.

49 O bombardovanju Siska videti Nikica Valent, "Savezničko bombardiranje Siska u Drugom svjetskom ratu kroz sisačke 'Hrvatske novine' i predmete Gradskog muzeja Sisak", *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 9 (2009), str. 305–322.

50 Videti Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH* (Zagreb: Liber, 1977), str. 278–310.

su se u stanju raspada. Formalno pod nemačkom komandom i u potpunosti zavisne od Vermahta za dostavljanje oružja i municije, jedinice su se konstantno reorganizovale i premeštale. U aprilu 1945. ključni strateški cilj bio je uspostava i održavanje takozvanog Postava Zvonimir, odbrambene linije koja se prostirala od Koprivnice do Karlovca i koja je trebalo da zaustavi napredovanje partizana prema Zagrebu. Sisak, koji se nalazio neposredno južno od te linije, dobio je novi strateški značaj i vojne jedinice su preplavile to područje. Krajem marta 1945, u poslednjoj velikoj reorganizaciji Hrvatske vojske, Vjekoslav Maks Luburić, ozloglašeni bivši komandant jasenovačkog logora i jedan od najkrvožednijih ustaških zvaničnika, postavljen je za komandanta Drugog zbora Hrvatskih oružanih snaga. Pod njegovom komandom bila je 18. hrvatska jurišna divizija, koja je smeštena u Sisku. Ta divizija bila je sastavljena mahom od pripadnika Ustaškog obrambenog združenja, koji su prethodno bili uključeni u obezbeđivanje ustaških koncentracijskih logora. U proleće 1945. oni su bili preraspoređeni na regularne borbene zadatke usled nedostatka ljudstva.⁵¹ To znači da su se početkom aprila 1945. godine u Sisku našle najteže ustaške ubice odgovorne za neka od najgorih zverstava protiv civila.⁵² Dolazak "Luburićevih ustaša" – koje su meštani nazivali i "crne ustaše" – izazvao je strah među civilnom populacijom u Sisku, dok je njihova arogancija, oholost i sklonost ka nasilju produbila postojeće rivalstvo i nepoverenje između različitih vojnih formacija, a naročito između ustaša i domobrana.

Zanimljiv uvid u događaje koji su prethodili hapšenjima u aprilu 1945. godine nalazimo u jednom sasvim neobičnom izvoru – posleratnom svedočenju Agate Benc, žene vlasnika "Lovačkog roga" (ili "K lovačkom rogu"), jedne od najstarijih i, u to vreme, najpoznatijih gostionica u Sisku.⁵³ Krajem 1944. godine, neki od najmoćnijih ljudi u gradu, među kojima su bili Faget, Stürmer i Škarek, postali su stalne mušterije u gostionici Agate Benc. Tamo su se okupljali kako bi razgovarali o poslovnim temama, osim ukoliko nisu bili u pratnji svojih žena, u kom slučaju bi se konverzacija pretvorila u neobavezne razgovore i zadirkivanje uz piće i meze. U proleće 1945. godine, povremeno bi im se

51 Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941. — 1945*, str. 385, 405, videti još Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 — 1945*, str. 460.

52 Dolazak Luburićevih ustaša u Sisak i teror koji je usledio pominju se u izvještaju Okružnog komiteta SKOJ-a za Pokuplje od 28. aprila 1945. (HR-HAD-1225, SKOJ-10-1074, str. 2).

53 Restoran je bio u Kranjčevićevoj 4. Restoran koji se trenutno nalazi u istoj zgradi zatvoren je od 2020. godine zbog štete uzrokovane zemljotresom koji je te godine pogodio Sisak.

pridružio Miroslav Schlacher, komandant motorizovane brigade (Brzi zdrug) koja je bila raspoređena na Baniji kako bi se izborila s partizanskim napadima na sela u okolini Petrinje i Siska.⁵⁴

Tokom večeri 12. aprila 1945. godine, Schlacher je organizovao proslavu u “Lovačkom rogu”. Boravio je u gradu povodom zvanične proslave četvrte godišnjice osnivanja Nezavisne Države Hrvatske, pa je ta proslava, moguće je, predstavljala i način da izrazi zahvalnost lokalnim zvaničnicima – pre svega gradonačelniku i šefu policije – na njihovom gostoprimstvu.⁵⁵ Nešto pre ponoći, atmosferu proslave u restoranu poremetio je dolazak grupe naoružanih ustaša. Nepoželjni gosti, koje je Benc identifikovala kao “Luburićeve ustaše”, ušli su u potrazi za šefom policije Škarekom. Schlacher im je naredio da napuste objekat, podsećajući ih da je on “sada zapovednik grada” i da oni nemaju nikakva posla sa šefom policije. Usledio je napeti razvoj događaja. Ustaše su insistirale kako su oni “od više vlasti” (nesumnjivo referirajući na Luburića) i da neće primati naređenja od Schlachera. Kako bi smirio situaciju, Škarek je ponudio da dobrovoljno pođe s njima, ali ga je jedan od njegovih telohranitelja odvratio i savetovao da to uradi samo ukoliko bi ga pratili Schlacher i njegovi ljudi. Očigledno je napuštanje restorana bez pratnje usred noći s grupom Luburićevih ljudi bilo opasan čin čak i za šefa policije. Ustaše su odgovorile da je Schlacher dobrodošao da pođe s njima, ali ne u pratnji svojih ljudi. Schlacher i Škarek su zatim ustali i pošli sa ustašama, ali je za njima ubrzo krenula i čitava Schlacherova oružana pratnja, ističući da će se “ako treba, potući sa crnima”. Benc u svedočanstvu opisuje ogromnu buku koja se stvorila ispred restorana kada su svi automobili i motocikli odjednom upalili motore i u konvoju krenuli put policijske stanice praznim ulicama grada u kome je bio na snazi policijski čas.

Schlacher i Škarek su se vratili u restoran nekoliko sati kasnije, u pratnji ustaša. Zauzeli su sto u praznoj sali za ručavanje i zajedno pojeli nešto od ostataka hrane s proslave. Atmosfera je bila prigušena, a gosti su “ozbiljna lica”

54 O Schlacherovom dolasku u regiju videti: Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941. – 1945.*, str. 252–255; Vladimir Valjan, *Brigada Franjo Oguinac Seljo* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1968), str. 301; *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom V, knjiga 38 (Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1969), str. 630.

55 “Svečana proslava 10. travnja u Sisku”, *Hrvatske novine*, 14. april 1945, br. 15, 3.

i u tišini završili obrok i otišli.⁵⁶ Narednog jutra, Sisak se probudio uz vesti o prvom talasu masovnih hapšenja, koja je sprovela policija u pratnji luburičevaca.

Tačan broj građana Siska i okolnih sela koji su uhapšeni tokom četiri aprilske noći nepoznat je, ali, prema svedočenjima preživelih, pretpostavlja se da ih je bilo oko 100. Od tog broja polovinu su predstavljali Srbi, koji su bili mete hapšenja isključivo zbog svoje nacionalne pripadnosti. Među njima je bilo nekoliko bračnih parova, roditelja sa odraslom decom, braće i sestara, a natpolovično su u pitanju bile žene. Takođe je uhapšeno i sedam Jevreja, muškaraca, koji su izbegli prethodne deportacije verovatno zato što su bili oženjeni "arijevkama".⁵⁷ Ostali su bili Hrvati, od kojih je možda nekolicina (a možda nije niko) bila povezana s partizanima. Većina je uhapšena jer su bili poznanici, kolege ili članovi porodica pojedinaca koje je policija hapsila i ispitivala u prošlosti, uključujući i racije u leto 1944. Među Hrvatima je bilo železničara i poštanskih službenika, ali i nekoliko domobrana, najviše mornaričkih oficira.⁵⁸ Tokom ispitivanja, pred zatvorenike nisu izneti nikakvi inkriminišući dokazi niti su bili povezivani s konkretnim događajima, kao što su akti sabotaže, koji bi mogli biti uzroci hapšenja. Umesto toga, zatvorenici su ispitivani uopšte o vezama s partizanima i ohrabrivani su da inkriminišu jednan drugog, što su neki od njih, usled mučenja, i učinili.⁵⁹ Uhapšenim domobranima, koji su ispitivani odvojeno, postavljana su jednako neodređena ili zastarela pitanja o osujećenoj pobuni u kasarni u Sisku tri meseca ranije ili o navodnoj sabotaži radio-aparata u domobranskim jedinicama.⁶⁰

56 Svedočenje Agate Benc (19. jun 1945), AJ 110, k. 487, d. 281, str. 1–2.

57 O životu jevrejske zajednice u Hrvatskoj nakon deportacija u Aušvic 1943. godine videti Ivo Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb: Novi Liber, 2001), poglavlje 35. Jedan od uhapšenih Jevreja, Marko Lieberman, već je bio uhapšen kao simpatizer komunista 1942. Deportovan je u Jasenovac, odakle je pušten nakon šest meseci ("Odluka o puštanju Marka Liebermana na slobodu iz logora Jasenovac", Arhiv Spomen područja Jasenovac, A-SPJ-671). Prema rečima njegove supruge Judite, deo vremena između leta 1942. i kraja 1944. godine proveo je na radu u Nemačkoj (Svedočenje Judite Lieberman, 24. novembar 1945, AJ 110, k. 487, d. 298).

58 U jesen 1944. došlo je do masovnog dezertiranja mornara iz domobranske rečne flotile, zbog čega je moguće da su vlasti bile posebno podozrive prema mornarima kao prema potencijalnoj petoj koloni unutar vojske. Videti Barić, Nikica, "Djelovanje i ustroj mornarice NDH na rijekama", *Istorija 20. veka*, 1, 2014, str. 125–142.

59 Svedočenje Marjana Kolaka (21. maj 1945), AJ 110, k. 497, d. 820, str. 2; Svedočenje Zdenka Stiića (22. maj 1945), AJ 110, k. 497, d. 823, str. 1.

60 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 2; Svedočenje Rajković Ivana (24. maj 1945), AJ 110, k. 497, d.

Sisačke racije su očigledno imale neznatnu vojnu ili obaveštajnu vrednost. Umesto toga, one su se uklapale u smrtonosni obrazac koji su Luburić i njegovi ljudi uspostavili na drugim mestima prethodnih nedelja i meseci. Kako su se povlačili iz jednog grada ili regiona u drugi, iza sebe bi ostavljali tragove terora i razaranja. Organizovali su osvetničke kaznene pohode na ideološke neprijatelje i druge “nepoćudne elemente”, kao i na osumnjičene dezertere ili pobunjenike iz redova domobrana.⁶¹ Masovna hapšenja organizovana su u Sarajevu krajem marta, a kasnije su sprovedena i u Zagrebu i na drugim mestima.⁶² Sredinom aprila, na red je došao Sisak. Luburićevci su prekinuli Schlacherovu proslavu kako bi najavili svoj dolazak kao novih gazda u gradu i kako bi započeli konačnu kampanju terora. Ustaše su došle u “Lovački rog” tražeći šefa policije verovatno zato što su im trebala imena i adrese “nepoželjnih” Siščana, kao i pomoć lokalnih žandara da nepoželjne i pronađu.

Svake od četiri noći, uhapšeni su vođeni najpre u sisačku policijsku stanicu, gde su bili procesuirani, nakon čega su ih ustaše potrpale u kamione i odvezle 20 kilometara južno, do sela Lukavec Posavski. Odatle su nastavljali pešice, prvo do obližnjeg prelaza skelom preko Save, a onda još pet kilometara dalje, do lokalnog ustaškog uporišta Sunje.⁶³

U Sunji su zatvorenici smeštani u Sokolanu, veliku zgradu na obodu sela koja je nekada služila kao vežbaonica za sokolsku gimnastičku organizaciju, pre nego što je pretvorena u restoran i seoski dom (slika 4). U dokumentima jugoslovenske Komisije za ratne zločine, Sokolana se često označavala kao ustaški “logor” (“logor Sunja” ili “logor u Sunji”). Iako su se u njoj zatvorenici verovatno osećali kao da su u logoru, ta zgrada to formalno nikada nije bila i nema dokaza da se pre dolaska zatvorenika iz Siska ona ikada koristila u tu svrhu. Konačno, direktna železnička veza s Jasenovcem, koji je udaljen od

819.

61 Goldstein, *Jasenovac* (Zagreb: Fraktura, 2018), str. 724.

62 Slavko Dadić, “Posljednji dani okupatorske tiranije u Sarajevu”, *Sarajevo u revoluciji*, IV (Sarajevo: Istorijski arhiv, 1977), str. 181–195, Rory Yeomans, *Visions of Annihilation* (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2013), str. 350.

63 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 1.

Slika 4:
Zgrada Sokolane u Sunji.
Poštanska razglednica iz tridesetih godina 20. veka.

Sunje manje od 40 kilometara, značila je da ustašama i nije bio potreban logor u samom selu.⁶⁴

Jasenovac je verovatno bio planirana destinacija i za zatvorenike iz Siska, kao i razlog tome što su prvobitno i dovedeni u Sunju. U to vreme, najveći logor u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bio je još operativan i tamo su transportovani i ubijani zatočnici iz različitih delova Nezavisne Države Hrvatske.⁶⁵ Pošto je pruga Sisak — Sunja prethodnih meseci bila oštećena partizanskim sabotажama i savezničkim bombardovanjima, plan je bio verovatno da se zatvorenici od Siska do Sunje prebace drumskim putem, odakle bi nastavili vozom za Jasenovac.⁶⁶

64 Samo 10 dana pre dolaska zatvorenika iz Siska, ustaše iz Sunje su deportovale u Jasenovac grupu meštana osumnjičenih da su komunistički simpatizeri (videti "Zapisnik 64: Zločini crnih ustaša u Sunji", HR-HDA-309, k. 690).

65 Luburić je početkom aprila 1945. iz Sarajeva poslao preko 400 ljudi u Jasenovac. Nešto kasnije, 16 — 17. aprila, više od hiljadu logoraša iz logora Lepoglava ukrvano je u vagona za stoku i prevezeno u Jasenovac, gde su po dolasku ubijeni. Dejan Motl i Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima* (Donja Gradina: JUSP Donja Gradina, 2015), str. 64; Goldstein, *Jasenovac*, str. 731–732.

66 Železnička linija koja spaja Sunju i Jasenovac još je bila operativna u to vreme, videti Radomir Bulajić, "Borbe Druge armije JA za oslobođenje Hrvatske s posebnim osvrtom na oslobođenje

Čuvari u Sokolani su prema zatvorenicima postupali okrutno, podvrgavajući ih uvredama, pretnjama i batinanjima. Opet su počinioci takvih zlodela bili luburičevci koji su kontrolisali Sunju, od kojih su mnogi bili pripadnici Prvog ustaškog obrambenog zdruge. Posleratna svedočenja su kao glavnog odgovornog označila natporučnika Ivana Klarića, kapetana Katića (člana istražnog odeljenja Prvog ustaškog obrambenog zdruge), zastavnika Danijela Rožića i nekadašnjeg čuvara iz Jasenovca Muftića.⁶⁷ Prema nekoliko Jevreja koji su se nalazili među zatočenicima postupalo se naročito nasilno i ponižavajuće. Među zatvorenicima dovedenim u Sunju 15. aprila bili su Marko Lieberman, inženjer u fabrici tanina u Sisku, i Rudolf Fried, lokalni trgovac. Njih dvojicu su Klarić i još jedan čuvar naterali da čitavu narednu noć provedu u neudobnom položaju u sredini hale. Ustaše su ih šutirale i tukle, povremeno im naređujući i da trče okolo i izvode ponižavajuće vežbe.⁶⁸

Ustaše u Sunji su bile nezadovoljne rastućim brojem zatvorenika pod njihovim nadzorom, naročito jer je bilo jasno da neće biti daljih transfera za Jasenovac. U jednom trenutku, stražar Danijel Rožić je glasno psovao svoje kolege u Sisku zbog toga što šalju zatvorenike u Sunju, umesto da “sami potuku” tu “gamad”.⁶⁹ Dan nakon što je poslednja grupa hapšenika dovedena iz Siska, 17. aprila, doneta je odluka da se drastično smanji broj zatvorenika u Sokolani. Tokom regularne prozivke, zatvorenici su podeljeni po etničkoj liniji: Srbi i Jevreji u jednu grupu, Hrvati u drugu. Među zatvorenicima su bili Julija Alaica i njena odrasla deca Nada i Dušan. Oni su svi uhapšeni dva dana ranije kao Srbi, ali je tokom prozivke Nada, koja je bila udata za Hrvata i imala drugo udato prezime (Peskar), uspela da ispregovara prelazak u grupu u kojoj su bili Hrvati.⁷⁰ Očigledno je da je i zatočenicima bilo jasno da podela po nacionalnoj osnovi nije puka administrativna mera: oni koji su označeni kao Hrvati imali su veće šanse da prežive. Srbima i Jevrejima je rečeno da će biti odvezeni

Zagreba”, *Časopis za suvremenu povijest* 18, br. 2, 1986, str. 60.

67 Druga imena pomenuta u svedočenjima su Stjepan Bakarić, Sađik Hibić, Milan Dešković i prezimena Božić, Buljubašić i Čučur, videti AJ 110, k. 497, d. 818, videti još k. 497, d. 820; k. 497, d. 822. Većina preživelih pominje Klarića samo po prezimenu, ali jedan stanovnik Sunje navodi da mu je ime bilo Ivan (Svedočenje Kaje Miškulin, HR-HDA-306, k. 690). Za više informacija o Katiću, videti Marko Ručnov, *Zašto Jasenovac?* (Donja Gradina: Spomen područje Donja Gradina, 2022), str. 196. Za Muftića i Rožića videti AJ 110, F-17161 i F-25101.

68 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 1.

69 Svedočenje Danice Cvijanović (21. maj 1945), AJ 110, k. 497, d. 824, str. 1.

70 Svedočenje Nade Peskar (22. novembar 1945), AJ 110, k. 487, d. 256.

do železničke stanice Sunja i da će odatle biti transportovani na drugo mesto. Zatvorenicima su ruke vezane iza leđa, a zatim su vezani jedan za drugog u predelu nadlaktice, u grupama od po dvoje ili troje. Nekoliko srpskih zatvorenika je divljački pretučeno tokom tog čina.⁷¹

Danica Cvijanović, dvadesetšestogodišnja Srпкиnja iz Siska, bila je u Sokolani manje od dva dana kada se ponovo našla u pokretu. Kao i drugim zatvorenicima, naređeno joj je da se popne na konjska zaprežna kola i da legne potrbuške. Međutim, umesto na železničku stanicu, Srbi i Jevreji su odvedeni na sever, blizu mesta gde su prešli Savu nekoliko dana ranije. Došli su do reke u ranim jutarnjim satima. Na osamljenom mestu između sela Gradusa Posavska i Gornja Letina, gde je put išao po samom vrhu nasipa, konvoj se zaustavio. Zatvorenici su, u tom trenutku, verovatno naslutili šta će se dogoditi. Naređeno im je da siđu s kola, te su odvedeni sedam-osam metara do ivice reke. Ustaše su ih zatim likvidirale udarcima sekire u potiljak i noževima, pre nego što bi gurnule njihova tela niz obalu reke. Danica Cvijanović je bila jedina preživela svedokinja tog zločina. Bila je jedna od nekoliko osoba u transportu koje nisu bile vezane za drugog zatvorenika i nekako je uspela da odveže ruke. Ustaša ju je odvuкао do ivice reke, ali se ona u poslednjem trenutku izmakla, tako izbegla zamahnutu sekiru i skočila u vodu. Oštrica joj je okrnula potiljak, ali uspela je da otpliva preko Save na drugu obalu odakle je, uz pomoć lokalnih seljaka, pobjegla na oslobođenu teritoriju.

U svedočenju istraživačima Komisije za ratne zločine, Cvijanović je procenila kako je oko 100 ljudi pogubljeno te noći.⁷² Marjan Kolak, zatvorenik iz Sunje, svedočio je kako je oko 50 Srba i Jevreja izvedeno iz Sokolane.⁷³ Nakon rata, lokalni organi vlasti i Gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Sisku sastavili su nekoliko lista žrtava zasnovanih na različitim izvorima, uključujući izjave svedoka, prijave nestalih i poginulih lica i ratne štete, i tako dalje.⁷⁴ Iako u tim spiskovima ima grešaka, neprecizno-

71 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 2.

72 Svedočenje Danice Cvijanović, str. 1.

73 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 2.

74 "Spisak žrtava", A-SPJ-2332 (originalni izvor: HR-HDA-306, Zkrz-Zh, br. 12264-12267), "Popis žrtava fašističkog terora iz Siska" i "Podaci porodica žrtava fašističkog terora", oba u GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 242, "Spisak poginulih boraca i žrtava fašističkog terora", *Jedinstvo*, br. 610, 10. april 1965; "Prijave ratne štete", GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 209; "Spisak žrtava", Zkrz OK Banija, HR-HDA-306, k. 690; "Kartoteka žrtava", HR-HDA-306, mikrofilmovi Z-3007 i Z-3012.

sti i međusobnog neslaganja, na osnovu prikupljenih podataka i ukrštanjem različitih izvora moguće je utvrditi, sa zadovoljavajućim stepenom pouzdanosti, identitet 47 žrtava pokolja u blizini Graduse.⁷⁵ Čak i ukoliko se dopusti mogućnost da nisu sve žrtve pobrojane, verovatno je da je broj ubijenih bio između 40 i 50. Imena 48 identifikovanih žrtava, od kojih neka nisu zabeležena u kasnijim popisima žrtava Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, navedena su u Dodatku A na kraju članka.

Iako je bio poznat vlastima nakon rata, masakr u blizini Graduse Posavske nikad nije istražen, dokumentovan niti obeležen. Prikupljeni podaci o žrtvama uglavnom su navodili kako su oni ubijeni ili “nestali” u “logoru Sunja”. Datum smrti je u nekim slučajevima precizno zabeležen, ali tačna lokacija nije zabeležena gotovo nikad. Rani izveštaji u štampi o sudbini savskih žrtava u Sisku usputno pominju kako je među zatvorenicima u Sunji bilo Jevreja koji su mučeni i ubijeni i potom “bačeni u Savu”, ali nije bilo pominjanja srpskih žrtava, kao ni preciznog opisa šta se tačno dogodilo i na kom mestu.⁷⁶ Svakako nije pomenuto, ni tada, a ni kasnije, da je posredi bilo jedno od poslednjih masovnih zverstava protiv Srba koja su počinile ustaše, kao ni da su sedmorica Jevreja iz Siska ubijenih u blizini Graduse Posavske – četrdesetčetvorogodišnji inženjer iz sisačke fabrike tanina Marko Lieberman, šezdesetpetogodišnji doktor medicine David Egić-Eckstein i petorica lokalnih trgovaca: četrdesetdevetogodišnji Rudolf Fried, četrdesetmogođišnji Iso Biermann, tridesetdevetogodišnji Leo Berger, pedesetšestogodišnji Ferdinand Majer i četrdesetdevetogodišnji Ljudevit Spitzer – bili poslednja grupa Jevreja u Hrvatskoj koju su ustaše uhapsile i pogubile u činu masovnog zločina.⁷⁷

/

75 Među žrtvama je bilo sedam Jevreja (muškaraca) i 40 Srba, među kojima 21 žena.

76 “Dan pre oslobođenja Siska, Ustaše su pobile 400 zatvorenika iz logora u staklani Teslić”, 3. Jedan od sedam Jevreja, Marko Lieberman, kasnije je ubrojan u žrtve Jasenovca, verovatno zbog toga što je bio zatvoren u tom logoru tokom 1942. godine (videti fusnotu 56), a detalji o njegovom puštanju još nisu bili poznati.

77 Više informacija o Egić-Ecksteinu i Marku Liebermanu sadrži *Židovski biografski leksikon*, dostupan online: <https://zbl.lzmk.hr/>.

Nakon zločina u Gradusi, ustaše su nastavile s nasilnim i uglavnom besmislenim ispitivanjima preostalih zatvorenika u Sunji. Pored toga što su prebijane tokom ispitivanja, zatočenice su bile podvrgnute seksualnom zlostavljanju i nasilju. Za razliku od muškaraca, ženama je naređivano da se svuku tokom saslušanja, uz više dokumentovanih slučajeva silovanja ili pokušaja silovanja.⁷⁸ Među žrtvama seksualnog nasilja bila je i Vida Čanković, sedamnaestogodišnja Srпкиnja iz Siska. Ona je, po svemu sudeći, bila jedina od Srba koja nije odabrana za egzekuciju u Gradusi. Umesto toga, ustaše su je zadržale u Sunji. Njeno telo je kasnije pronađeno među žrtvama masakra u Sisku.⁷⁹

Tokom preostalog boravka u Sunji, mala grupa zatvorenika je puštena, navodno zbog “nedostatka dokaza”, a zapravo najverovatnije zbog intervencije prijatelja ili rodbine u Sisku. Jedna grupa je oslobođena po nalogu nikog drugog do Maksa Luburića. Dan nakon pogubljenja Srba i Jevreja, Luburić je posetio Sokolanu. Prolazio je kroz Sunju na putu ka Jasenovcu, kamo je upućen kako bi organizovao likvidaciju logora.⁸⁰ Luburić, notorni tražitelj pažnje, obratio se zatvorenicima okupljenim u sali Sokolane s dvoličnošću po kojoj je nekad bio poznat među logorašima u Jasenovcu.⁸¹ Raspitivao se za jevrejske zatvorenike Liebermana, Bergera i Biermanna, iako je gotovo sigurno znao da su mrtvi. Pitao je zatvorenice o tome gde se nalaze i kako su njihova deca. Dao je lažno obećanje uhapšenim domobranskim oficirima kako će biti prekinuto batinanje i kako će dobiti vojničke obroke. Onda se raspitivao i za “kuglaše” – uhapšene članove lokalnog kuglaškog kluba u Sisku.⁸² Nekoliko dana kasnije, većina “kuglaša” bila je puštena.⁸³ Nije jasno zbog čega je Luburić bio zainteresovan za sudbinu tih sportista, ali je opet verovatno da ga je neko u Sisku zamolio da se založi za njih.⁸⁴

78 Svedočenje Veljka i Marije Osmec (21. maj 1945), AJ 110, k. 497, d. 822; Svedočenje Marjana Kolaka, str. 3.

79 Vida Čanković je uhapšena sa svojim bratom Petrom, koji je, po svemu sudeći, ubijen u Sunji. Svedočenje Sime Dimića, AJ 110, k. 487, d. 202.

80 Goldstein, *Jasenovac*, str. 732.

81 *Ibid.*, str. 393–394.

82 Kuglanje je bilo drugi najpopularniji sport u Sisku, nakon fudbala. Grad je imao pet kuglaških klubova i sopstvenu kuglašku asocijaciju. Videti Hrvoje Klasić, “Društveni život u Sisku za vrijeme Drugog svjetskog rata”, str. 539.

83 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 4, Svedočenje Janka Nožinića (22. maj 1945), AJ 110, k. 497, d. 818.

84 Prema svedočenju Kolaka, Ferdinand Škarek je takođe bio u Sunji u to vreme i bio je uključen

Tokom narednih nedelja, novi zatvorenici su dovođeni u Sokolanu. Među njima su bile osobe uhapšene u Sunji i oko Sunje, ali takođe i u Kostajnici, gradu koji se nalazi 20 kilometara južno.⁸⁵ Krajem aprila, ustaše su u Sokolanu dovele čak i četvoro logoraša iz Jasenovca. Ti ljudi, od kojih su dvojica bili bivši domobranski oficiri, nekako su uspeli da izbegnu pogubljenje tokom likvidacije logora, pa su ih ustaške jedinice u povlačenju povele sa sobom u Sunju.⁸⁶

Do kraja aprila, vojna situacija u Sunji i oko Sunje se pogoršala. Žestoke bitke vodile su se na manje od 30 kilometara daljine uz obalu Une, pa su ustaške jedinice u selu počele da se pripremaju za povlačenje.⁸⁷ Tih dana, zatvorenici u Sokolani su dobijali veoma malo hrane. Povremeno bi dobili kotlić slabe čorbe od krompira, ali nikada nije bilo dovoljno da svi dobiju ponešto, a nedostajalo je i kantinskih šolja i pribora za jelo. Stoga su zatvorenici već bili izgladneli i iscrpljeni kada im je prvog maja saopšteno da će napustiti Sunju. Odrredište je bio Sisak, a ovoga puta će ceo put preći pešice, hodajući drugom rutom, preko Capraga.⁸⁸

Zatvorenici su naterani da hodaju čitav dan bez hrane i vode, vezani jedni za druge u grupama od po četvoro. Oni koji su se mučili da održe korak za ostalima prebijani su i zlostavljani. Po dolasku u Sisak oko ponoći, zatvorenici su odvedeni u zgradu poznatu kao Staklana, nekadašnju fabriku stakla koju je tridesetih godina 20. veka izgradio lokalni industrijalac Petar Teslić.⁸⁹ Tokom većeg dela rata, u zgradi se nalazio koncentracioni i tranzitni logor, uglavnom za civile upućene na prinudni rad u Nemačku i Austriju.⁹⁰ Logor je zatvoren januara 1945. godine, kada je zgrada pretvorena u ustašku kasarnu.

u pregovore o puštanju kuglaša. *Ibid.*, str. 4.

85 *Ibid.* Broj uhapšenih u Sunji i Kostajnici nije poznat.

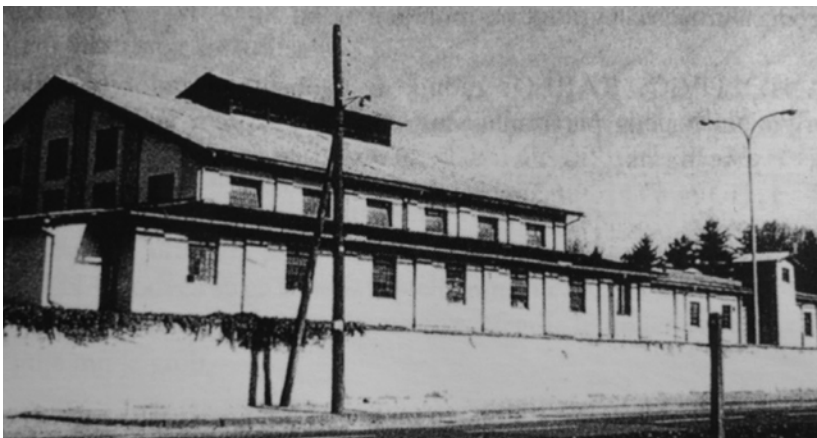
86 Među njima su bili domobranski oficiri Mato Idžojić i Eugen Dugan, obojica iz Zagreba, i dva čovaka iz Sunje, Viktor Turk i Ivan Bifl. Idžojić je pušten, a preostala trojica su ubijena u Sisku 4. maja 1945. Svedočenje Mate Idžojića (19. maj 1945), AJ 110, k. 276, d. 203.

87 Bulajić, "Borbe Druge armije JA", str. 64. Vjekoslav Luburić, "The End of the Croatian Army", u John Prcela and Stanko Guldescu (ur.), *Operation Slaughterhouse* (Philadelphia: Dorance and Company, 1970), str. 53.

88 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 3.

89 Između 1932. i 1938. fabrika je proizvodila boce za obližnje fabrike alkoholnih pića i mineralne vode, koje su takođe bile u vlasništvu porodice Teslić. Fabrika je bankrotirala 1938. Videti Mira Kolar-Dimitrijević, "Društveno-ekonomski razvoj Siska 1919 — 1941. godine", *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest* 27, 1994, str. 271–288; Gradski muzej Sisak, *Industrijska baština grada Siska* (Gradski muzej Sisak, n. d.).

90 Videti Dizdar, "Logori" i Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević*, str. 164–176.

Slika 5:
Staklana u
Sisku. Zatvo-
renici su bili
smešteni u
jednosprat-
nom delu
zgrade s leve
strane, koji
se vidi iza
svetiljke.

Zgrada Staklane sastavljena je od dve povezane zgrade: velike fabričke hale na zapadnoj strani, u kojoj se nalazila kasarna, i manje jednospratne zgrade na istočnoj strani, gde su smešteni zatvorenici iz Sunje (slika 5).⁹¹ O njihovom životu u Staklani u naredna tri dana postoji malo informacija, samo to da su bili nagurani u jednu malu i usku prostoriju sa zapečaćenim prozorima i ventilacionim otvorima i da su tu držani bez mnogo hrane i vode.⁹² U danima pre masakra, novi zatvorenici su dovođeni, među njima lokalni Srbi, ali i petorica domobrana, pripadnika protivavionske baterije.⁹³ Novinski izveštaji s kraja maja 1945. netačno navode kako su ti domobrani ubijeni od strane ustaša u masakru zato što su “u Jasenovcu bili svjedoci nevidjenih ustaških zločina”.⁹⁴ Ne postoji dokaz da je bilo ko od tih vojnika ikada bio u Jasenovcu, a pritom su, što je još važnije, oni zapravo preživeli: bili su među grupom zatvorenika koja je puštena iz Staklane neposredno pre masakra.⁹⁵ Ostalo je nepoznato koliko je drugih zatvorenika pušteno u isto vreme i prema kom kriterijumu. Ono što je sigurno jeste da nisu pušteni svi uhapšeni domobrani: tri oficira rečne mornarice uhapšena sredinom aprila – Branko Vrbanić, Franjo Novak i Franjo Čić

91 Svedočenje Hrvojević Antona (13. maj 1945), AJ 110, k. 487, d. 280. Hrvojević je bio meštanin i službenik gradske administracije koji je imao pristup fabrici.

92 Svedočenje Marjana Kolaka, str. 3, videti i AJ-110, F-25101.

93 Svedočenje Mate Idžojića.

94 “Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, 3.

95 Svedočenje Mate Idžojića.

– pogubljena su sa ostalim zatvorenicima, baš kao i Eugen Dugan, domobranski oficir koji je doveden u Sunju iz Jasenovca.

Kasno po podne četvrtog maja, kada je partizanska artiljerija već bila u neposrednoj blizini, ustaše su počele s likvidacijom zatvora u Sisku.⁹⁶ U sumrak je oko 25 ustaških vojnika formiralo polukrug oko ulaza u Staklanu.⁹⁷ Zatvorenici su sprovedeni u dvorište, gde su im ruke vezane iza leđa. Potom su naterani da hodaju u malim grupama oko 400 metara do obale Save. Slika 6 je segment iz vazdušne fotografije Siska koju su napravili saveznički izviđački avioni 3. aprila 1945. Na njoj se vidi područje oko fabrike stakla i mesto masakra.⁹⁸ Na putu do obale reke, zatvorenici su prošli pored fudbalskog igrališta iza Staklane, a zatim

Slika 6:
Fotografija
iz vazduha
fabrike stakla
Staklana, koju
su napravili
saveznici
početkom
aprila 1945.
(National
Collection
of Aerial
Photography
[NCAP], ncap.
org.uk, NCAP_
MAPRW_15SG_
1430_5026)

96 Većina preostalih zatočenih u ustaškom zatvoru koji se nalazio u nekadašnjem sedištu Posavske štedionice oslobođeni su, ali su neki, uključujući Josipa Herljevića i Antu Lovrekovića, koji su osumnjičeni da su komunisti, pogubljeni iza zgrade i bačeni u reku Kupu. Svedočenje Marije Herljević (1. decembar 1945), AJ 110, k. 487, d. 200; Svedočenje Josipa Kockara (20. mart 1946), AJ 110, k. 487, d. 304.

97 “Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, str. 3.

98 National Collection of Aerial Photography, Edinburgh, Scotland, NCAP_MAPRW_15SG_1430_5026.

i pored zgrade fabrike đubriva (označene ciframa dva i tri na slici 6).⁹⁹ Nakon toga, prešli su preko uzdignutog nasipa kako bi došli do otvorenog polja koje vodi prema reci. Taj deo poslednjeg hoda žrtava do gubilišta posmatrali su iz kuće udaljene nekoliko stotina metara dvojica meštana, Anton Hrvojević i Nikola Ličina, koji su svedočili kako je jedan od zatvorenika, kasnije identifikovan kao Vladimir Jelašin, uspeo da se otrgne i pobegne preko otvorenog terena. Ustaše su ispalile nekoliko metaka u njegovom pravcu, ali su ga promašile.¹⁰⁰ Potom su zatvorenike sproveli do obale (lokacija 4 na fotografiji), gde su ih, u reprizi scene iz Graduse od nekoliko nedelja ranije, pogubili i bacili njihova tela niz obalu.¹⁰¹

Intrigantan aspekt ovog zločina je to što su ustaše, koje su ionako napuštale Sisak, mogle da ubiju zatvorenike u dvorištu Staklane i da na tom mestu ostave tela. Ipak, odabrali su da ih odvedu do obale reke i da ih tamo pogube u dobro uvežbanom, krvavom ritualu. To su verovatno uradili po navici, a moguće i zbog toga što pogubljenja nikada nisu bila izvođena samo kako bi se rešili zatvorenika. Ustaško nasilje je uvek imalo i izražen pokazni efekat. Za ubice, prepoznatljiva ikonografija smrti – uključujući i jeziv prizor tela u reci s prerezanim vratovima i razbijenim glavama – bila je svojstveni deo terora koji su sprovodili nad stanovništvom. Scena zločina koju su ostavili na obali Save bila je u neku ruku oproštajna poruka stanovnicima Siska, posetnica počinitelja zločina.¹⁰²

Prvi izveštaji o egzekucijama u Sisku pominju da je tada ubijeno “oko 350 do 400 nevinih ljudi”.¹⁰³ Zvanični izveštaj koji je Branko Drezga, javni tužilac

99 Početkom 1943. počela je izgradnja fabrike hemikalija nedaleko od Staklane. Nejasno je da li je fabrika ikada dovršena i da li je ikada otvorena. “Pripreme za gradnju kemične tvornice u Sisku”, *Hrvatske novine*, 6. februar 1943, str. 3.

100 Svedočenje Antona Hrvojevića.

101 Precizna lokacija masakra utvrđena je na osnovu vazdušne fotografije (slika 6) i nekoliko slika koje su načinjene prilikom izvlačenja tela, a na kojima se neke od zgrada (uključujući i fabriku đubriva) mogu videti u pozadini.

102 Za više informacija o simboličkim ubilačkim metodama videti: John Allcock, *Explaining Yugoslavia* (London: Hurst & Company, 2000), glava 13; Radu Harald Dinu, “Honor, shame and warrior values: the anthropology of Ustasha violence”, u *Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, uredio Rory Yeomans (Rochester: University of Rochester Press, 2015), str. 119–141; Goldstein, *Jasenovac*, glava VI; Alexander Korb, “The disposal of corpses in an ethnized civil war”, u Jean-Marc Dreyfus and Élisabeth Anstett (ur.), *Human Remains and Mass Violence: Methodological Approaches* (Manchester: University of Manchester Press, 2014), str. 106–128.

103 “Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, 3; “Dan pre oslobođenja Siska, Ustaše su pobile 400 zatvorenika iz logora u Staklani Teslić”, 3.

za Baniju, poslao svojim nadređenima u Zagrebu 15. maja 1945. godine navodi broj od oko 150 žrtava.¹⁰⁴ Pravi broj stradalih bio je izvesno manji. Prema bazi podataka jugoslovenskih žrtava Drugog svetskog rata koju je napravio Muzej žrtava genocida u Beogradu, oko 100 stanovnika Siska je izgubilo život tokom ratnih meseci 1945. godine, dok je u istom periodu broj žrtava u celom kotaru Sisak bio manji od 500.¹⁰⁵ Iako je veoma moguće da potcenjuju realan broj žrtava, ti brojevi svakako sugerišu da je tvrdnja od 150 žrtava, a da ne govorimo o 400, u jednom masakru preterana, naročito ukoliko se uzmu u obzir razmere vojnih operacija u datom području početkom 1945. godine.

Napori da se ustanovi tačan broj i identitet žrtava masakra u Sisku nailazili su na poteškoće. Prvo, broj zatvorenika se stalno menjao – sve do poslednjeg trenutka su neki zatvorenici pušteni na slobodu, dok su istovremeno novi zatvorenici pritvarani – što onemogućuje procenu koliko je ljudi bilo internirano u Staklani u vreme egzekucije. Drugo, lokalni odbori Zemaljske komisije radili su u veoma teškim uslovima, uglavnom zbog nedostatka ljudstva, sredstava i opreme, zbog čega je bilo čestih propusta u radu, pogotovo kada je trebalo pristupiti mukotrpnom poslu sastavljanja spiskova žrtava. Treće, haos tokom poslednjih nedelja rata doveo je do toga da rođaci pokojnika često nisu znali šta se dogodilo s njihovim voljenima nakon što su ih ustaše privede. Posledično, neki od stradalih u masakru na Savi su kasnije zabeleženi jednostavno kao “nestali u logoru Sisak”, ali i obrnuto – pošto je masakr bio veoma poznat, neki stradali na drugim, neutvrđenim lokacijama su podvedeni kao da su ubijeni na obali Save. Konačno, u nekim registrima žrtava, pojedinci su jednostavno zabeleženi kao ubijeni od strane ustaša u Sisku 4. ili 5. maja 1945. godine, bez navođenja da li je to bilo u masakru na Savi ili na drugom mestu.

Imena 57 stradalih navedena u Dodatku B na kraju teksta rezultat su najboljeg napora da se, na osnovu raspoloživih dokaza, sastavi verodostojna, ali verovatno i nepotpuna, lista žrtava. Zbog nesavršenosti izvora, lista je podeljena na dva dela. Spisak 1 čine imena 24 osobe za koje je s relativnom sigurnošću, a na osnovu ukrštanja više arhivskih izvora (ispovesti svedoka, izveštaji u štampi,

104 “Izveštaj javnom tužiocu Hrvatske, 15-V-1945”, Javno tužilaštvo Republike Hrvatske, HR-H-DA-421, k. 5. Izveštaji o zločinu objavljeni u *Borbi* i *Vjesniku* nastojali su da pomire ova dva broja, navodeći da je broj ubijenih bio 400, ali da je iz reke izvučeno 150 ili 180 tela. Tvrdnja da je većinu tela odnela reka nije osnovana s obzirom na to da su žrtve ubijene na unutrašnjoj krivini reke, gde je voda relativno spora, a i na fotografijama se jasno vidi da je većina tela završila zaglavljena u gustom rastinju na obali ili u blatu.

105 “Žrtve rata 1941 — 1945”, baza podataka, Arhiv Muzeja žrtava genocida, Beograd.

registri opštinskih vlasti i tako dalje), moguće reći da su pogubljene u masakru 4. maja 1945. Spisak 2 sadrži još 33 imena koja se nalaze u popisu žrtava koji je Komisija za ratne zločine u Sisku načinila tokom leta 1945. Taj popis sadrži ukupno 125 imena, od kojih za prvih 55 navedenih postoji i opis uzroka smrti (ubijen “oštricom noža u zatiljak”, “zaklan nožem pod vrat” itd.).¹⁰⁶ Među tih 55 imena je većina onih koji su navedeni u Spisku 1, tako da se može pretpostaviti da su to žrtve čija su tela pronađena i identifikovana u Sisku u danima neposredno po dolasku partizana. Ipak, nisu sve žrtve navedene u tom spisku pronađene na obali Save. Na primer, spisak uključuje imena nekoliko osoba čija su tela pronađena u blizini ustaškog zatvora na obali reke Kupe s druge strane grada. Još zanimljivije, spisak sadrži i ime nikog drugog do “ustaškog natporučnika Klarića”. Klarić je bio jedan od stražara i islednika u Sunji i glavni organizator masakra u Gradusi, koji je pratio zatvorenike tokom marša do Siska prvog maja. Kako i kada je Klarića stigla smrt i kako je njegovo ime greškom završilo na spisku žrtava – ostaje misterija. Dakle, 33 imena sa Spiska 2 su pojedinci navedeni u dokumentu Komisije za ratne zločine za koje se može reći da su *verovatno* ubijeni na obali Save 4. maja, ali je moguće i da su stradali na nekom drugom mestu u gradu.¹⁰⁷

Zanimljivo je da se na spisku žrtava zločina u Sisku nalazi ime Rudolfa Biermanna, pedesetdvo godišnjeg trgovca iz Kostajnice.¹⁰⁸ Biermann, jedini Jevrej među žrtvama, verovatno je bio u grupi zatočenika uhapšenih u Kostajnici koje su ustaše sprovele u Sunju krajem aprila 1945. i odatle u Sisak, prvog maja. U knjizi 1941: *Godina koja se vraća*, Slavko Goldstein je zabeležio da je poslednja žrtva Holokausta u Hrvatskoj bio Oto Eisler, bečki violinista ubijen od strane nemačkog vojnika u Draganiću kod Karlovca u aprilu 1945.¹⁰⁹ Rudolf Biermann, čija je sudbina do sada bila nepoznata, ubijen je udarcem “tupim predmetom po zatiljku” 4. maja.¹¹⁰ Po svoj prilici, Biermann je bio poslednji Jevrej ubijen u Holokaustu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

106 Preostalih 70 imena se odnosi ili na osobe za koje se verovalo da su “nestale” u različitim logorima (uključujući i Sunju), ili na preživeli koji su svedočili pred Komisijom.

107 Ovaj spisak sadrži imena i devet stanovnika Kostajnice, verovatno zatvorenika iz tog grada koji su prvobitno dovedeni u Sunju, a potom transportovani odatle do Siska 1. maja 1945.

108 Videti Rudolf Biermann, The Central Database of Shoah Victims' Names, Yad Vashem, broj 584513, dostupno na stranici <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=584513&ind=1>

109 Slavko Goldstein, 1941: *The Year That Keeps Returning* (New York: New York Review of Books, 2013), str. 185–189.

110 “Spisak žrtava”, A-SPJ-2332 (originalni izvor: HR-HDA-306, Zkrz-Zh, br. 12264-12267).

Spisak imena koja su navedena u Dodatku B isključuje, po definiciji, svaku žrtvu koja nije identifikovana nakon pronalaska tela ili u potonjim istragama. Ipak, broj neidentifikovanih tela verovatno nije bio velik, s obzirom na to da su žrtve većinom bile meštani Siska. Ukupan broj (uključujući i one koje nije bilo moguće identifikovati) može biti procenjen na između 60 i 80. Ova procena zasniiva se i na činjenici da su 12. maja 1945. vlasti u Sisku platile gradskom pogrebnom preduzeću sumu od 2.116.600 kuna za kovčege potrebne za sahranu savskih žrtava. S obzirom na fiksnu cenu kovčega koju su u to vreme odredile nove vlasti, ta suma je bila dovoljna za oko 70 kovčega, ne računajući cenu drvenih krstova koji su takođe kupljeni.¹¹¹ Čak i ako bismo uzeli u obzir mogućnost da su vlasti dobile popust pri kupovini kovčega ili da su posmrtni ostaci nekih od žrtava preuzeti od strane porodica i sahranjeni na drugim mestima, ukupan broj tela pronađenih na obali Save verovatno nije prelazio pomenutu gornju procenu od 80 žrtava.

Konačno, preostaje jedna misterija u vezi sa savskim žrtvama. Prvobitni izveštaji u štampi pominjali su da je među pogubljenim zatvorenicima bila grupa dečaka starosti od 10 do 14 godina.¹¹² Zaista, neke od fotografija nastalih na mestu zločina deluju kao da prikazuju nekoliko manjih tela za koja bi se moglo pomisliti da pripadaju dečacima te dobi.¹¹³ Međutim, nijedna žrtva koja bi odgovarala tom opisu ne nalazi se ni na jednom od spiskova, što sugerise da ta tela verovatno nikada nisu bila identifikovana.

Verovatno nikada nećemo saznati ko su bila ta deca, ali dokazi s drugih mesta ukazuju na jednu posebno uznemirujuću mogućnost. U poslednjim nedeljama rata, u nečemu što se može opisati samo kao čin nezamislive proračunate okrutnosti, na meti ustaša bila su srpska deca – od koje su mnoga bila siročad – o kojoj su brinule hrvatske porodice. Između jula 1942. i januara 1943. hiljade srpske dece, uglavnom s Kozare, ali i s Korduna, Banije, iz Moslavine i Slavonije, čiji su roditelji bili ili ubijeni ili poslani u koncentracione ili radne logore, dovedene su u Sisak i držane u bedi u dečjem koncentracionom logoru. Stotine dece su umrle od gladi, bolesti i loših uslova u logoru, dok su drugi pre-

111 “Račun za izradu ljesova za žrtve pokolja po ustašama”, 12. maj 1945, Kazalo općih spisa, 1945, HR-DASK-028, k. 51; “Ljesovi za mrtvace: cijenik”, Obrtni zbor za grad i kotar Sisak, HR-DASK-168, k. 19 (1945).

112 “Dan pre oslobođenja Siska”, 3; “Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, 3.

113 Videti HR-HDA-1422, Album ratni zločini 1, Z-172, Z-173, Z-182, Z-186, Z-189.

živeli zahvaljujući različitim akcijama spasavanja, među kojima je najpoznatija ona koju je vodila Diana Budisavljević.¹¹⁴ Mnogo spasene dece – prema nekim izveštajima, njih hiljadu – našlo je utočište u domovima hrvatskih porodica u Sisku i okolini.¹¹⁵ U poslednjim mesecima rata, ta deca su postala meta ustaških hajki. Početkom aprila 1945, tokom hapšenja osumnjičenih saradnika partizana u selu Lukavec Posavski, ustaše iz Sunje su pokupile četrnaestogodišnjeg Milu Đaniša, rodom iz Pakračkih Batinjana, koga je usvojila meštanka Mara Žindarić.¹¹⁶ Dečak je deportovan u Jasenovac, odakle se nikad nije vratio. Dvanaestog aprila, pri prvim hapšenjima u Sisku, jedna od uhapšenih osoba bila je devojčica koja je spasena iz logora u Sisku, Marica Kotur, o kojoj se starala meštanka Stanka Desnica.¹¹⁷ Marica je verovatno bila “desetogodišnja devojčica” za koju Danica Cvijanović u svom svedočenju pominje da se nalazila u grupi Srba i Jevreja koji su iz Sunje odvedeni na stratište u blizini Graduse.¹¹⁸ Ustaše u Sisku su prvog maja uhapsile četrnaestogodišnjeg Trifuna Vujasina i pritvorile ga zajedno s njegovim starateljem Stjepanom Kovačem. Kovač je pušten, ali je mrtvo telo dečaka s prerezanim vratom pronađeno na obali Kupe dan nakon oslobođenja.¹¹⁹ Stoga, moguće je da su tela neidentifikovanih maloletnika među savskim žrtvama takođe tela neke od usvojene srpske dece uhapšene u poslednjim danima pretkraj rata, dece kojoj su ustaše nastojale da satru svaki trag.

/ Zaključak

Postojeća literatura o poslednjim nedeljama i mesecima Nezavisne Države Hrvatske mahom je fokusirana na vojne i političke događaje, umesto na ustaška zlodela počinjena tokom tog perioda. To možda i ne iznenađuje ako se ima u vidu da je nasilje u tom periodu bilo manje sistematično, naročito u poređenju s prvim dvema godinama rata.

114 Videti Nataša Mataušić, *Diana Budisavljević: Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*, str. 164–176. Logor za decu je zatvoren 8. januara 1943.

115 *Ibid.*, str. 176.

116 Svedočenje Žindarić Mare (15. april 1946), HR-HDA-306, k. 690.

117 “Podaci porodica žrtava fašističkog terora: Marica Kotur”, GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 242.

118 Svedočenje Danice Cvijanović, str. 1.

119 Svedočenje Stjepana Kovača (14. novembar 1945), AJ 110, k. 487, d. 289. Videti još “Prijava ratne štete: Vujasin Jove Trifun”, GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 242.

Istorijat masakra u Sisku i događaja koji su mu prethodili predstavlja vredan podsetnik na to zbog čega ustaški zločini s kraja rata zaslužuju pažnju. Najradikalniji elementi ustaškog pokreta pod vodstvom Vjekoslava Maksa Luburića koristili su haos koji je obeležio poslednje dane Nezavisne Države Hrvatske kao paravan za svoje zločinačko delovanje. Njihove mete nisu bili samo politički protivnici, kako se često navodi, već i Srbi, Jevreji, kao i, prema skorašnjim istraživanjima aktivnosti luburićevaca u regionu Zaprešića, Romi i Sinti.¹²⁰ Događaji iz Sunje i Siska jasno ukazuju na to da je razdvajanje zatvorenika po etničkoj ili verskoj liniji, izdvajanje Srba i Jevreja za pogubljenja, pa čak i progon srpske dece, za luburićevce 1945. godine bilo jednako prirodno kao u prvim godinama rata. Krvavi metodi ubijanja takođe su pratili dobro poznat obrazac. Ta kontinuirana nit koja se provlači kroz ustaško nasilje uočljiva je u sudbini muškaraca i žena ubijenih u Gradusi Posavskoj. Oni su bili među poslednjim žrtvama genocida nad Srbima i Jevrejima u NDH, ali je njihova sudbina bila izuzetno slična sudbini prvih žrtava.

Bolje poznavanje činjenica o zločinima počinjenim u Sisku i oko Siska u poslednjim nedeljama rata važno je iz još jednog razloga. Predugo su ubijeni u Gradusi bili ostavljeni zaboravu, dok su savske žrtve iz Siska bile predmet sećanja samo u okviru polemika, bilo o (zlo)upotrebi slika nastalih prilikom izvlačenja tela, bilo o identitetu počilaca i žrtava. Ovde izneta saznanja o događajima koji su prethodili masakru na obali Save 4. maja 1945. godine, kao i pokušaj da se utvrde imena žrtava, predstavljaju važan prvi korak u pravcu spasavanja žrtava obaju zločina od zaborava i revizionističke eksploatacije. Ona su takođe neophodan, ali nikako ne i jedini dovoljan, uslov za stvaranje nove i potpunije kulture sećanja na savske žrtve, koja mora da uključi i žrtve iz Graduse Posavske i žrtve iz Siska.

Preveo s engleskog: Milan Krstić

120 Mario Šimunković i Đorđe Mihovilović, *Masakr nad Romima i Sintima u Hrastini 1945. godine – zločini luburićevaca u zaprešićkom kraju* (Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2021).

Allcock, John. *Explaining Yugoslavia*. London: Hurst & Company, 2000.

Barić, Nikica. "Djelovanje i ustroj mornarice NDH na rijekama", *Istorija 20. veka*, br. 1 (2014), 125—142.

Barić, Nikica. *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske, 1941. — 1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003.

Bulajić, Radomir. "Borbe Druge armije JA za oslobođenje Hrvatske s posebnim osvrtom na oslobođenje Zagreba", *Časopis za suvremenu povijest* 18, br. 2 (1986), 57—76.

Buturac, Lojzo. *Sisak 1945.* Sisak: Sisačka biskupija, 2017.

Byford, Jovan. *Picturing Genocide in the Independent State of Croatia: Atrocity Photographs and the Contested Memory of the Second World War in the Balkans*. Bloomsbury Academic, 2020.

Byford, Jovan. "Picturing Jasenovac: Atrocity photography between evidence and propaganda", in *Fotografien aus den Lagern des NS-Regimes: Beweissicherung und ästhetische Praxis*, edited by Hildegard Frubis, Clara Oberle, and Agnieszka Pufelska, 227—248. Vienna: Böhlau Verlag, 2019.

Čolić, Mladen. "Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu", u *Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji*, Vol. II, 269—284. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971.

Crane, Susan A. "Choosing not to look: Representation, repatriation and Holocaust atrocity photography", *History and Theory* 47 (2008), 309—330.

Dadić, Slavko. "Posljednji dani okupatorske tiranije u Sarajevu", *Sarajevo u revoluciji*, Vol. IV, 181—195. Sarajevo: Istorijski arhiv Sarajevo, 1977.

"Dan pre oslobođenja Siska, Ustaše su pobile 400 zatvorenika iz logora u staklani Teslić", *Borba*, 28. maj 1945, 3.

Dizdar, Zdravko. "Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata 1941 — 1945. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 22, br. 1—2, 1990, 83—110.

Goldstein, Ivo. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber, 2001.

Goldstein, Ivo. *Jasenovac*. Zagreb: Fraktura, 2018.

Goldstein, Slavko. *1941: The Year That Keeps Returning*. New York: New York Review of Books, 2013.

Gradski muzej Sisak. *Industrijska baština grada Siska*. Sisak: Gradski muzej Sisak, n. d.

Hoepken, Wolfgang. "War, memory and education in a fragmented society: the case of Yugoslavia", *East European Politics and Society* 13, no. 1 (1999), 190—227.

"Istina skrivana 47 godina", *Sisački tjednik*, 18. april 1992, 7.

- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i NDH*. Zagreb: Liber, 1977.
- Klasić, Hrvoje. "Društveni život u Sisku za vrijeme Drugog svjetskog rata", *Časopis za suvremenu povijest* 32, br. 3 (2000), 527—544.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. "Društveno-ekonomski razvoj Siska 1919 — 1941. godine", *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 27, br. 1 (1994), 271—288.
- Korb, Alexander. "The disposal of corpses in an ethnicized civil war", in *Human Remains and Mass Violence: Methodological Approaches*, edited by Jean-Marc Dreyfus and Élisabeth Anstett, 106—128. Manchester: University of Manchester Press, 2014.
- Lengel-Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB-u*. Zagreb: Globus, 1980.
- Maljevac, Željko. "Partizanski logor smrti", *Sisački tjednik*, 13. mart 1992, 10.
- Maljevac, Željko. "Kako je pobijeno osam tisuća Hrvata", *Sisački tjednik*, 3. april 1992, 10.
- Mataušić, Nataša. *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija*. Zagreb: Spomen područje Jasenovac, 2008.
- Mataušić, Nataša. *Diana Budisavljević: Prešućena heroína Drugog svjetskog rata*. Zagreb: Profil, 2019.
- Mirčetić, Dragoljub Duško. *Dvadeseta srpska brigada*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1986.
- Motl, Dejan i Mihovilović, Đorđe. *Zabornjeni: Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*. Donja Gradina: JUSP Donja Gradina, 2015.
- "Otkriven spomenik Savskim žrtvama", *Jedinstvo*, br. 177, 8. decembar 1956, 1—2.
- "Otkrivena spomen ploča na savskom nasipu", *Jedinstvo*, br. 80, 7. jul 1951, 1.
- "Otkrivena tajna Capraške šume", *Sisački tjednik*, 11. jun 1992, 5.
- Pedišić, Ivo. "Humanitarni ilegalni rad sisačke bolnice 1941 — 1945. godine", *Putovi revolucije* 9 (1967), 234—243.
- Prcela, John and Guldescu Stanko (Eds). *Operation Slaughterhouse*. Philadelphia: Dorance and Company, 1970.
- Prcela, John Ivan i Živić, Dražen. *Hrvatski holokaust: dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*. Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, 2001.
- "Pripreme za gradnju kemične tvornice u Sisku", *Hrvatske novine*, 6. februar 1943, 3.
- Radu, Harald Dinu. "Honor, shame and warrior values: the anthropology of Ustaša violence", in *Utopia of Terror: Life and Death in Wartime Croatia*, edited by Rory Yeomans, 119—141. Rochester: University of Rochester Press, 2015.
- Ručnov, Marko. *Zašto Jasenovac?*. Donja Gradina: Spomen područje Donja Gradina, 2022.
- "Skupština općine Sisak: Odluka o promjeni i određivanju novih imena ulica i trgova u Sisku", *Službeni vjesnik*, br. 78, 31. decembar 1991, 36—38.
- "Stravična noć na Savi", *Vjesnik željezare* XII, br. 8, 27. april 1963, 12.

“Svečana proslava 10. travnja u Sisku”, *Hrvatske novine*, 14. april 1945, 3.

Šimunković, Mario i Mihovilović, Đorđe. *Masakr nad Romima i Sintima u Hrastini 1945. godine – zločini luburičevaca u zaprešićkom kraju*. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2021.

Šustić, Ivica. *Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta, NOB-a i socijalističke revolucije na području općine Sisak*. Sisak: Gradski muzej Sisak, 1982.

Tomasevich, Jozo. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941 — 1945: Occupation and Collaboration*. Stanford: Stanford University Press, 2001.

“U četvrtak: otkriće spomenika Savskim žrtvama”, *Jedinstvo*, br. 175—6, 24. novembar 1956, 1.

“Ustaški koljači poubijali su u Sisku noć prije svog povlačenja oko 400 građana i seljaka”, *Vjesnik*, 19. maj 1945, 3.

Valent, Nikica. “Savezničko bombardiranje Siska u Drugom svjetskom ratu kroz sisačke ‘Hrvatske novine’ i predmete Gradskog muzeja Sisak”, *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak* 9 (2009), 305—322.

Valjan, Vladimir. *Brigada Franjo Ogušinac Seljo*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1968.

Vjekoslav Luburić. “The End of the Croatian Army”, in *Operation Slaughterhouse*, edited by John Prcela and Stanko Guldescu, 43—71. Philadelphia: Dorance and Company, 1970.

Vuković, Tomislav. “Kako je partizanski masakr pripisan ustašama”, *Glas Koncila*, br. 9, 1. mart 2009, 25.

Vuković, Tomislav. *Drugačija povijest (O Srbu, Jasenovcu, Glini...)*. Zagreb: Glas Koncila, 2012.

Yeomans, Rory. *Visions of Annihilation*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2013.

Zatezalo, Đuro. *Radio sam svoj seljački i kovački posao*. Zagreb: Prosvjeta, 2005.

Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, part V, vol. 38. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1969.

Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. *Zločini u Logoru Jasenovac*. Zagreb: Zemaljska komisija Hrvatske, 1946.

Dodatak A: Imena 40 Srba i 7 Jevreja pogubljenih u Gradusi Posavskoj u noći između 17. i 18. aprila 1945. godine

Spisak je zasnovan na posleratnim izvorima i moguće je da ne uključuje imena svih ubijenih. U slučajevima u kojima su te informacije bile dostupne, navedene su i godine stradalih i vreme njihove smrti.

1. Abt Nadežda (46)
2. Alaica Dušan (34)
3. Alaica Julija (56)
4. Badrić Saveta (46)
5. Badrić Nevenka (19)
6. Bajić Miladin (70)
7. Berger Leo (Ladislav) (39)
8. Biermann Iso (48)
9. Biškupović Kata (40)
10. Biškupović Danica (25)
11. Biuković Jovo (46)
12. Bobsija Dragica (45)
13. Budimirović Đuro (53)
14. Bunčić Dragica (45)
15. Čimeša Angelija (52)
16. Čanković Petar (24)
17. Čučković Milka (35)
18. Čulibrk Mihailo (40)
19. Divić Mile (40)
20. Dokmanović Rade (56)
21. Dokmanović Stanko (59)
22. Dražić Marija (37)
23. Dražić Milan (70)
24. Dražić Katarina (63)
25. Đaković Stana
26. Đukić Ilija (43)
27. Egić-Eckstein David (65)
28. Fried Rudolf (Zvonimir) (48)
29. Golubović Miloš (65)
30. Golubović Janja (55)
31. Jović Dragica (38)
32. Karapandža Nikola (31)
33. Kotur Marica (10)
34. Lieberman Marko (44)
35. Majer Ferdinand (55)
36. Mileusnić Miloš (55)
37. Mraković Marija (52)
38. Mraković Stojan (54)
39. Pejnović Dušan (50)
40. Popović Petar (52)
41. Spitzer (Šiljković) Ljudevit (49)
42. Stanić Katica (34)
43. Stojić Milka (56)
44. Stojnić Miroslava (34)
45. Stojnić Dragica (61)
46. Šikman Sime (65)
47. Vranešević Milan (34)

Dodatak B: Spisak žrtava pogubljenih u Sisku 4. maja 1945.

Spisak 1: imena 24 osobe za koje se s relativnom sigurnošću, zasnovanoj na više arhivskih i drugih izvora (svedočenja žrtava, izveštaji štampe, registri poginulih u ratu, zahtevi za odštetu i sl.), može reći da su pogubljene u masakru 4. maja 1945. godine.¹²¹ U slučajevima u kojima su te informacije bile dostupne, navedena je starost stradalih.

1. Bifl Ivan (40)	13. Grubić Nikola (34)
2. Biškupović Jana	14. Jovanović Augustin (32)
3. Biuković Dragica (45)	15. Marić Gojko (34)
4. Brkljačić Josip (35)	16. Matijašec Jakob (43)
5. Čanković Vida (17)	17. Mihaljević Mirko (29)
6. Čić Franjo (43)	18. Novak Franjo (56)
7. Dejanović Slava (44)	19. Prosenjak Mirko (30)
8. Dugan Eugen (25)	20. Rukavina Roža (32)
9. Đukić Milka (35)	21. Šmigmator Stevo (60)
10. Fišćur Matko (41)	22. Trenk Antun (33)
11. Fraj Ivan (23)	23. Turk Viktor (35)
12. Fraj Regina (21)	24. Vrbanić Branko (39)

Spisak 2: Imena 33 žrtve koja se nalaze u registru žrtava koji su sačinili istraživači ratnih zločina u Sisku tokom leta 1945. godine.¹²² Ovaj spisak sadrži imena osoba čija su tela pronađena i identifikovana u Sisku u danima nakon ulaska partizana u grad. Osobe navedene u ovom spisku su *verovatno* ubijene na obali Save 4. maja, mada je moguće da su neke od njih ubijene i na drugim mestima u gradu.¹²³

121 "Spisak žrtava", A-SPJ-2332 (originalni izvor: HR-HDA-306, Zkrz-Zh, br. 12264-12267), "Popis žrtava fašističkog terora iz Siska" i "Podaci porodica žrtava fašističkog terora", oba u GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 242, "Spisak poginulih boraca i žrtava fašističkog terora", *Jedinstvo*, br. 610, 10. april 1965; "Prijave ratne štete", GNO Sisak, HR-DASK-028, k. 209; "Spisak žrtava", Zkrz OK Banija, HR-HDA-306, k. 690; "Kartoteka žrtava", HR-HDA-306, mikrofilmovi Z-3007 i Z-3012.

122 "Spisak žrtava", A-SPJ-2332; originalni izvor: HR-HDA-306, Zkrz-Zh, br. 12264-12267.

123 Registar žrtava u Sisku i Sunji koji je kasnije sačinila Zemaljska komisija Hrvatske za utvrđiva-

1. Alavuk Radoslava
2. Balas Andro
3. Berak Mato (50)
4. Biermann Rudolf
5. Bobić Ljubica
6. Božičević Mato
7. Čanković Marija
8. Dananić Stjepan
9. Delas Maho
10. Dužić Marica
11. Džafić Rifat
12. Ferhatović Maho
13. Ferhatović Rasim
14. Golić Adil (49)
15. Gračan Ruža (25)
16. Hrem Slavica (25)
17. Juričić Stevo (51)
18. Jurčević Juraj
19. Klajić Nikola (20)
20. Kostanjšek Jagoda
21. Kusturica Rasim
22. Ličina Danica
23. Lipak Đuro
24. Maržan Marijan (35)
25. Pavelić Mijo
26. Pavelić Milka (20)
27. Pavičić Roza (52)
28. Rogan Ivan
29. Savić Anka
30. Sever Elza (25)
31. Titorić Asim (20)
32. Valentić Marija (26)
33. Zuhan Agan

JOVAN BYFORD

Open University, Milton Keynes, UK

Rescuing the ‘Sava victims’ from oblivion and denial: History and memory of the last Ustasha crime in Sisak

The article explores the history and memory of the last Ustasha crime in Sisak; the massacre perpetrated on the banks of the river Sava on 4 May 1945, on the eve of the Ustasha withdrawal from the city. Although the victims of this massacre – known locally as “Sava victims” – became a visible object of public remembrance in Sisak after the war, no scholarly works have ever been published on the

nje zločina okupatora i njihovih pomagača navodi još osam osoba kao ubijene u Sisku 4. ili 5. maja 1945. godine. Moguće je da su i te osobe bile među savskim žrtvama, ali potrebna su dodatna istraživanja kako bi se to potvrdilo. U pitanju su: Belec Mato (30), Bozakić Ljubica (23), Dugac Slavica (33), Horvat Mate (16), Janković Marica (20), Kalek Sime, Skolčić Pavao (41), Šmigmator Slava (23) i Vrtarić Vikica (23).

event, and memorialisation was accompanied by a striking lack of interest in the identities of the victims, or the facts of what happened to them. This article is an attempt to explain and counter this longstanding tradition of neglect and answer, for the first time, key questions about who the victims were, how many were killed and why. Examining the story of the Sisak massacre is important because, since the 1970s, there has been speculation that bodies discovered on the banks of the Sava were victims not of an Ustasha massacre, but of Partisan revenge killings perpetrated after the liberation of Sisak. This revisionist interpretation has gained traction in Croatia since the 1990s, and even some mainstream Croatian historians have suggested that, due to the paucity of historical evidence about the crime, the revisionists' views cannot be dismissed outright. The paper critically examines this argument, and by illuminating the facts of the case, hopes to provide some much-needed clarity. Also, in mapping the events in Sisak in the final weeks of the war, the article demonstrates that the massacre on the banks of the Sava in Sisak was not an isolated event. There were other crimes committed in and around Sisak in the final weeks of the war, crimes which are very much part of the story of the “Sava victims”, yet which were until now completely unknown. Among them are one of the last massacres of Serbs by the Ustasha, and what is probably the final act of the Holocaust in the Independent State of Croatia. The article brings to light these previously unknown crimes and reveals the identities of the victims.

KEYWORDS: *Sisak, Independent State of Croatia, Second World War, Ustasha Atrocities*

Identitet i sjećanje – Srbi u donjomiholjačkom kraju

FILIP ŠKILJAN

Institut za migracije i narodnosti

HRVOJE VOLNER

Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku

Autori u tekstu donose informacije o identitetu Srba u okolici Donjeg Miholjca. U tekstu se osvrću na doseljavanje Srba u donjomiholjački kraj, osobito u sela Kućance i Kapelnu, koja su nastanjena već u 17. stoljeću. Donose i popis prezimena osoba koje su se doselile u navedena naselja. Potom navode informacije o kolonizaciji nakon Prvog svjetskog rata i doseljavanja Srba na područje sela Blanje, Cret Viljeviski, Martinci Miholjački, Bockovac, Gložde, Krunoslavje, Karlovac, Gezinci i Brezovica. U sljedećem poglavlju autori se bave stradanjima Srba na području Donjeg Miholjca u Drugom svjetskom ratu. Posebno se bave masovnim prekrštavanjima, organiziranim prisilnim iseljavanjima i fizičkim likvidacijama. Naredno se poglavlje bavi Srbima u miholjačkom kraju u vrijeme socijalizma. Ovdje autori donose i informacije o običajima koji su postojali i koji su donekle još uvijek očuvani. Posebno je poglavlje posvećeno posljednjem ratu u kojem su Srbi miholjačkog kraja bili izloženi različitim vrstama pritiska i represalija unatoč tome što su se nalazili relativno daleko od ratišta. Autori se bave i demografskom strukturom miholjačkog kraja te posebno sela koja su nastanjena Srbima. U zaključku donose svoje viđenje perspektive Srba u miholjačkom kraju.

KLJUČNE RIJEČI: Srbi, Donji Miholjac, Kućanci, Kapelna, identitet

/ Geografski okvir miholjačkog kraja

Područje nekadašnje općine Donji Miholjac obuhvaća danas teritorij jednog grada i četiri općine: grada Donjeg Miholjca te općina Marjanci, Viljevo, Pođavska Moslavina i Magadenovac. Radi se o području koje pripada zapadnom

dijelu Osječko-baranjske županije smještenom u podravskoj ravnici. Na zapad od donjomiholjačkog kraja nalaze se nekadašnje općine Podravska Slatina i Orahovica, na jugu je smještena bivša općina Našice, a na istoku valpovački kraj. Na sjeveru granicu s Republikom Mađarskom čini rijeka Drava. Nekada je miholjački kraj obuhvaćao i pojedina naselja koja danas pripadaju slatinskom kraju (općina Čadavica).¹

/ Povijest doseljavanja Srba na područje kotara Donji Miholjac

Najstarija naselja u koja su se doselili Srbi na području općine Donji Miholjac bila su Kućanci i Kapelna. Selo Kapelna nalazi se u današnjoj općini Viljevo, a Kućanci u današnjoj općini Magadenovac. Mjesto Kapelna se u predosmanlijsko vrijeme zvalo Poljana i pripadalo je osuvačkom imanju pakračkih plemića Tetena. Čini se da su prvi stanovnici Kapelne bili Mađari te da se staro naselje nalazilo kod današnjeg starog groblja. Međutim, budući da je to područje bilo podvodno, stanovništvo se preselilo na današnje područje. Prvo je bilo naseljeno područje Tuk uz Karašicu. Osmanske snage zauzele su to područje u prvoj polovini 16. stoljeća, a u vrijeme osmanske vlasti na čitavom teritoriju između Virovitice i Valpova živjelo je oko 15.000 stanovnika. U vrijeme Osmanlija tu su nastanjeni pravoslavni te su ondje imali 36 domova, a prema legendi doveo ih je vojvoda Jokić iz okolice Užica. Podrijetlom su pravoslavni iz oba ova sela bili iz Gornjeg Podrinja te su govorili jekavski štokavski govor.² Božidar Podunavac iz Gložda kazuje kako su mještani Kapelne stigli s područja Sandžaka, iz Srbije, iz Crne Gore i Bosne i Hercegovine te da njihova imena govore o tome da su podrijetlom iz Gornjeg Podrinja (Milosava, Velinka, Ljuboja). I Gojko Ćosić ističe da su njegovi Ćosići iz Gornjeg Podrinja te da se u Kućancima spominju oko 1680. godine. Vlastelin Kapelne u vrijeme Osmanlija bio je Hasan-paša iz Đakova. Svaka je kuća svojem vlastelinu plaćala jednu forintu i 50 denara u novcu, te jednu i pol oku masla. Zato je selo bilo oslobođeno od desetine i rabote. Kako je selo Kapelna bilo razdijeljeno u 12 dijelova, plaćalo

1 Tekst je nastao u okviru znanstveno-istraživačke djelatnosti istraživača na multidisciplinarnom projektu "Devedesete" Arhiva Srba u Hrvatskoj i Srpskog narodnog vijeća.

2 Dušan Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004., str. 260.

je čitavo naselje turskome sultanu godišnje 12 forinti u ime redovitog poreza. Prema legendi, pripovijeda Jovo Dakić iz Kapelne, Srbi su s područja Podrinja i današnje Crne Gore doselili na područje Kapelne i Kućanaca, a pobjegli su pred Osmanlijama budući da je u kraju odakle su potekli bio običaj da turski paše spavaju prvu bračnu noć s njihovim ženama. Navodno su zbog toga i brojni pravoslavni s tih prostora prešli na islam kako Osmanlije ne bi mogli koristiti pravo prve bračne noći.

Pravoslavno stanovništvo je napustilo Kapelnu početkom Velikog bečkog rata (1683. — 1699.) i pobjegli su u austrijsku Slavonsku vojnu krajinu. Bilo je to vrlo vjerojatno 1685. godine, kada su austrijske snage zauzele Miholjac. Tako je Kapelna ostala pusta sljedećih devet godina, a onda su se ti stanovnici vratili u svoje selo, koje je postalo dio Habsburške Monarhije. Prema popisu iz 1702. tada je u Kapelni bilo 27 pravoslavnih domova. Od prezimena se tada spominju Radošević, Radijanović, Nikolić, Ilić, Jovanović, Radonjić, Vuković, Vukomanović, Stojčević, Dijanović, Mišljenović, Živković, Čavić, Trivanović, Mrković i Jovičić. Godine 1736. u Kapelni su živjeli kućedomaćini Jovan Atajić, Radivoj Prskalo, Bogić Predović, Gruica Deanović, Marko Dakić, Petar Grubasović, Nikola Gerković, Radivoj Voinović, Jovan Zdelar, Radoica Jokić, Đurica Milević, Damijan Stjepanović, Blaž Stoičević, Zaria Radošević, Vuig Vukašinović, Voin Radošević, Mićo Grubašić, Vranješ Nadgić, Maksim Radosavljević, Pavo Vukanović, Strahinja Deanović, Petar Makivić, Janko Matić, Đuro Stoičević, Kuzman Ilić, Vida-udovica, Stepanija, Latinka-udovica i Stipan Zdelar. Tako je Kapelna imala 29 domaćinstava koja su raspolagala s 22 konja, 57 krava, 30 volova, 30 ovaca i koza, 119 svinja, 122 jutra oranica i 83 jutra livada.³

Godine 1755. Kapelna broji 40 srpskih domova i crkvu Sv. Dimitrija, koja je posvećena 20. rujna 1748. Iz godine 1756. postoji podatak o svešteniku u Kapelni. Paroh tada ima kuću, baštu i dvije kose livade. Za Kapelnu se veže i “moler” Josif Vujinović iz Osijeka, koji je sedamdesetih godina 18. stoljeća vrlo vjerojatno oslikao ikonostas u hramu. Novi drveni hram podignut je 1793. godine. Prema jednom opisu iz 1829. godine, u hramu se osim ikonostasa nalazilo i 14 ikona, na oltarnoj pregradi stajale su nove i stare carske dveri, a tu se nalazila i slika Raspeća na platnu koja se spominje u vizitaciji iz 1847. godine.

3 Josip Ham, “Naselja i stanovništvo miholjačkog kraja početkom XVIII. stoljeća”, u: *Godišnjak: Društvo ljubitelja starina Donji Miholjac*, broj 3 (1994.), str. 28–29.

Drvenu crkvu je do 1844. godine zamijenila nova, zidana crkva Svete Trojice, koja je dobila novi ikonostas. Možda je tada hram promijenio slavu. O gradnji 1844. godine svjedoči i ploča u unutrašnjosti hrama. Crkva je popravljena 1888. i 1905. godine. Hram predstavlja jednobrodnu građevinu s polukružnom apsidom i masivnim zvonikom. Iz Kapelne je rodom episkop pakrački Miron Nikolić (1846. — 1941.). Nikolić je upravljao Pakračkom eparhijom od 1890. do 1941. godine, a njegovi roditelji Pavle i Ana sahranjeni su u porti hrama.⁴

Kućanci su, kao i Kapelna, naseljeni još u vrijeme Osmanlija. U vrijeme austrijsko-turskog rata tamošnji su pravoslavni prebjegli na područje Habsburške Monarhije, a potom su se 1688. godine vratili u Kućance. U vrijeme Osmanlija u Kućancima je bilo dvadeset kuća, a 1702. godine njih 16. Domaćini tih kuća su bili Laza Milićev sin, Petar Ilijin sin, Grujica Marić, Mitar Marković, Vukovoj Stanković, Vukašin Ognjanović, Tatomir Šugić, Vukoman Jovanović, Mihailo Jugović, Radosav Lekić, Vukoman Dragovolić, Vukoman Radmanović, Miliša Novković, Sekula Nogić, Vukoman Vujicin sin, Marko Savić.⁵ Kućanci su 1736. godine imali ove stanovnike: Roza Kroin, Serdija Ceranić, Gruica Čavić, Tomo Grabančević, Pero Kalazić, Stanko Juršin, Ivan Jurić, Vuk Gruin, Stanko Kosović, Ivan Knežević, Vukadin Kočica, Stojan Knesen, Vuk Kesten, Mihajlo Kočica, Nikola Njegomirović, Joso Stanković, Miloš Simović, Vukadin Terzin, Kuzman Vukoja, Jovan Cerni, Ilija Đurić, Blaž Korin, Savo Župić, Ivan Kosović, Luka Ceranić, Jurica Lazić, Radoslav Legić, Jovan Lazić, Stojan Ković i Jovan Lazić. Selo je brojilo 31 domaćinstvo koje je raspolagalo s 54 konja, 47 volova, 119 krava, 45 ovaca i koza, 143 svinje, 197 jutara oranica i 168 jutara livada.⁶

Godine 1755. u selu je bilo 46 pravoslavnih kuća. Kućanci su imali drvenu crkvu 1749. godine koja je bila posvećena Svetom Georgiju. Postoji podatak da je 1786. godine nabavljeno novo zvono za hram i da je crkvena opština izdvojala novac za kreč za popravak crkve. Nova je crkva podignuta 1793., ponovno od drveta, ali s podzidom od cigle. Drveni hram je služio u Kućancima sve do dvadesetih godina 19. stoljeća. Dana 24. svibnja 1820. paroh Georgije Preradović šalje pismo konzistoriji u Pakracu gdje ističe kako je veliko nevrijeme

4 Podatke o hramu u Kapelni vidi u: Aleksandra Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, Zagreb 2015., str. 136–138.

5 Podatke o doseljenicima u Kućancima vidi u: D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, 259–260.

6 J. Ham, "Naselja i stanovništvo miholjačkog kraja početkom XVIII. stoljeća", 29–31.

pogodilo selo te da su uništeni brojni drveni objekti u naselju, a među ostalim i zvonik i krov na hramu. Paroh je tada zatražio pomoć oko pokrivanja hrama i obnove. Međutim, Kućanci su već 1827. godine imali zidanu crkvu. Iguman Aleksandar Ličinić iz manastira Orahovica dolazi u Kućance 6. svibnja 1827. posvetiti novu crkvu. Tako je novi hram posvećen apostolima Svetom Petru i Pavlu. Radilo se o jednobrodnoj građevini s polukružnom apsidom i prizidanim zvonikom uz zapadnu fasadu. Stari je ikonostas u hramu stajao do 1888. godine, kada je novi izradio Ilija Dimitrijević. Nova je krovna konstrukcija na hramu postavljena 1898. godine. Godine 1899. majstor S. Ceranić izradio je za ovaj hram arhijerejski prijesto u vrijednosti od 33 forinte. Hram je preživio Drugi svjetski rat, a u prosincu 1991. godine je miniran i gotovo u potpunosti srušen. Obnovljen je 2010. godine. U parohiju potpadaju sela Brezovica i Kravlje na donjomiholjačkom području te Gorica na valpovačkom području.⁷

/ Doseljavanja (kolonizacija) Srba u dvadesetom stoljeću na područje miholjačkog kotara

Mnogo su mlađa od Kućanaca i Kapelne sela koja su nastala na pustarama u njihovoj neposrednoj blizini. Radilo se o selima Blanje, Cret Viljevski, Martinci Miholjački, Bockovac, Gložđe, Krunoslavlje, Karlovac, Gezinci i Brezovica. Tako su Mađari isprva nastanjivali pustare koje su kasnije naselili Srbi. Prema popisima stanovništva iz 1900. i 1910. vidljivo je da su Mađari činili većinu u selima Cret Viljevski, Gložđe, Krunoslavlje i Martinci Miholjački. U Cretu su činili oko 82% stanovništva, u Gložđu između 72% i 75% stanovništva, u Krunoslavlju između 58% i 69% stanovništva, a u Martincima Miholjačkim između 82% i 97% stanovništva.⁸ Mađari koji su nastanjivali ta sela bili su kočijaši i sluge (biroši) vlastelina. Jedan dio njih radio je na željeznici koja je prolazila kroz Gložđe. Željeznica je sagrađena 1889. godine i povezivala je Osijek, Belišće, Donji Miholjac, Gložđe, Cret, Kapelnu, Moslavinu, Čadavicu i Noskovce. Uz tu prugu postojao je niz drugih pruga koje su prolazile tim terenom, a

7 Podatke o hramu u Kućancima vidi u: A. Kučeković, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, 159–160.

8 Jakov Gelo i sur., *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva po naseljima: 1880 — 1991.*, Zagreb 1998.

koje su služile za eksploataciju šuma.⁹ Tako je postojala pruga od Moslavine do Voćina, koja je jednim svojim dijelom prolazila i kroz miholjački kraj.¹⁰

Nakon Prvog svjetskog rata dolazi do naseljavanja novog stanovništva na području nekadašnjeg veleposjeda grofa M. Mailatha u Donjem Miholjcu koji mu je netom prije kolonizacije bio oduzet, a koji se prostirao na 43.710 jutara zemlje.¹¹ Prema pisanju Zdenke Šimončić-Bobetko,

seljaci okolnih sela koja su graničila s veleposjedom dobili su zemlju već 1919. godine, a sa kolonizacijom se započelo 1921. godine. S doseljenim kolonistima, s čijim se brojem u vrijeme kolonizacije iz političkih razloga manipuliralo, pa se govorilo i o 4.000 doseljenih osoba, broj stanovnika na donjomiholjačkom kotaru narastao je na oko 28.000 osoba. Do tada je starosjedilačko srpsko stanovništvo živjelo u selu Kapelna s 968 stanovnika i u selu Kućancima gdje su zajedno s Hrvatima i Nijemcima brojali 1.111 osoba. Ukupna obradiva površina kotara iznosila je 36.690 jutara, a prema kategorizaciji seljačkih posjeda bilo je 2.152 siromašnih domaćinstava, 1.888 srednjih i 6.665 bogatih seljačkih domaćinstava. Na kotaru je oko 50% obrtnika djelovalo u Donjem Miholjcu, a 1938. je na kotaru bilo 369 obrtnika koji su upošljavali 118 pomoćnika i 91 naučnika. U Miholjcu je između 1941. i 1945. zabilježeno 334 obrtnika, a od tog broja je na Nijemce otpadalo 67, a na Mađare 28, ostali obrtnici bili su Hrvati. Prema podacima koji datiraju iz vremena Banovine Hrvatske na kotaru je bilo 10 trgovačkih radnji čiji su vlasnici većinom bili Židovi, a od industrija držali su paromlin, tvornica špirita i ciglana koje su zapošljavale od 10 do 25 radnika. U selima kotara bilo je i više manjih mlinova, trgovačkih radnji kao

9 Prva zgrada u Gložđu bila je zgrada šumarije, sada škola.

10 O prugama kroz miholjački kraj vidi u: Josip Ham, "Povijesni pregled razvoja, korištenja i uloge slavonsko-podravске željeznice", u: *Godišnjak: Društvo ljubitelja starina Donji Miholjac*, broj 2 (1993.), str. 39–57.

11 O posjedu grofa Mailatha najbolje vidi u: Zdenka Šimončić-Bobetko, "Agrarna reforma i kolonizacija na veleposjedu Donji Miholjac 1919–1941. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 20 (1–2), 1988., str. 55–71 te u: Stjepan Maroslavac, *Donji Miholjac kroz stoljeća*, Đakovo 2007., str. 72–81.

i zadruga. Krupno kapitalističko poduzeće koje je postojalo na donjomiholjačkom kotaru bila je tvrtka Podravina d.d. Tvrtka se bavila parcelacijom posjeda u svrhu kolonizacije i eksploatacijom šumskog gospodarstva. Većinski vlasnici bili su poduzeća drvne industrije S. H. Gutmann d.d. i Našičke d.d. koje su za veleposjed grofa Majlatha 1923. isplatile iznos od oko 65 milijuna dinara. S područja kotara, siromašni seljaci (uglavnom vlasnici do 5 jutra zemlje) radili su kao najamna radna snaga u drvnoj industriji kao drvosječe i kirijaši. Parcijalizacijom Majlathovog veleposjeda koju je provodila Podravina d.d. stvarani su manji zemljišni posjedi na koje su bili doseljavani državni i privatni kolonisti na donjomiholjačko područje, dok je i dio zemlje odlazio agrarnim interesentima – seljacima koji su potpadali u kategoriju siromašnih seljaka čime su dobili mogućnost proširenja vlastitog posjeda.¹² Od veleposjeda je bilo do 1941. godine odvojeno 10.482 jutra obradive zemlje za agrarnu reformu. Od toga su seljaci sami otkupili 266 jutara zemlje, a oduzeto je bilo 10.186 jutara u korist agrarnih subjekata. Zemlju je dobilo 1545 mjesnih agrarnih interesenata i to 6480 jutara, 420 dobrovoljaca 3169 jutara, 69 kolonista s općim uvjetima 549 jutara i 76 autokolonista 284 jutra. Mjesni interesenti u prosjeku su dobili 4,2 jutra, dobrovoljci 7,5, kolonisti s općim uvjetima 7,9 i autokolonisti 3,7 jutara zemlje.¹³

Prema postojećim podacima, između 1921. i 1931. godine s područja kotara Donji Miholjac iselilo se 1.719 Mađara i 823 Nijemca. U istom se periodu na područje kotara doselilo 3.375 osoba, uglavnom Srba s Banije i iz zapadne Slavonije. Kotar Donji Miholjac bio je jedan od najpismenijih kotareva u Slavoniji sa svega 17% nepismenih 1931. godine. Na području kotara Donji Miholjac u to se vrijeme nalazilo devet rimokatoličkih župa, dvije pravoslavne parohije, jedna sinagoga, jedna građanska i 21 osnovna škola, 10 narodnih knjižnica i

12 Državni arhiv u Osijeku (u nastavku DAOS), fond 308 Kotarski komitet КРН Donji Miholjac, kut. 7. Uslovi NOV-e donjomiholjačkog kotara; Hrvoje Volner, *Od industrijalaca do kažnjenika Gutman i Našička u industrijalizaciji Slavonije*, Zagreb 2019., str. 168–169.

13 Z. Šimončić-Bobetko, "Agrarna reforma i kolonizacija na veleposjedu Donji Miholjac 1919–1941. godine", 62.

čitaonica, četiri udruženja i devet zadruga, dvije tvornice špirita, šest mlinova, tri pilane i pet ciglana.¹⁴

Uz državnu kolonizaciju postojala je i privatna kolonizacija. Bili su to pojedinci koji su se naselili nakon što su kupili zemlju. Na području tadašnjeg kotara Donji Miholjac osnovano je 12 kolonija solunskih dobrovoljaca: Blanje, Cret, Bockovac, Krunoslavje, Gložde, Breštanovci, Martinci, Orešnjak, Žabljača, Brezovica, Dravica i Ilmin Dvor.¹⁵ Od zemlje veleposjeda grofa Ladislava Mailatha na pustari Gložde doseljenici su kupili 457 jutara. Neki su kupili od privatnika kuće i potkućnice i osnovali su 1922. koloniju Gložde. Isprva je u Gložđu bilo 40 kuća, u Bockovcu pet kuća, a u Blanju njih 11. U donjomiholjački kraj doselili su, uglavnom, dobrovoljci i kolonisti “iz kotara Nova Gradiška, Novska, Dvor, te optanti iz Mađarske, kao i vrtlari iz kotara Sombor i Apatin”, koji su se i tu nastavili baviti vrtlarijom. Na području kolonije Brezovica bilo je naseljeno tridesetak domova, a u Cretu, Blanju, Gložđu, Bockovcu, Krunoslavju i Karlovcu kod Kapelne oko 300 domova. Oko 250 obitelji naseljeno je u Martincima, Orešnjaku, Ilmin Dvoru – Dravici i Krčeniku.¹⁶ Prema iskazu Božidara Podunavca iz Gložđa, solunski dobrovoljci su dobili svoja imanja 1922./1923., a pretežno su doselili iz spomenutih kotareva. “Moja je majka bila iz Vrbovljana, a majčin otac je bio iz Rajića, dakle iz tadašnjih kotareva Okučani i Novska. Otac mi je bio iz Gornjeg Dobretina iz kotara Dvor. Otac je bio rođen 1920. godine još u Gornjem Dobretinu te je kao dijete od dvije godine doselio sa svojim roditeljima u Gložde. Naime djed je bio solunski dobrovoljac i umro je odmah nakon doseljenja 1923. godine te je sahranjen na starom groblju u Kapelni, dok je groblje u Gložđu profunkcioniralo 1924. godine. Svi dobrovoljci su dobili 27 ari potkućnice i sedam jutara zemlje.” Činjenica je da su upravo doseljenici solunci formirali prava, uređena naselja, gradili prve kuće i formirali ulice.

U kotaru Donji Miholjac bilo je prvo osnovano 21 novo naselje, a kasnije u toku provođenja agrarne reforme još 16 kolonija do 1934. godine. Te su koloni-

14 Ove podatke vidi u: Zdravko Dizdar, “Donji Miholjac u programima i praksi velikosrpske politike u Kraljevini Jugoslaviji 1918. — 1941.”, u: *Donji Miholjac od XI. do XX. stoljeća, Zbornik znanstvenog kolokvija “Donji Miholjac 1057. — 2007.”*, Slavonski Brod 2010., str. 226–228, 235.

15 U vrijeme Kraljevine Jugoslavije, na području kotara Donji Miholjac postojale su četničke organizacije u Ilmin Dvoru – Dravici, Kapelni i Kućancima.

16 Ovi podaci su vidljivi u: Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Djela JAZU, knjiga 47, Zagreb 1953., str. 151–153.

je naseljavane kolonistima koji su tu dobili zemlju, ali i onima koji su je kupili. Kolonisti su bili naseljavani i na vrlo nekvalitetnom i vlažnom zemljištu koje je bilo drenirano, a kada su im nudili da se presele na druga zemljišta, to nisu željeli budući da su na zemljištima koja su dobili već izgradili kuće, a osim toga zemljišta koja su im nudena bila su lošije kvalitete. Činjenica je da je takva situacija bila u Martincima Miholjačkim, Ilmin Dvoru i Orešnjaku, naseljima uz rijeku Dravu. Prema izvještaju načelnika iz kotara Donji Miholjac stajalo je kako kolonisti “zbog skućenih sredstava za život slabo se hrane, a jer još nemaju izgrađene gospodarske zgrade ne mogu se gospodarski razviti, a s time niti stvoriti bolji položaj. Zbog premalenog broja prostorija smještaju stoku u privremene stanove, a neki odmah uz svoj stan, pa tako primjerice perad noćiva u kuhinjama a do nedavna su zajedno stanovali i ljudi sa stokom. Obitelji su brojne i stanuju većinom u 1 sobici, što ne utječe na dobar moralni razvoj niti na zdravstvene prilike”.¹⁷ Do 1934. godine u koloniji Krunoslavje bilo je 69 domaćinstava, u Gložđu – Bockovac 128 domaćinstava, u Cretu Viljevskom 37 domaćinstava, u Blanju 25 domaćinstava, u Ilmin Dvoru 50 domaćinstava, u Martincima i Orešnjaku 60 domaćinstava, a u Brezovici 32 domaćinstva. Ukupno je bilo dakle 401 domaćinstvo.¹⁸ Osim u nova sela, kolonisti i solunski dobrovoljci su bili nastanjeni i u stara srpska sela poput Kučanaca, gdje su naprimjer živjele obitelji Šijan iz Like te Kadići i Pavkovi iz Sivca u Bačkoj.

Činjenica je da su postojale relativno velike razlike između starosjedilačkog stanovništva i onih koji su doselili kao kolonisti ili solunski dobrovoljci. Uvijek se na Banijce, Ličane i Slavonce iz zapadnog dijela Slavonije drugačije gledalo te ih se smatralo da su potomci “solunaša”, pa im se to u razgovorima povremeno i spominjalo uz isticanje kako su oni ti koji dolaze “odozgo”.

Slično je funkcionirao i politički život u kotaru. Srbi su međusobno bili podijeljeni na različite političke stranke, dok su Hrvati bili čvrsto vezani za Hrvatsku seljačku stranku (u nastavku HSS). Između Hrvata i Srba u najvećem broju slučajeva vladala je tolerancija. Primjerice, na izborima koji su se održavali u svibnju 1935. godine, od ukupno 6.091 glasača, lista Bogoljuba Jeftića dobila je 1.624 glasa, dr. Domainka 556 glasova, Ilije Čavline 968 (lista Vladka Mačeka), dr. Majcana 4.518 glasova, Ljotićeva lista 40, a lista B. Maksimovića

17 Z. Šimončić-Bobetko, “Agrarna reforma i kolonizacija na veleposjedu Donji Miholjac 1919–1941. godine”, 68.

18 Isto, 69.

nula glasova. Slično su prošli izbori iz 1938. kada je Udružena opozicija dobila apsolutnu većinu. U srpskim selima glasove su pokušale dobiti Jugoslavenska radikalna zajednica, Zemlјoradnička stranka, Samostalna demokratska stranka i Demokratska stranka.

Nakon proglašenja Banovine Hrvatske predstavnici HSS-a na kotaru postaju predstavnici općinske vlasti koji svoje političke istupe oblikuju u duhu ustaške ideologije. Oni će u doseljenim srpskim kolonistima vidjeti eksponente velikosrpske politike, optuživat će ih za uživanje povlastica pri dodjeli zemlje, dok su siromašna hrvatska sela poput Krunoslavlja i Golinaca u zemlji oskudijevala. U šovinističkoj retorici predstavnika HSS-a kolonistička naselja su okarakterizirana kao instrument posrblјivanja. Primjerice, još je početkom 1925. *Vjesnik osječke oblasti* pisao o krsnoj slavi Oblasnog odbora udruženja četnika kojoj je prisustvovao šef tadašnjeg agrarnog ureda Đura Janković (kasnije ministar), kao i predsjednik i potpredsjednik agrarnog odbora M. Pevčić i M. Srbļjanović. Na spomenutom skupu se rad četnika uspoređivao s djelovanjem regularne vojske. Četničke organizacije na donjomiholjačkom području nastaju na inicijativu Osječkog četničkog centra, a ne na inicijativu domaćih ljudi. Organizacije su osnovane u Kućancima 1924. i u Kapelni 1934., rukovodioci su bili učitelji Duraković i Korolija (tijekom Drugog svjetskog rata postaje četnički vođa u Dalmaciji), trgovac Rade Dušanić i svećenik Cvjetan Popović. Spomenute četničke organizacije nisu bile masovne, već su brojile svega 10 do 15 članova i bile su kratkog trajanja. Iako su osnovane u starosjedilačkim selima, članstvo su sačinjavali kolonisti iz novonastalih naselja i to pojedinci koji su kao članovi dobili pravo nošenja oružja. Iz istog razloga su četničkoj organizaciji pristupili i neki Hrvati iz Beničanaca. Rad četničkih organizacija je potpuno zamro 1937., a od političkih stranaka na području kotara jedino je HSS ostavila čvrstog traga.¹⁹

/ Vrijeme Drugog svjetskog rata

Nakon uspostave NDH dolazi do organiziranih prisilnih iseljavanja Srba iz donjomiholjačkog kraja, odnosno iz naseobina solunskih dobrovolјaca. Već se prvih dana NDH u Kućancima hapsi osam ljudi koje se teretilo da su pripadnici četničke organizacije, a koji se iz zatvora nikada nisu vratili. Hapse se i protje-

19 DAOS 308, kut. 7. Uslovi NOB-e donjomiholjačkog kotara.

ruju svećenici, a na poglavnikov imendan 1941. protjeruju se svi Srbi dobrovoljci iz kolonističkih sela u Srbiju. Organizirana prisilna iseljavanja solunskih dobrovoljaca izvršena su dakle u lipnju 1941. godine, kada je protjerano najmanje 400 obitelji.²⁰ Savo Lončar iz Viljeva pokraj Donjeg Miholjca dao je iskaz u Komesarijatu za izbeglice i preseljenike u Beogradu:

Na dan 14. VI. 1941. godine oko 4 sati na večer ustaše su došle u naše selo, sakupili sve Srbe na jedno mesto, naredili da stoku ne smemo puštati na polje, pošto će sutra doći Komisija radi procene te stoke, a da mi pripremimo hrane za tri dana, jer ćemo uskoro preko Drine. Na dan 15. VI. 1941. godine ustaše su pošle od kuće do kuće, isterali nas iz naših kuća, natovarili u vagone, i preko Bosne prebacili u Srbiju. Ustaše nam nisu dale da ništa poneseemo od naših stvari, sem po neki mali zavežljaj sa odećom...²¹

Na sličan je način Nikola Opačić iz Krunoslavija doživio i svoj odlazak iz sela:

Dana 14. juna 1941. došli su u Krunoslavije i Karlovac koja su udaljena 1 km jedno od drugoga, nepoznati nam ustaše sa žandarmima i Hrvatskom vojskom i to vozom od Donjeg Miholjca, a predvodio ih je jedan oficir i to satnik domobranske vojske. Njih je bilo oko 150 ljudi i podijelili su se po dvojica na svaku kuću ... i pozvali su nas seljane Srbe da se u roku od 5 minuta iselimo, odnosno da napustimo svoje domove.

Potom su ustaše zajedno s domobranima odveli seljake iz ta dva sela do željezničke stanice te su ih u teretnim vagonima transportirali do Belišća, a kasnije za Srbiju. Navodno nisu mogli ponijeti baš ništa, pa čak ni vode za djecu. U njihove kuće naseljeni su doseljenici iz Hrvatskog zagorja koji su nakon povratka Srba u Karlovac i Krunoslavije krajem rata preselili u Golinice, Marjance i u Šljivoševce. Opačić je tvrdio Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača da mu nije ostalo baš ništa od pokušstva osim kreveta te da je nestanak stvari prijavio kao ratnu štetu.²² Slično je mnogo kasnije ispričao i Ostoja Branković iz Gložđa:

20 Filip Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2015., str. 122.

21 Državni arhiv Srbije (u nastavku: DAS), Komesarijat za izbeglice i preseljenike, G2, F 17, br. 15/1942, kotar Donji Miholjac.

22 Hrvatski državni arhiv (u nastavku: HDA), 306, ZKRZ, kutija 145, GUZ 2027, Prisilno iseljavanje Srba iz Krunoslavija i iz Karlovca.

Pa tad sam ga (ustašu, op. a.) prvi put video. Došao je i rekao: Izlazite. I izišli smo. Surovo, grubo kaže Izlazi! Izlazi! Nema! Nema ništa! Mi... Majka hoće još nešto da uzme, on ne da više ništa da se uzima. Kol'ko ste uzeli na brzaka, on ne da više i isteruje i – ništa. To je vrlo kratko trajalo. Sećam se prolaska kroz selo Gunju. Ti teretni vagoni, oni su zaustavljeni u selu Gunja. Odjedanput celo selo Gložđe ostalo prazno. Ostala samo ta hrvatska, taj Hrvat dobrovoljac, on je jedini ostao, ono sve ostalo pokupljeno je i oterano. Odvezli su nas do Gunje. Od Gunje smo do Brčkog išli peške, u stvari – do Save prema Brčkom. ... Hrvati koji su na ulice izišli u Gunji nisu, nije tu bilo likovanja, bar ja nisam doživeo to tako. Sećam se, jedan čovek... valjda sam mu se dopao... Ja sam bio malo zaostao od svojih, a on kaže: Mali, ajde, skloni se kod mene, da budem njegov, valjda nije imao dece. Rekoh: Neću, idem ja sa mojima. Tako je to, ovaj...

Nakon toga je Ostoja Branković sa svojom obitelji boravio u okolici Brčkog, pa u Capragu kod Siska, a zatim u Rajiću kod Novske odakle je 1943. otišao u partizane.²³ Tako je jedan dio solunskih dobrovoljaca i njihovih obitelji iz okolice Donjeg Miholjca završio prvo u Bosni, a potom u logoru Caprag, da bi odatle bili deportirani u svoja rodna naselja, a drugi u Srbiju.

Prema riječima Božidara Podunavca, mnogo su bolje prošli oni koji su otišli u Srbiju, dok su oni koji su se vratili na novljansko, novogradiško ili dvorsko područje do kraja rata desetkovani. Najveći broj ih je bio u Aleksincu, Sokobanji i Kraljevu u Srbiji. Nakon protjerivanja iz kolonističkih sela uslijedila je pljačka koju su proveli ustaše postavljeni da čuvaju inventar ispražnjenih kuća i imanja za buduće koloniste. Na imanja iseljenih "solunaša" i njihovih obitelji nastanjeni su doseljenici iz Hrvatskog zagorja. U Blanje su tako nastanjene 24 obitelji s 132 osobe, u Bockovac 25 obitelji sa 152 osobe, u Brezovicu 42 obitelji s 278 osoba, u Cret 47 obitelji s 272 osobe, u Gložđe 106 obitelji s 533 osobe, u Karlovac devet obitelji s 53 osobe, u Krunoslavje 48 obitelji s 254 osobe, a u Martince 52 obitelji s 300 osoba. Uz njih je kolonizirano i 35 obitelji Slovence koji su bili protjerani iz Štajerske. Specifičan se slučaj dogodio sa selom Kućanci iz kojeg su ustaše, prema iskazu Svetozara Šijana, iselili i starosjedioce

23 Iskaz vidi u: <http://www.serbianholocaust.org/Ostoja%20Brankovic/ostojabrankovic.html>.

i doseljenike i odveli ih do željezničke stanice Polom. Sa željezničke stanice kućama su vratili sve starosjedioce, a koloniste su prisilno iselili u Srbiju.²⁴

Iz kotara Donji Miholjac organizirano se prisilno iseljavalo preko logora u Požegi i logora u Capragu.²⁵ Prema spisku Državnog ravnateljstva za ponovu, do 3. rujna 1941. iz kotara Donji Miholjac preko sabirnih logora su u Srbiju iseljene 262 osobe, a realan broj je najmanje 374 osobe, do čega je bilo moguće doći istraživanjem poimeničnih spiskova. U logor Požega dovedena je 7. kolovoza 101 osoba iz kotara Donji Miholjac, 8. kolovoza 113 osoba, 9. kolovoza 23 osobe, 10. kolovoza 88 osoba. Za 37 osoba nisam pronašao kad su dopremljene u logor. Šestog kolovoza iseljen je jedan Srbin s područja kotara Donji Miholjac preko logora Požega u Srbiju, 9. kolovoza 25, 12. kolovoza 1941. 264 osobe (zapravo 281 osoba iako ih je 17 zavedeno kao da su iz kotara Dvor, a zapravo se radilo o solunskim dobrovoljcima rođenim u kotaru Dvor), a 15. kolovoza njih 68, dok ih je četvero prisilno iseljeno 24. kolovoza. Dakle s područja kotara Donji Miholjac prisilno su iseljene ukupno 374 osobe (dok 17 osoba koje su rođene na području kotara Dvor nije uračunato u ovaj spisak). Preko logora u Capragu prisilno je iseljeno i 12 osoba s područja kotara Donji Miholjac, od kojih je osam rođeno u kotaru Novska.²⁶ Zanimljiv je podatak da su ovi ljudi iz kotara Donji Miholjac dovedeni iz istočne Bosne (iz Teslića i Tuzle), gdje su, kao protjerani solunski dobrovoljci, bili smješteni nakon što su prognani iz svog kraja u lipnju 1941.

Prekrštavanje stanovništva na području kotara Donji Miholjac obavljeno je u Kapelni i u Kućancima. Ono je prema istraživanjima Milana Radanovića provedeno 16. studenoga 1941. godine. Kapelna je bila gotovo u potpunosti na-

24 DAS, Komesarijat za izbeglice i preseljenike, G2, F 17, br. 22/1944.

25 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1840, Popisi pristiglih i preseljenih preko logora u Capragu. Ovaj slučaj je vrlo zanimljiv jer se radi o Srbima koji su u lipnju 1941. dignuti sa svojih posjeda u okolici Donjeg Miholjca i otpremljeni na područje Gornje Tuzle u sjeveroistočnoj Bosni. Neki od njih prešli su u Srbiju dok je drugi dio ostao u Bosni i Hercegovini, dakle na području NDH. Kako su njemačke vlasti u Srbiji obustavile neorganizirane i pojedinačne prelaske iz NDH, ustaške su vlasti preostalim deportiranim izdale propusnice da se vrate u mjesta odakle su protjerani ili odakle su rodom. Kako su ovi Srbi rođeni na području kotara Novska, a u međuratnom periodu bili kolonizirani na područje kotara Donji Miholjac, oni su se vratili u okolicu Novske. Ondje su početkom kolovoza 1941. pak uhapšeni i otpremljeni u logor Caprag, a odatle u Srbiju (HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, Srpski odsjek, kutija 454, 4369/41).

26 HDA, Državno ravnateljstvo za ponovu, kutija 1848, Popisi pristiglih u logor Požega. O tome vidi detaljno u: F. Škiljan, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, 198.

seljena srpskim stanovništvom, a u Kućancima je živjelo nešto ispod polovine mještana srpske nacionalnosti. Toga dana na rimokatoličku vjeru prešla su 1.182 stanovnika Kapelne i 790 stanovnika Kućanaca. O prekrštavanju Srba iz Kućanaca svjedočio je mještananin Svetozar Šijan tokom boravka u izbjeglištvu u Beogradu, početkom 1944.:

Ustaše su skupili po selu sve Srbe sa njihovim familijama. Svaki domaćin morao je doneti sobom ispravan formular za sebe i članove svoje familije u duplikatu. U stvari, to je bila izjava odnosnog lica da želi slobodno preći na rimokatoličku veru. Razume se samo po sebi da su to naši ljudi činili pod pritiskom kao i radi toga da ih ustaše ne progone. U samoj crkvi svaki domaćin je morao predati ispunjen formular lično velikom županu. Potvrđeni duplikat formulara svako je zadržao za sebe kao dokaz da je prešao na rimokatoličku veru pred onim ustašama koji ga i posle budu eventualno legitimisali. Veliki župan održao je tom prilikom prisutnima prigodan govor. Zatim je sve sakupljene Srbe zakleo i s tim je ova ceremonija bila dovršena.²⁷

U Kućancima je katolički svećenik pred pravoslavnom crkvom prekrstio pravoslavno stanovništvo, a neki su izbjegli prekrštavanje sakriviši se po vrtovima kao baka i djed Gojka Čosića. Oni koji su rođeni u ratu kršteni su kao rimokatolici, pa je tako Gojkov bratić Stevo upisan 1942. godine kao Stjepan, a neki Jovo Tepšić je upisan kao Ivan. U Kapelnu je prema riječima Jove Dakića došao rimokatolički svećenik koji je izvršio prekrštavanje i koji je tom prilikom istaknuo da je to prekrštavanje urađeno nasilno i pravoslavnicima koji su prelazili rekao je da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest da ne bi bili ubijeni. U svrhu prelaska u katoličku vjeroispovijest pravoslavna crkva u selu je preuređena za katolički obred. Prije nego što je izvršen formalni čin vjerskog prijelaza u Kućancima i Kapelnu, dolazila su dva svećenika koja su organizirala pripreme prelaska u "vjeru praotaca". U Kapelnu dolazi mladi bogoslov Ivan Cerner, a u Kućance fratar Stjepan Rado. Tijekom mise na kojoj se provodio vjerski prijelaz u Kućancima navodno se dogodio incident koji je županu Heferu i drugim

27 O tome svemu najbolje vidi u: Milan Radanović, "Prisilne asimilacije, internacije i masakri. Položaj pokatoličenih Srba u Velikoj župi Baranja 1941–1942.", u: *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2019., str. 294.

ustaškim dužnosnicima trebao ukazati na nevoljkost seljana da prijeđu na rimokatoličku vjeroispovijest i otpor nasilju koje se provodilo. Naime nijedan seljak nije svojom odjećom ukazivao na svečanost čina, jer su bili odjeveni u radnu, svakodnevnu odjeću, a u času "podijele konverzije" došlo je do komešanja, pa i okretanja leđa "sakramentu" naočigled ustaških glavešina. "To je trajalo sve dotle, dok se poziv oštrim tonom nije ponovio nekoliko puta." Nakon toga je župan Hefer održao govor u kome je izjavio: "Vi ste shvatili u kojem se položaju nalazite, Vi pristupate vjeri otaca da spasite imovinu i živote. Ja znam, da se u Vašim dušama kuka, ali kad je čovjeku u opasnosti cijeli život, a može se spasiti žrtvovanjem jednog dijela tijela, on si daje rezati nogu i ruku."²⁸

Osnivanje narodnooslobodilačkog odbora (u nastavku NOO) na području sela Kapelna i Kućanci povezan je s dolaskom grupe od pet partizanskih boraca predvođenih Mirkom Boškovićem Puškinom u svibnju 1942. na miholjačko područje. Sastanak partizana i seljana Kapelne dogodio se 17. svibnja 1942. pod konspiracijom, noću na jednoj livadi na području seoskog atara. Na sastanku se okupilo oko 70 seljana, među njima i omladina. Osnovan je NOO sela koji je imao pet članova, a koji dan ranije NOO-i su bili osnovani u Kućancima i u hrvatskom selu Golinci. Ustaške vlasti su u međuvremenu preko doušnika saznale za postojanje ilegalnih organizacija na području donjomiholjačkog kotara. Doušnici su se često preoblačili u partizane, boravili u šumi i komunicirali sa seljacima. Tako je primjerice zbog Rade Stojčevića iz Kapelne poduzeta potjera formacije sačinjene od 100 ustaša, žandara i lugara. Njegova je obmana uspjela, pa je uspio saznati da u selu postoji partizanska veza, no nije saznao imena osoba koje su sačinjavale NOO. U kolovozu 1942., pri dolasku partizana u selo, Stojčević je strijeljan naočigled okupljenih seljana pod parolom "ovako će završiti svaki izdajica". Iste godine osnivaju se tijela narodnooslobodilačke vlasti i u drugim selima ovog dijela slavonske Podravine sa zadatkom da materijalno pomažu partizane u hrani, odjeći i drugim potrepnostima i da na dobrovoljnoj bazi organiziraju odlazak sposobnih ljudi u partizane. U selima Kapelna i Kućanci poduzimaju se akcije za sakupljanje odijela, rublja, obuće, sanitetskog materijala, soli, kancelarijskog materijala koji su se ilegalnim putem preko sela slali u šumu. Prvi borci iz tih sela odlaze u partizane u lipnju 1942. Bili su to Jovo Branković i Milan Cvijić. U prosincu 1942. u partizane odlazi još pet boraca. Radi se o osobama koje su istovremeno dobile poziv za mobilizaciju u domo-

28 DAOS 308, kut. 7. Uslovi NOB-e donjomiholjačkog kotara.

branstvo pa su na svoju ruku, po debelom snijegu, otišle u šumu bez utvrđene veze NOO-a i partizanskih jedinica. Bili su to Mladen Radošević, Petar Branković, Ilija Milošević, Boško Radanović i Dušan Jelkić. Odmah nakon toga u partizane odlaze i dvije djevojke, Saveta Dakić i Dušanka Pačarić.²⁹

Od početka 1943. partizani su imali razgranatu mrežu suradnika i članova NOO, a povećava se i broj partizanskih boraca. Problem radu NOO-a predstavljao je katolički svećenik Ivan Cerner, koji je osim dušobrižničke uloge djelovao i kao doušnik prema ustaškim vlastima u Miholjcu i Osijeku. Kao eksponent ustaških vlasti bio je isključivi osumnjičenik za povjerljive informacije o kretanju partizana na području sela. Ustaše 2. travnja odvođe 42 osobe iz Kapelne, od kojih je 11 otjerano u logore odakle se petoro nikada nije vratilo. Stanovništvo sela je za događaje okrivljavalo Cernera, kojeg su planirali ubiti, no od plana se odustalo na intervenciju partizana. Ubojstvo svećenika bi imalo loše političke implikacije. Ipak, svećenika u nekoliko navrata posjećuju i sami partizani i pokušavaju ga odvratiti od njegovog djelovanja. "Svećenik poslije toga mijenja taktiku, on ne upućuje više prijetnje narodu sa oltara i propovjedaonice, već da bi obmanuo narod i nastavio zločinački rad, prikazuje se kao suradnik partizana. Da bi postigao svoj (...) cilj ide tako daleko da po cijele noći sjedi sa seljcima kraj rakijskog kazana, opija se s njima, igra i pjeva, ne bi li nešto iznudilo o vezama sela sa partizanima."³⁰ Lakovjerni seljaci su mu jednom zgodom rekli da se u selu nalazi nekoliko ranjenih i bolesnih partizana. Neposredno nakon toga dolaze u selo ustaše i po točno određenom spisku pronalaze kuće u kojima su se nalazili partizanski borci. Nakon ovog događaja svećenik je bio potpuno diskreditiran i odlazi iz sela.

Znatno teži rad NOO-a bio je u Kućancima, jer su u selu trećinu stanovništva sačinjavali Hrvati i bilo je i nešto Nijemaca. U selu su postojale ustaške i folksdojčerske organizacije. Već u travnju 1941. hapse 30 osoba koje u mjesnoj seoskoj straži premlaćuju. Srbi u selu su se povukli, no nakon partizanske akcije provedene 29. ožujka 1943. kada je Mileru, šefu organizacije Kulturbunda u Kućancima, rekvirirana stoka, na njegov je nalog u selu strijeljano pet osoba. Dva dana kasnije pohapšeno je 145 seljana koji su bili otjerani u Miholjac i Đurđenovac u zatvor. Prema nekim podacima to se zbilo 17. travnja 1943. godine. Od njih 145, 12 ih je zadržano. Od toga su dvije osobe prebačene

29 Isto.

30 Isto.

u Srbiju, devet ih je deportirano u Njemačku, a jedan je ubijen u Đurdenovcu. Kada su se preostali nakon nekoliko dana vratili, zatekli su opljačkana imanja. Nakon tih događaja NOO-i Kapelne i Kućanaca odlučuje da krenu u zbjeg na Papuk. Oni koji su ostali nastavljaju s ilegalnim radom. Radilo se uglavnom o starcima i maloj djeci. Odlazak stanovništva u partizane od veljače 1943. dovodi i do povlačenja dijela hrvatskog stanovništva iz ustaške organizacije, tako da je od prvotnih 30 ustaša u Kućancima u travnju 1943. ostalo svega osam aktivnih.³¹

U proljeće 1943. bilo je više upada u Kapelnu, što zbog odmazde za uspješne partizanske akcije, što zbog različitih ustaških propagandnih akcija. Da bi seljane odvojili od partizanskog utjecaja, 5. svibnja 1943. ustaški logor iz Donjeg Miholjca šalje u noći 20 ustaša preobučenih u partizanska odijela (s partizanskim kapama). Cjelokupni NOO je odveden na kraj sela gdje su zaklali Glošu Grozdanića i Savu Branjevca, dok su drugu dvojicu izboli noževima. Odmah ujutro u selo dolaze ustaše s Ivanom Štirom na čelu, okupljaju narod i drže im govore u kojima ukazuju na "partizanski zločin" koji je proveden prethodnu noć. No tu je bio i sav domet propagande. Nakon održanog govora ustaše su se razišli po selu, oduzimaju po kućama novac, da bi na kraju starca Jovu Stojčevića, koji je ustaše prethodno nahranio i napio, izboli. Treba dodati da je koji dan prije u selo također upala ustaška ophodnja koja je iz odmazde za partizanski napad popalila dio kuća u selu, a 80 ljudi je odvedeno u zatvor. Partizani su tek u svibnju 1944. bili u stanju vojno djelovati tako da spriječe upade u to selo, no i tada se događaju odmazde u kojima stradavaju civili. Dana 12. kolovoza 1944. godine u Šljivoševcima je stradalo devet srpskih civila iz Kućanaca. Oni su pobijeni u znak odmazde za jednog ubijenog njemačkog vojnika. Zarobljeni civili su na Uskrs 1944. godine odvedeni na prisilni rad u Osijek, gdje su radili na iskopavanju leševa njemačkih vojnika, a nakon toga su 15. kolovoza 1944. godine, glumeći da ih puštaju kući, okupatori dvojicu mještana objesili, a sedmoricu strijeljali.³² Devetoro srpskih civila sahranjeno je u Šljivoševcima gdje se nalazi spomen-obilježje, a nakon rata njihovi posmrtni ostaci su ekshumirani i preneseni u portu hrama Svetog Petra i Pavla u Kućancima.³³ Istog proljeća, prilikom potrage za partizanima u šumama donjomiholjačkog

31 Isto.

32 HDA, 306, ZKRZ, kutija 382, Zh 28683–28714.

33 Isto.

kotara, neprijateljska formacija od 4.500 vojnika u zaseoku Novom Selu kraj Kućanaca ubija sedam muškaraca i jednu ženu.

Do kraja rata neki od boraca iz Kućanaca stekli su i vojne činove: jedan major, sedam kapetana, dva pješadijska poručnika, jedan zrakoplovni poručnik, četiri potporučnika i jedan zastavnik. Borci iz Kapelne imali su ove činove: jedan kapetan, dva poručnika i četiri potporučnika.³⁴

Tijekom Drugog svjetskog rata s područja Kućanaca stradali su 41 partizan, borac, 41 civilna žrtva i 47 Židova i Roma.³⁵ Aktivnih sudionika narodnooslobodilačkog rata iz sela Kućanci bilo je 186 (od tog broja 11 žena i djevojaka), od kojih je u borbi poginulo 42. Kao žrtve fašističkog terora pobijeno je 88 ljudi, od kojih je 63 stradalo u logorima (u broj su uračunati Romi i Židovi, njih 47, koji su živjeli u selu). Prema podacima iz fonda Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača vidljivo je da je s područja kotara Donji Miholjac stradalo 195 Srba, 79 Židova, 73 Hrvata i 540 Roma. Brojevi, koliko se čini, nisu posve pouzdani, budući da su u popisima brojne osobe prekrížene, a kod Roma nisu navedena imena i prezimena. Prema popisima žrtava pojedinih naselja u kojima su Srbi činili većinu vidljivo je da je iz Creta stradalo 10 civilnih osoba po nacionalnosti Srba i dva borca, u Brezovici 10 boraca po nacionalnosti Srba i tri civilne srpske žrtve, iz Krunoslavija jedna civilna žrtva i jedna partizanska žrtva, iz Kućanaca 27 civilnih srpskih žrtava i 42 partizanske srpske žrtve, iz Kapelne 115 osoba po nacionalnosti Srba (od čega 52 vojne žrtve i 63 civilne žrtve), iz Kabalne pet srpskih vojnih žrtava, a iz Golinaca njih 16. U gradu Donjem Miholjcu stradala su još dva Srbina, a u Beničancima još jedan Srbin. Očito je da su popisi Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača nepotpuni.³⁶

/ Miholjački kraj u socijalističkom razdoblju

Nakon oslobođenja seljaci u Kapelni nisu blagonaklono gledali na bilo kakve pojave hrvatskog nacionalizma. Primjerice, u rujnu 1945. Andrija Grozdanić u razgovoru sa članovima Kotarskog komiteta Komunističke partije Hrvatske (u

34 Isto.

35 <https://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%9A%D1%83%D1%9B%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8>.

36 HDA, 306, ZKRZ, kutija 47, Okrug Osijek, Popisi žrtava za kotar Donji Miholjac.

nastavku КРН) protestira čak i zbog toga što se dozvoljava osnivanje Hrvatske republikanske seljačke stranke. Objašnjava da bi samo onim Hrvatima koji su bili u partizanima trebalo dozvoliti političko organiziranje, a da bi ostale trebalo kazniti. Prema navodu zapisnika, ostali iz sela okupljeni na sastanku složili su se s njime. Seljani se protive postavljanju kandidata za kotarski narodni odbor jer ih nisu sami izabrali, već ih je nametnula Narodna fronta. Partijski komitet u Donjem Miholjcu piše da u Kapelni neki “radikal Šikić imade mase sa sobom i selo se vodi za njim”.³⁷ Odmah po oslobođenju, osobe ustrašene pred novom vlašću, što zbog vlastitog držanja tijekom rata, što zbog straha od komunizma, nastoje je ocrniti. U Čađavici Luka Matić govori kako rat još nije završen, da će se vratiti ustaše jer su Englezi na njihovoj strani. U Bazijama Hrvat Mato Ivanić plaši narod povratkom ustaša, a Srbin Savo Danišić govori da će bratstva i jedinstva u selu biti tek nakon uličnih borbi. “U ovom razornom i neprijateljskom držanju dobili su ovi elementi pristalice Mačeka i kralja Petra dobru podršku od ovdašnjih popova”, stoji u izvještaju komiteta КР за srpanj 1945. godine. I hrvatska i srpska sela će kritizirati novu vlast jer je pokupila poljoprivredne viškove od seljaka ne plativši ništa. Kada su se seljaci počeli pribirati oko toga hoće li uopće dobiti ikakav novac za svoju ljetinu, stigao je porez na zemlju. Istovremeno, kod prikupljanja poreza ili otkupa poljoprivrednih proizvoda od seljana Kapelne i Kućanaca se traži da daju primjer drugima jer su to bila ustanička sela. Zbog nedolaska na partijske sastanke mjesna partijska organizacija u Kućancima je već u prosincu 1945. bila raspuštena, a slično se događa i u Viljevu. Pokušava se seljacima ukazati na dobrobiti koje ih čekaju kroz zakon o agrarnoj reformi, no nakon iscrpljujućeg rata seljaci su se opravdano veselili uživanju u plodovima vlastitoga rada, a ne novim žrtvama u izgradnji socijalizma. Problem postaje prodaja poljoprivrednih proizvoda na crnom tržištu u mjestima gdje je hrane nedostajalo, ali i običaj pečenja rakije je smetao novim vlastima. Na kotaru se govori kako se izgone nevini Nijemci, a da se nekadašnje ustaše još uvijek ne diraju.

Temeljni problem koji partijske vlasti uočavaju jeste njihova nemogućnost da stanovništvo uvjere u ispravnost svoje politike. Zauzvrat u hrvatskim i srpskim selima se javlja šovinizam koji prerasta u nasilje, prijetnje i tučnjave. “Zbog čestih ispada pojedinih Kućančana po hrvatskim selima je izvjestan broj njih bio hapšen i proveden je postupak protiv njih. Samo hapšenje jest dobro

37 DAOS 308, knjiga 12, Zapisnici Kotarskog komiteta КР Donji Miholjac (rujan 1945).

odjeknulo i dana je zadovoljština selima gdje su oni tukli i razbijali narod. Međutim isti su pušteni nakon 14 dana što je nepovoljno odjeknulo...” U izvještajima je vidljivo da šovinizam nailazi na plodno tlo gdje god je ekonomska situacija izazivala nezadovoljstvo i da opozicija u hrvatskim i srpskim redovima koristi slične parole. Nezadovoljstvo Srba poticale su uglavnom osobe koje su tijekom rata bile internirane u Srbiju, za njih se govori da su bili lojalni podanici Nedićeva režima, a ta kritika se jednako odnosila i na pravoslavne svećenike koji su se nakon rata vratili u Hrvatsku. Za mačekovsku opoziciju stoji da ne djeluje šovinistički, već prikriveno usmjereno protiv ekonomskih mjera koje označavaju kao pogubne za selo i ukupnu ekonomiju zemlje te da je čvrsto povezana s katoličkim klerom. Izvještaji za 1948. spominju da se šovinistička mržnja smanjila, da su donedavno učestale tuče između pojedinih Srba i Hrvata sve rjeđe. Kod Srba se javlja kritika da su u narodnoj vlasti Hrvati koji su tijekom rata bili ustaški nastrojani.³⁸

Na prvom Kongresu Srba u Hrvatskoj koji je održan u jesen 1945. s donjomiholjačkog kotara sudjelovalo je pet ljudi: Jovica Bjelousov, Mladen Radošević, Pero Romanić, Dušan Čavić i jedan izaslanik za čije prezime pretpostavljamo da je bilo Peranić. Radilo se o kandidatima koje je za srpska sela na području kotara izabrao Kotarski komitet КРН Donji Miholjac. Iako se Kongres odvijao u jeku predizborne kampanje za Ustavotvornu skupštinu, predstavljanje kandidata u srpskim selima kotara Miholjac odvijalo se od 22. travnja 1945. godine. Na Kongresu je donesena i Rezolucija u kojoj se uz ostalo Glavnom odboru te organizacije nalaže briga o čuvanju srpske kulture u okviru “Prosvjete”. Ogranci te institucije osnivat će se u mnogim srpskim selima nakon rata, a svoje prostore će pronaći često i u novoizgrađenim zadržnim domovima. Tako nam je sačuvan opis Gavre Stojčevića s osnivačke skupštine SKUD “Prosvjeta” u Cretu 1952. godine. Ta kulturna organizacija bila je osnovana u novoizgrađenom omladinskom domu koji je bio prva zajednička zgrada u selu, dok su nešto ranije u okviru zadruge bili podignuti i skladište i druge popratne zgrade. Seljani Creta te su zgrade podigli vlastitim sredstvima i bez odugovlačenja, u veoma kratkom roku. Do osnivačke skupštine spomenutog kulturnog društva broj članova narastao je na 42, a među njima je bio i

38 DAOS 308, knjiga 12, Zapisnici Kotarskog komiteta КР Donji Miholjac (rujan 1945. — siječanj 1946.); Isto, kut. 4. Zapisnici КKKPH Donji Miholjac 13. 7. 1945.; Isto, Izvještaj za mjesec septembar 1946. КК КPH Donji Miholjac.

izvjestan broj omladinaca koji su pri osnivačkoj skupštini bili zaduženi za organizaciju kulturne manifestacije. “Kada su se na pozornici koja je bila lijepo ukrašena ćilimovima i slikama naših rukovodioca, pojavila diletantska grupa i stariji ljudi i žene, čiji su sinovi i kćeri učestvovali toga dana u izvedbi komada, plakali su od radosti, jer je ovo bilo veliko iznenađenje za narod toga sela koji se toga dana većinom sakupio u svoj dom.”³⁹ Nakon osnivačke skupštine i kulturnog programa organizirana je zabava, tzv. narodno veselje, kojem su osim seljana Creta prisustvovali i gosti iz obližnjih sela Krunoslavljja, Karlovca, Blanja, Bockovaca, Kapelne i Viljeva.

Godine 1945. solunski dobrovoljci i njihove obitelji koji su bili prognani u Srbiju vratili su se svojim kućama. Činjenica je da seljaci od 1948. ulaze u seljačke radne zadruge koje su uglavnom rasformirane nakon Staljinove smrti 1953., pa je zemlja vraćena seljacima. Od 1964. seljaci počinju saditi duhan. Nakon Drugog svjetskog rata dolazi do nove kolonizacije na području kotara Donji Miholjac. Tako su novi doseljenici stigli u Cret Viljevski, Krunoslavlje i Karlovac. Radilo se uglavnom o Ličanima koji su pristigli krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. Naselje Kabalna je nastalo nakon Drugog svjetskog rata kada su ondje nastanjeni Banijci i selo je funkcioniralo do 1969. godine, a onda je raseljeno. Tada je lokalni PIK otkupio zemlju, pa su se mještani odselili u Gložđe i u Donji Miholjac, a djeca su otišla u veće gradove poput Zagreba, Beograda, Pančeva i Osijeka. Naselje Orešnjak nedaleko Martinaca Miholjačkih također je nestalo nakon poplava 1965. i 1972. godine. Do danas su vidljivi ostaci kuća na tome terenu.⁴⁰ Naselja Bockovac, Blanje i Gložđe imala su početkom šezdesetih godina oko 1.170 stanovnika, dok je Viljevo imalo 1.400 stanovnika. Međutim, od šezdesetih godina broj stanovnika se značajno smanjuje. Stanovništvo sa sela odlazi u gradove i dolazi do opadanja broja djece u obiteljima. U vrijeme socijalizma Kapelna dugi niz godina nije imala asfaltiranu prometnicu, već je selo, kao i većina slavonskih sela, bilo uglavnom u blatu. Prema sjećanju Jove Dakića, škola je u vrijeme kada ju je on polazio imala mnogo učenika. Bila su po dva razredna odjeljenja, a u svakom odjeljenju je bilo i do 40 učenika. Božidar Podunavac ističe kako

39 DAOS 308, kut. 7, Izvještaj Gavre Stojčevića s osnivačke skupštine SKUD “Prosvjeta”; Isto, Izborna aktivnost na općini Viljevo; Tatjana Šarić, “Srpsko kulturno društvo Prosvjeta u socijalizmu – prilog uz sedamdesetogodišnjicu osnutka”, u: *Arhivski vjesnik*, 57(2014), Zagreb, 308 i d.

40 Sve ove podatke dao je Božidar Podunavac iz Gložđa.

je u Gložđu bilo i do 120 učenika u lokalnoj školi koja je obuhvaćala učenike iz Bockovca, Blanja i Gložđa:

Tada smo nosili tkane torbe, pločice veličine 30x30 na kojima smo imali crte i kockice i na kojima smo računali i pisali, a potom brisali. Najbliži liječnik je bio u Donjem Miholjcu, a nakon Drugog svjetskog rata bilo je vrlo malo onih koji su svoje bolesne vodili liječnicima.

Tako je brat Jove Dakića umro od ugriza krpelja, a sestra Gojka Ćosića umrla je od nepoznate bolesti. Činjenica je, kako kazuje Gojko Ćosić iz Kućanaca, da se mnogo rađalo, ali da je mnogo ljudi i umiralo. Žene je u Kućancima porađala lokalna babica Anča, a muška su djeca bila cjenjenija od ženske. Muško je dijete naime bilo nasljednik, a kuća i prezime na taj način nisu umirali. Mladi su se u vrijeme socijalizma upoznavali u lokalnim domovima kulture. Takvi su u najbližoj okolini domovi postojali u Šljivoševcima, Kućancima, Kapelni, Golincima i Beničancima. U to vrijeme bilo je mnogo nacionalno mješovitih brakova. Usprkos tome, ipak je najveći broj brakova bio između Srba iz Kapelne i Kućanaca. Za razliku od toga, u vrijeme Kraljevine Jugoslavije brakovi su uvijek i redovito bili između pravoslavnih, pa se ponekad odlazilo i dalje u potrazi za mladom. Tako se mladu tražilo i u Slavonskim Barama, Suhoj Mlaci i Sušinama na orahovičkom i našičkom području. Mali broj vjenčanja obavljao se u crkvi, a još uvijek su se obitelji dogovarale oko toga tko će s kime ući u brak. Vjenčanja su do 1966. godine bila s konjima i kolima, a svadbe su trajale i po tri dana. Na svadbama je bilo i do 350 ljudi.

Sahrane su također nekada odlazile od kuće. Selo Kućanci nije imalo mrtvačnicu. Stoga je pokojnik bio smješten u kući sve do odlaska na groblje. Susjedi i rodbina su dolazili u kuću navečer na bdijenje. Tada se mezilo i pilo. Uz pokojnika se u lijes stavljalo neke njegove osobne predmete poput štapa, upaljača, nožića i slično. Na groblje se pokojnika vozilo na konjima ili na kolima (gumenjacima). Nekada se pokojnika nosilo na nosilima. Sveštenik je sahranjivao vjernike, a komuniste nije. Kada sveštenik nije držao govor, držali su ga borci, nekadašnji partizani i predstavnici iz mjesne zajednice. Usprkos tome što su Srbi ovoga kraja uvelike bili ateizirani nakon Drugog svjetskog rata, činjenica je da su se na lokalne svece okupljali u selima. Tako je najveća zabava bila na Svetoga Jovana u Kapelni u domu, a za Arandelovo i za Božić se odlazilo u dom u Gložđu. Za Svetoga Jovana se u Kapelni igralo tzv. grbavo kolo i tada se pjevalo: "Grad gradio mladi Jovane, što grada sagradio, za noć

vila oborila.” Kolo su vodili Kojo Lazić i Mirko Podunavac. Na kirvaje su ljudi dolazili iz svih okolnih naselja svojim automobilima, biciklima i mopedima, a ispred doma i na igralištu pored crkve u Kapelni bile su šatre i ringišpili, stolni nogometi i slično. Pred domom su svirale harmonike, tambure i berde, a u lokalnoj gostionici svi su stolovi bili natrpani ljudima koji su kartali, pili rakiju i drugi alkohol, dok su ispred gostionice svirali harmonikaši po narudžbi i za to dobivali napojnice od posjetitelja kirvaja. Djeca su uživala kupujući kod sladoledara kuglice sladoleda. Najznačajniji kirvaji u spomenutim selima bili su Duhovi u Kapelni, Sveti Ilija u Cretu i Sveti Petar u Kućancima.

Od običaja se posebno držalo do Božića. Prema riječima Božidara Podunavca, već se na Tucindan klala pečenica. U kuću se za Badnjak unosio hrast koji je bio simbol dugovječnosti. Za Badnjak se jelo posno – grah prebranac, krumpir u rerni, posno tijesto ili riža. Domaćin u kuću unosi slamu i stavlja je ispod stolnjaka u obliku krsta. Domaćica sprema u situ žitarice (žito, kukuruz i grah) te sve pomiješa. Potom domaćin kuće čestita Badnjak, a ona ga zasipa tim žitaricama. Djeca potom pijuću poput pilića i obilaze oko stola. U kući je sedam dana bila slama. Za Badnjak je svijeća u kući gorjela čitavu noć. Običaj je bio da se za Badnjak ništa u kući ne posprema i da se suđe ne pere. Tri dana se kuća ne čisti. Na Badnjak se dakle postilo, ali se ispekla pečenica, a na jutrenje su mještani svih okolnih naselja odlazili u Kapelnu. Božićni kruh se nije dirao. On je bio opleten s krstom i četiri S koja su imala dva značenja po tumačenju seljana: Samo sloga Srbina spašava i Srbin Srbina sikirom siječe. Na sam Božić se kuhala sarma, pravili su se mrsni kolači, peklo su se bundeve i krumpir. Mijesila se također i česnica u koju se stavljao novčić. Tko bi dobio novac, vjerovalo se da će te godine biti bogat. Za Uskrs su također bili značajni pojedini običaji. Tako su na Veliki četvrtak i na Veliki petak bila zavezana zvona crkve u Kapelni. Oglašavalo se klepetanjem. Na Veliku subotu su zvona najavila Isusovu sahranu. Običaj je bio da se tri puta ide oko crkve. U podne je zvonar ponovno klepetao, a na Uskrs rano palila se vatra pred crkvom. Na Đurdevo se odlazilo na uranak desnom stranom Karašice uzvodno do šume Vidik. Mladi su posuđivali čamce od lugara i vozili se po Karašici. Na Svetoga Panteliju i Ognjenu Mariju nije se smjela držati igla niti se smjelo šiti. Na Vjetrovsku subotu koja se obilježavala uoči Poklada trebalo je umilostiviti vjetrove da ne budu snažni kako bi se moglo raditi. Na Duhove se prosipalo sijeno po crkvi i pleli su se vijenci. Prvo se išlo po litije i krst u crkvu, a potom je prošencija prolazila sokakom pa uz kanal Putnu u Selište i Trnake do krsta na Brodu. Tu je sveštenik

čitao, a zatim je slijedila služba u crkvi. Nogometni turniri su se održavali za 1. svibnja, a jedan od najjačih nogometnih klubova u kraju bio je upravo onaj iz Kapelne (NK Partizan).

/ Rat 1991. — 1995. i Srbi na miholjačkom području

Rat je na području Donjeg Miholjca započeo osvajanjem pograničnih karaula na Dravi u rujnu 1991. godine. Napadna djelovanja na sve tri karaule izveli su pripadnici 107. brigade Hrvatske vojske iz miholjačkog područja, manji dio pripadnika iz Valpova i pričuvni sastav V. policijske postaje Donji Miholjac. Borbe koje su vođene na području kotara Donji Miholjac vezane su isključivo za oslobađanje karaula u Donjem Viljevu, Donjem Miholjcu i Moslavini Podravske. ⁴¹ U periodu između 1992. i 1995. na donjomiholjačkom području je došlo do masovnog iseljavanja Srba, odnosno mijenjanja kuća s Hrvatima iz Srijema usprkos činjenici da područje općine nije bilo pogođeno značajnijim ratnim sukobima i razaranja. Prema kazivanju Božidara Podunavca, “ljudi su bili u strahu, a puškaranje po selima bilo je gotovo svakodnevno”. Božidar Podunavac ističe da je čak oko 90% stanovništva srpske nacionalnosti u pojedinim naseljima promijenilo kuće:

Mijenjalo se jutro za jutro, stroj za stroj, kuća za kuću, bez obzira na stanje i kvalitetu kuće. Hrvati iz Srijema su imali izviđače u našem kraju, a njihove su kuće u Srijemu bile mnogo manje kvalitetne, u mnogo lošijem stanju od naših kuća. Najveći broj doseljenika bio je iz Kukujevaca, Vašice i Morovića.

Što se tiče mobilizacije, Srbi u miholjačkom kraju uglavnom nisu bili mobilizirani osim onih koji su imali prebivalište u Osijeku ili nekom drugom gradu u Hrvatskoj, a zbog rata su se vratili u svoje rodno selo. Crkvu u Kapelni je tijekom rata čuvala policija, pa je ostala čitava za razliku od crkve u Kućancima, koja je minirana u prosincu 1991. tako da je ostao čitav samo zvonik. Usprkos tome paroh Anđelko Sailović je u Kućancima ostao čitav rat. Prema riječima Gojka Čosića iz Kućanaca, Sailović se nije bojava usprkos tome što

41 Melia Vidaković, Davorin Strišković, *Donji Miholjac u Domovinskom ratu*, Donji Miholjac 2007.

je doživljavao različite vrste maltretiranja. Nakon miniranja crkve služio je službu uz zvonik koji je ostao netaknut. U Cretu su bili dignuti u zrak dom i kapelica. Osim toga, tijekom rata su provođene racije po selima, pa je tako u Gložđu bila racija 21. studenog 1991. godine, čime se dodatno unio nemir među Srbe koji su živjeli na tome terenu. Pretres je urađen i u Kućancima 24. studenog 1991. Gojko Ćosić se prisjeća kako je otišao vidjeti da li netko od policajaca provodi teror prilikom pretresa te da je kod sveštenika pronađen neprijavljeni pištolj kojeg je on tada predao. Uz uništavanje objekata mnogi su Srbi doživljavali provokacije na svojim radnim mjestima, kod kuće, u svojim dvorištima... Tako se Božidar Podunavac prisjeća da ga je njegov kolega s posla koji je bio po nacionalnosti Slovak pitao kada će seliti za Srbiju, na što mu je Božidar odgovorio protupitanjem kada su njegovi preci doselili u Hrvatsku. Kada mu je Slovak rekao da su doselili 1890. godine, Božidar mu je odgovorio da je u to vrijeme njegov pradjed bio učitelj u Rajiću u Hrvatskoj i da su njegovi već stoljećima bili na teritoriju Hrvatske. Slične situacije se prisjeća i Gojko Ćosić, koji kazuje kako je jedna susjeda Hrvatica došla susjedi Srkinji i rekla: “Znaš, mi se možemo družiti, ali da nas nitko ne vidi jer je velečasni rekao da nije dobro da imamo s vama (Srbima, op. a.) veze.” U Donjem Miholjcu su Srbi, njih 13, dobili otkaze. Srbi starosjedioci imali su mnogo problema s doseljenim Hrvatima iz Srijema. Tako su Hrvati iz Srijema provocirali Srbe pomičući međe, postavljajući im provokativna pitanja, namjerno ih plašeći, prijeteci svojim sunarodnjacima koji su pomagali Srbima u seoskim poslovima ili se družili s njima i slično.

Danas su čuvari identiteta Srba u miholjačkom kraju Srbi koji njeguju svoje običaje i sjećanje na nekadašnji život.

/ Popisi stanovništva između 1880. i 2021. godine ⁴²

Tabela I. Popisi stanovništva prema nacionalnoj strukturi između 1880. i 2021. godine na području nekadašnje općine Donji Miholjac

	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.
Hrvati	Nema podataka	Nema podataka	14.355	15.222	20.167	21.401	21.462
Srbi	1.235	1.402	1.404	1.573	3.977	4.589	4.425
Nijemci	Nema podataka	Nema podataka	1.076	1.316	298	27	-
Mađari	Nema podataka	Nema podataka	2.297	2.561	574	191	270
Jugoslaveni	-	-	-	-	-	14	70
	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	2021.	
Hrvati	19.102	16.591	17.033	17.573	15.905	13.349	
Srbi	3.261	2.286	2.404	972	833	537	
Nijemci	31	12	9	20	13	9	
Mađari	162	105	71	64	48	31	
Jugoslaveni	203	1.157	348	-	-	-	

42 J. Gelo i sur., *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva po naseljima: 1880–1991.*, Zagreb 1998.; www.dzs.hr.

**Tabela II. Popisi stanovništva pojedinih naselja nekadašnje općine Donji Miholjac
(broj Srba i ukupan broj stanovnika)**

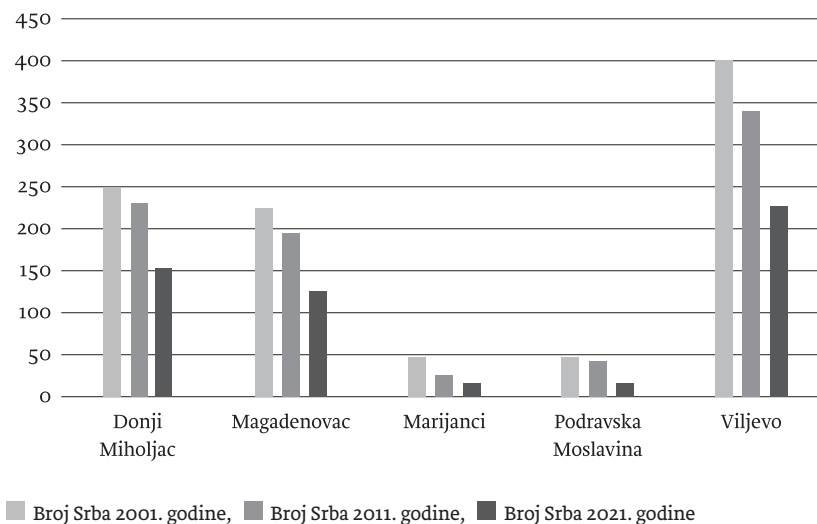
Naselje	1880.	1890.	1900.	1910.	1948.	1953.	1961.
Blanje	Iskazuje se od 1948.	Iskazuje se od 1948.	Iskazuje se od 1948.	Iskazuje se od 1948.	Iskazuje se s Gloždem	Iskazuje se s Gloždem	Iskazuje se s Gloždem
Bockovac (uključeno bivše naselje Kabalna)	Iskazuje se od 1900.	Iskazuje se od 1900.	2 / 46	0 / 19	Iskazuje se s Gloždem	Iskazuje se s Gloždem	Iskazuje se s Gloždem
Brezovica	0 / 31	0 / 2	0 / 57	0 / 76	Iskazano s naseljem Šljivoševci	175 / 206	163 / 201
Cret Viljevski	Iskazuje se od 1890.	0 / 61	0 / 60	0 / 79	258 / 266	307 / 326	282 / 323
Gezinci	Iskazuje se od 1890.	0 / 7	0 / 11	0 / 4	Iskazano s naseljem Krčenic Moslavački	Iskazano s naseljem Krčenic Moslavački	Iskazano s naseljem Krčenic Moslavački
Gložđe	1 / 62	14 / 130	0 / 136	3 / 160	812 / 912	1.121 / 1.174	1.131 / 1.177
Kapelna	703 / 754	774 / 1.147	788 / 1.028	900 / 1.118	833 / 887	841 / 901	789 / 818
Krunoslavje (uključeno naselje Miholjački Karlovac)	Iskazuje se od 1890.	5 / 86	1 / 182	1 / 212	473 / 477	478 / 487	407 / 416
Kučanci	507 / 783	531 / 911	557 / 1.121	609 / 1.338	789 / 1.238	791 / 1.332	725 / 1.244
Martinci Miholjački (uključeno bivše naselje Orešnjak)	0 / 169	0 / 243	0 / 255	0 / 238	325 / 406	388 / 428	343 / 382

Naselje	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	2021.
Blanje	96 / 96	69 / 78	76 / 85	69	43	34
Bockovac (uključeno bivše naselje Kabalna)	179 / 184	74 / 77	75 / 75	74	51	39
Brezovica	131 / 175	91 / 144	75 / 105	78	53	36
Cret Viljevski	228 / 244	62 / 174	129 / 135	95	80	51
Gezinci	30 / 65	27 / 66	29 / 64	46	33	24
Gložde	519 / 541	397 / 428	431 / 454	342	49 / 290	38 / 221
Kapelna	605 / 650	406 / 487	358 / 388	342	145 / 294	91 / 223
Krunoslavje (uključeno naselje Miholjački Karlovac)	246 / 250	192 / 214	194 / 202	134	89	68
Kučanci	597 / 1.012	390 / 840	386 / 715	622	168 / 513	104 / 401
Martinci Miholjački (uključeno bivše naselje Orešnjak)	209 / 238	52 / 84	47 / 63	48	37	23

Tabela III. Popisi stanovništva 2001., 2011. i 2021. godine

Općina/grad	Broj Srba 2001.	Broj Srba 2011.	Broj Srba 2021.
Donji Miholjac	252	230	153
Magadenovac	225	195	126
Marijanci	47	26	16
Podravska Moslavina	47	42	15
Viljevo	401	340	227
Ukupno	972	833	537

Graf I. Broj Srba u općinama miholjačkog kraja između 2001. i 2021. godine

/ A kakvo je stanje danas?

Danas je, nažalost, sve manje ljudi u svim selima Hrvatske, pa tako i u ovim malim selima na zapadu Osječko-baranjske županije u miholjačkom kraju. U Kapelni je 40 pravoslavnih domova s oko 90 stanovnika. Slično je i s Kućancima i Gloždem (Ivanovo), dok je u ostalim naseljima, koja su bila manja od ova tri

naselja, još manje stanovnika. Tako su Cret, Bockovac, Blanje, Martinci Miholjački, Krunoslavje, Brezovica i Gezinci svedeni na dvoznamenkaste brojeve s tendencijom pada broja stanovnika. Također treba istaknuti da se većinom radi o starijem stanovništvu. Na blagdan Svete Trojice na bogoslužje u Kapelnu dođe tek tridesetak staraca, a običnim nedjeljama desetak duša. U Kapelni starosni prosjek popravljaju doseljeni Romi koji su ondje u velikom broju reformirani protestanti. U ostalim naseljima vrlo je malo mladih. Pad broja Srba na ovom području nije samo vezan za posljednji rat i iseljavanja u Srbiju, već i uz starosnu strukturu stanovništva. U posljednjih dvadeset godina broj stanovnika srpske nacionalnosti na području nekadašnje općine Donji Miholjac gotovo se prepolovio, dok je u odnosu na 1991. godinu sveden gotovo na petinu. U najboljim godinama, npr. 1953., broj Srba na području nekadašnje općine iznosio je 4.589. Treba istaknuti da nestaju i hrvatska naselja, da je broj Hrvata također smanjen zbog velikog iseljavanja u zapadne zemlje i Zagreb i zbog nemogućnosti zapošljavanja u ovom kraju. Ostaju samo oni koji žive od zemlje, ali i to im je otežano budući da nemaju dovoljnu potporu općinskih, županijskih i državnih vlasti.

Stanje identiteta nije ništa bolje. Ljudi koji se bore za opstanak u osiromašenoj zemlji ne vode previše računa o čuvanju nacionalnog i vjerskog identiteta koji je ionako tijekom socijalističkog razdoblja bio zanemaran što od strane državnih vlasti što od strane samih stanovnika. Stare bake i djedovi čuvaju uspomene na svoje pretke održavajući krsne slave, ali na tim krsnim slavama je vrlo malo gostiju ili članova obitelji. Tek na kirvajima se skupi više ljudi, u najvećoj mjeri onih koji su se iselili u Srbiju ili onih koji su otišli u velike hrvatske gradove i u zapadne zemlje, a oni tada posjećuju svoje najmilije koji su živi i koji su na grobljima. Identitet ipak čuvaju Srpsko narodno vijeće, Vijeće srpske nacionalne manjine Općine Magadenovac i Vijeće srpske nacionalne manjine Općine Viljevo te Srpska pravoslavna crkva, parohije Kapelna i Kućanci.⁴³

43 Činjenica je da Vijeće srpske nacionalne manjine Općine Magadenovac organizira svake godine sa Srpskom pravoslavnom crkvom nekoliko događaja. Tako se u Kućancima proslavljaju svake godine Dani srpske nacionalne manjine, obično 12. i 13. srpnja (Petrovdan i Pavlovdan). Do sada je već organizirano dvadeset takvih događaja. Srpska pravoslavna crkva obavlja obred, a Vijeće organizira kulturno-sportsku manifestaciju. Na taj događaj dolazi četiri do pet kulturno-umjetničkih društava, od čega jedno domaće iz Šljivoševaca ili Beničanaca. Osim toga, 11. rujna se organizira Dan patrijarha Pavla. To je blagdan Usjekovanja glave Jovana Krstitelja, kada je patrijarh Pavle rođen, te 15. studenog kao dan upokojenja patrijarha Pavla. Na rimokatoličku Veliku Gospu, 15. kolovoza, Vijeće organizira komemoraciju za devet poginulih mještana Kućanaca i za 29 poginulih partizana iz Srbije koji su ukopani na kućanačkom groblju i u porti hrama.

Činjenica je da na taj način identitet ipak i dalje živi usprkos tome što je ljudi sve manje.

/ Sjećanje Branke Vasilev, rođ. Radosavljević na Kapelnu

Nigde se nisam osećala tako sigurno i bezbrižno kao u Kapelni. Tu sam načinila prve korake. Tu u crkvi Svete Trojice sam se krstila. Tu su me baba i deda kao malu ljuľjali u krilu... Sećam se sobe koja je mirisala na pečene jabuke i kompot od šljiva. Na zidu su se nalazile crno-bele porodične fotografije. Bilo je na njima više generacija naše porodice. U toj toploj sobi pored šporeta, sedeo je deda, ručno krunio kukuruz i pričao o našim Radosavljevićima, o Kapelni... Pričao je sa uživanjem, polako, strpljivo, baš kao što je i živeo. On voleo da priča, a ja volela da ga slušam. Bila sam mirna, tiha devojčica koja je sve slušala, upijala i postavljala nova pitanja i potpitanja... Selo je dobilo ime po mađarskoj reči kapolna, što znači kapela, crkva. Iz Kapelne je rodnom bila majka našeg pokojnog patrijarha Pavla. U tim ranim osamdesetim koje su obeležile moje detinjstvo, u selu je dominiralo stanovništvo srpske nacionalnosti. Iako mala po broju stanovnika, Kapelna je imala sve što jedno selo treba da ima: školu, crkvu, dom kulture, dućan, gostionu, fudbalsko igralište, reku i stanovnike koji je vole. Sećam se prizemnih kuća sa dva mala prozora. Na bočnoj strani kuće nalazio se trem, takozvani ganjak. U dvorištima su se mogli videti bunari, letnje kuhinje, krušne peći, pušnice, a u nastavku dvorišta čardaci, kokošinjci, štale i drugi pomoćni objekti. Drum je bio posut kamenom tucanikom. Sa obe strane drumu nalazili su se kanali i zelene površine sa zasađenim čempresima, ružama ili drvećem čije krošnje prave hladovinu. Između kuća i zelenih površina bila je staza za pešake. Kapelačka jutra su vrela od života. Priroda se budila, petlovi kukurikali, a ljudi odlazili u dućan da kupe hleb. Neki peške, neki na biciklu. Pozdravljali su se, zastajali da se pitaju kako

su, da se našale... U povratku iz dućana, malo-malo neko od njih zastane da mi da čokoladicu, čoko-bananicu... Deda Rade iz komšiluka mi je redovno donosio sveže ubrano grožđe. Kada me ne bi zatekao na ulici, ostavljao bi mi na kapiji. Sećam se krofni koje su pravile vredne kapelačke žene. Često su me viđali kako trčkaram selom u crvenim klompicama, sa prah šećerom oko usana. Nas dece nije bilo mnogo u selu, ali su nas čuvali kao malo vode na dlanu. Imala sam snažan osećaj pripadnosti, bila sam dete toga sela. Tepali su mi: "Naša Kapeluša, naša Branka, prava mala Kapelčanka". Kada bi me videli sa Majom, sestrom od strica, govorili bi: "Vide, idu dvije Radosavljevičke". Pošto sam bila stidljiva, kod rodbine sam odlazila sa babom. Onako stidljiva, nisam volela da me zagledaju i zapitkuju, ali kad kažu: "Prava babina unuka. E, Milka, da poživiš pa da vidiš kakva će to cura da bude, neće ti bit kraja!", nije se znalo ko je ponosniji, da li baba ili ja. Kapelčane pamtim kao srdačne ljude koji vole svoje selo. Jednostavne, neposredne ljude koji komuniciraju direktno bez ulepšavanja. Često su koristili izraze: "Idu naše cure", "Eno je kô gora", "Dobar kô kru", "Nemoj je tentat". Upotrebljavali su neke reči turskog porekla kao što su avlija, bostan, pendžer, i nemačkog kao što su reklica, kištra, firanga. Živeli su mirnim porodičnim životima, obrađivali zemlju, uzgajali živinu i stoku... Bili su vredni i radni i te osobine su cenili i kod drugih. Često su znali da kažu: "Radite, djeco moja, u radu je spas". Kad je neko lenj, govorili bi "Lijen kô bat'na". Selo je zadovoljavalo moje potrebe za slobodom. Deda je imao prostrano travnato dvorište. Iz dvorišta se ulazilo u štagalj (tako su nazivali prostor u kome se čuvalo seno), iz štaglja u šljivak, a iz šljivaka u baštu. Iz bašte se stizalo do Karašice. Imala sam ljuljašku, biciklu, loptu i lastiš. Pravi mali raj za odrastanje. Okružena poznatim ljudima, komšijama, rodbinom, deca su se slobodno kretala selom. Sami smo odlazili u dućan. Vozali smo bicikle seoskim stazama. Trčali na igralište da gledamo utakmicu. Zavirivali u gostionu kad nekog tražimo. Igrali se ispred doma kulture. Ispred komšijske kuće, u hladovini kestena pravili smo kolače

od blata, lišća i divljeg kestjenja. Bila su to neka lepša vremena. Nije se živelo ovako brzo kao danas. Ljudi su se više družili i pomagali. Sazivale su se mobe prilikom obavljanja sezonskih poslova. Slavili su se Duhovi. Tada se familija okupljala. Deda bi držao kapiju širom otvorenu, dočekivao, nazdravljao, u šljivaku su se na ražnju vrteli jaganjci, a u centru sela ringišpil, ispred doma kulture prodavala su se liciderska srca, razne đinđuve i igračke... Uz zvuke harmonike se pevalo i veselilo. Proleća u Kapelni pamtim po mirisnim kapelačkim ružama i mirisu sveže pokošene trave, a leta po kupanju u Karašici. Jesen me asocira na dedu kako peče rakiju, na berbu kukuruza, a zima na pucketanje drva u šporetu, miris kivanog kukuruza, bundeve i igre na snegu. Tek što sam porasla, počeo je rat. Devedesetih godina, usled ratnih okolnosti došlo je do migracije stanovnika Kapelne u Vojvodinu. Sećam se kako su me na rastanku stare kapelačke bake grlile i brisale suze krajičkom marame... Mnogi od nas više nisu u Kapelni, ali je Kapelna i dalje u našim srcima. Sećanja, slike, mirisi i ukusi našeg sela, naše Slavonije nikad nas ne napuštaju. Iako danas jedni govore Slavonka, drugi Sremica, a treći slavonska Sremica, u duši sam i dalje ona kapelačka devojčica u crvenim klompicama, sa prah šećerom oko usana.⁴⁴

/ Popis literature i izvora

Arhivska građa:	Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, ZKRZ-GUZ
Državni arhiv Srbije (DAS), Komesarijat za izbeglice i preseljenike	Kazivači:
Državni arhiv u Osijeku (DAOS), fond 308, Kotarski komitet KPH Donji Miholjac	Gojko Ćosić iz Kućanaca Dalibor Dakić iz Kapelne
Hrvatski državni arhiv (HDA), fond 1076, Državno ravnateljstvo za ponovu	Jovo Dakić iz Kapelne Božidar Podunavac iz Gložđa

44 <https://lolamagazin.com/2017/03/01/dusa-slavonska-secanja-kapelačke-devojčice/>.

Knjige i članci:

Dizdar, Zdravko, "Donji Miholjac u programima i praksi velikosrpske politike u Kraljevini Jugoslaviji 1918. — 1941.", u: *Donji Miholjac od XI. do XX. stoljeća, Zbornik znanstvenog kolokvija "Donji Miholjac 1057. — 2007.2"*, Slavonski Brod 2010., str. 223—312.

Gelo, Jakov i sur., *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva po naseljima: 1880 — 1991.*, Zagreb 1998.

Ham, Josip, "Naselja i stanovništvo miholjačkog kraja početkom XVIII. stoljeća", u: *Godišnjak: Društvo ljubitelja starina Donji Miholjac*, broj 3 (1994.).

Ham, Josip, "Povijesni pregled razvoja, korištenja i uloge slavonsko-podravsko željeznice", u: *Godišnjak: Društvo ljubitelja starina Donji Miholjac*, broj 2 (1993.), str. 39—57.

Kašić, Dušan, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004.

Kučeković, Aleksandra, *Sakralna baština Srba u zapadnoj Slavoniji*, Zagreb 2015.

Maroslavac, Stjepan, *Donji Miholjac kroz stoljeća*, Đakovo 2007.

Pavičić, Stjepan, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Djela JAZU, knjiga 47, Zagreb 1953.

Radanović, Milan, "Prisilne asimilacije, internacije i masakri. Položaj pokatoličenih Srba u Velikoj župi Baranja 1941 — 1942.", u: *Pokatoličavanje Srba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2019., str. 241—378.

Šarić, Tatjana, "Srpsko kulturno društvo Prosvjeta u socijalizmu — prilog uz sedamdesetogodišnjicu osnutka", u: *Arhivski vjesnik*, 57(2014), str. 307—331.

Šimončić-Bobetko, Zdenka, "Agrarna reforma i kolonizacija na veleposjedu Donji Miholjac 1919 — 1941. godine", u: *Časopis za suvremenu povijest*, 20 (1—2), 1988., str. 55—71.

Škiljan, Filip, *Organizirana prisilna iseljavanja Srba iz NDH*, Zagreb 2015.

Vidaković, Melia, Davorin Strišković, *Donji Miholjac u Domovinskom ratu*, Donji Miholjac 2007.

Volner, Hrvoje, *Od industrijalaca do kažnjениka Gutman i Našička u industrijalizaciji Slavonije*, Zagreb 2019.

Internetski izvori:

www.dzs.hr.

<http://www.serbianholocaust.org/Ostojica%20Brankovic/ostojabrankovic.html>.

<https://lolamagazin.com/2017/03/01/du-sa-slavonska-secanja-kapelacke-devojci/>.

<https://sr.wikipedia.org/sr-el/%D0%9A%D1%83%D1%9B%D0%B0%D0%BD%D1%86%D0%B8>.

FILIP ŠKILJAN
Institute for Migration and Ethnic Studies

HRVOJE VOLNER
*Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Osijek*

Identity and Memory – Serbs in the area of Donji Miholjac

In the text, the authors provide information about the identity of Serbs in the vicinity of Donji Miholjac. In the text, they refer to the migration of Serbs to the area of the Miholjac region, especially to the villages of Kućanci and Kapelna, which were already settled in the 17th century. They also bring a list of surnames of people who moved to the mentioned settlements. Then, they bring information about the colonization after the First World War and the immigration of Serbs to the area of the villages of Blanje, Cret Viljevski, Martinci Miholjački, Bockovac, Gložđe, Krunoslavlje, Karlovac, Gezinci and Brezovica. In the next chapter, the authors deal with the suffering of Serbs in the area of the Donji Miholjac during the Second World War. They especially deal with forceful conversions to Catholicism, organized forced migrations and liquidations. The next chapter deals with the Serbs in the Miholjac region during socialism. Here, the authors also provide information about customs that existed and are still preserved. A special chapter is dedicated to the last war, in which the Serbs of the Miholjac region were exposed to various types of reprisals despite being relatively far from the battlefield. The authors also deal with the demographic structure of the Miholjac region and especially the villages inhabited by Serbs. In the conclusion, the authors present their view of the perspective of the Serbs in the Miholjac region.

KEYWORDS: *Serbs, Donji Miholjac, Kućanci, Kapelna, identity*

Trista čuda i trista jauka: Život i djelo Save Mrkalja

VIRNA KARLIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

SANJA ŠAKIĆ

Srpsko narodno vijeće

Rad je posvećen prikazu života i djela Save Mrkalja, srpskog filologa, filozofa i književnika koji je u srpskoj kulturi ostavio neizbrisiv trag svojom azbučnom reformom, kao i svojim značajnim, iako opsegom nevelikim pjesničkim opusom. Riječ je o iznimno darovitom i obrazovanom intelektualcu, poliglottu i osobenjaku čiji su životni put obilježili sukobi, osobna previranja, neimaština i bolest. U uvodnom dijelu rada izložena je njegova kratka biografija, nakon koje slijedi prikaz njegovih filoloških doprinosa i književnog stvaralaštva.

KLJUČNE RIJEČI: *Sava Mrkalj, filologija, srpski jezik, srpska književnost, azbučna reforma*

/

Sava Mrkalj (1783. — 1833.) srpski je filolog, filozof i književnik, najpoznatiji kao reformator srpske azbuke čije je ideje Vuk Stefanović Karadžić preuzeo te uz manje dorade primijenio u okviru vlastite reforme srpskog književnog jezika i pisma. Istraživači njegova života i djela često ga određuju kao prvog srpskog učenog filologa te kao jednog od najobrazovanijih Srba svojega doba, čiji su filološki doprinosi mnogo vremena nepravedno ostali u Karadžićevoj sjeni – iako je sâm Karadžić isticao Mrkaljeve ideje kao uzor i polazište za vlastitu azbučnu i jezičnu reformu. Konačno, sredinom 20. stoljeća među slavistima se počinje buditi znanstveni interes za Mrkalja, koji s vremenom

sve više raste, a o tome svjedoči pozamašna bibliografija posvećena njegovu životu, filološkom radu te književnom stvaralaštvu.¹

/ Mrkaljev životni put

Mrkalj je rođen 1783. godine u Sjeničaju, na Kordunu, u tadašnjoj Vojnoj krajini.² Iako je porijeklom bio iz siromašne obitelji, mladost je proveo školujući se. Osnovnu školu završio je u rodnom selu, nakon čega pohađa dvogodišnju bogoslovnu školu u Plaškom. Poslije kraćeg rada u službi učitelja u gospičkoj *Slavjano-serbskoj školi* preselio se u Zagreb, gdje je kao jedan od najboljih učenika završio zagrebačku arhigimnaziju, a zatim pohađao filozofske studije na zagrebačkoj Kraljevskoj akademiji.³ U periodu od 1807. do 1810. godine, kada nastaje njegovo čuveno djelo neobična naslova *Salo debeloga jera libo azbukoprotres*⁴ (1810), studirao je filozofiju i matematiku na sveučilištu u Pešti. Tamo je imao priliku povezati se sa srpskim intelektualcima poput Vuka Karadžića i Luke Milovanova, što ga je potaklo na promišljanje o srpskom jeziku i pismu, a u konačnici i na pisanje *Sala*, u kojem izlaže svoj prijedlog reforme srpske azbuke popraćen raspravom o (književnom) jeziku i pravopisnim pitanjima (Subotić 2018). Osim formalnog obrazovanja i činjenice da je Mrkalj bio upoznat sa suvremenom filološkom i filozofskom literaturom, širini njegovih filoloških uvida zasigurno je doprinijela i njegova višejezičnost – služio se francuskim, njemačkim, mađarskim, ruskim, slavenosrpskim, grčkim, hebrejskim i latinskim jezikom (*ibid.*). Iako je imao ambiciju nastaviti s radom na reformi srpskog književnog jezika, Mrkaljev najavljeni *Jezikoprotres* (gramatika srpskog jezika) nikada nije realiziran, a Mrkaljev životni put po objavljivanju *Sala* skreće u novom, pogubnom smjeru: “Izlazak *Sala debeloga jera* na svjetlo dana bio je značajan datum u historiji srpske

1 Usp. npr. znanstvenu bibliografiju o Mrkalju koju je priredila Ilić Marković (2012).

2 O Mrkaljevu životu, kao i o njegovu filološkom i književnom stvaralaštvu, pisali su brojni autori. U ovom sažetom pregledu njegova životnog puta najviše se oslanjamo na Nikoliševu (1980) monografiju, koju autor određuje kao Mrkaljevu “naučnu, psihopatološku i romansiranu biografiju” (*ibid.*, 113).

3 O periodu provedenom u Zagrebu v. detaljnije Roksandić (2012).

4 U duhovitom naslovu *Salo debeloga jera* autor se referira na “trbušasti” znak *jor* (ѣ), uzimajući ga kao predstavnika svih suvišnih grafema u tadašnjoj ruskoslavenskoj azbuci, koju je po njegovu sudu valjalo “protresti” i osloboditi suvišnih znakova. O Mrkaljevoj azbučnoj reformi izloženoj u *Salu debeloga jera* bit će više riječi u narednom poglavlju.

pismenosti, na jednoj strani, a na drugoj i početak stradanja njegovog autora, čiji je život naredne dvije decenije bio pun nemilosti i gorčine” (Okuka 2010: 18). Naime, njegova azbučna reforma, koja je bila toplo pozdravljena od strane tadašnje struke, naišla je na strogu osudu Srpske pravoslavne crkve, koja je s mitropolitom Stratimirovićem na čelu Mrkaljeve ideje doživjela kao udar na srpsku tradiciju i pravoslavlje. Nakon zabrane Mrkaljeve azbuke i svih djela napisanih na njoj Mrkalj traži utočište u Crkvi zamonašivši se u manastiru u Gomirju kao monah Julijan. Nakon dvije godine šikaniranja u gomirskom manastiru biva otpušten iz njega (1813), a zatim slijede godine lutanja i povremenog učiteljevanja na raznim lokacijama (Banat, Fruška gora, Glina, Vojnić, Karlovac, Dubrovnik, Šibenik, Zemun i dr.) te niz neuspjelih pokušaja da se ponovno zamonaši:

Od te 1813. godine pa sve do svoje smrti, dakle dvadeset godina, Sava Mrkalj više ne živi. Dvadeset godina tumaranja, bolovanja, gladovanja, raspadanja, bolesno neurotičnih ispada i trzaja ka spasenju, totalno bezuspješnih jer svaki pokušaj da skoči uvis završava se padom u još dublji ponor (...). (Nikoliš 1980: 68)

U tom teškom razdoblju, sedam godina po objavljivanju *Sala*, Mrkalj je napisao filološku raspravu pod naslovom *Palinodija libo obrana debeloga jer* (1817),⁵ u kojoj odbacuje pojedine ideje iznesene u *Salu debeloga jera*. Zbog nje ponovno trpi oštru kritiku i osude, ovoga puta od strane filologa – a među njima i bliskih kolega i prijatelja – koji je tumače kao neprihvatljivo i znanstveno neutemeljeno podilaženje Crkvi: “Njegov Azbukoprotres učinio je trista čuda. Al' ovo nije nikakvo čudo spram čuda što sad debelomu jeru, koje je izudio bio, salo u trbu(h) meće” i “novi život daje” (Atanacković 1818, prema Okuka 2010: 31). Teške životne okolnosti i pritisci koji su ga snalazili sa svih strana s vremenom su se odrazili na Mrkaljevo psihičko zdravlje. Na prijelazu iz 1825. u 1826. godinu uhapšen je u Gospiću zbog počinjenog fizičkog napada te mu je tada dijagnosticirana mentalna bolest. Nekoliko godina kasnije hospitaliziran

5 *Palinodija* (grč. παλινωδία) pjesnički je žanr u kojem se opovrgava i opoziva sadržaj prijašnje pjesme (palinodija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*). U ovoj kratkoj raspravi Mrkalj “brani” slovo *debelo jer*, za čije se ukidanje odlučno zalagao u *Salu debeloga jera*. Dok su neki Mrkaljevi suvremenici ovo djelo tumačili kao satiričan čin, danas struka smatra da je najvjerojatnije riječ o autorovu pokušaju da se obrani od gnjeva Crkve koji je “navukao” na sebe objavljivanjem *Sala*. Iako se u ovoj raspravi Mrkalj bavio isključivo statusom grafema ϑ u srpskoj azbuci, mnogi su je neopravdano tumačili kao autorovo odricanje od cjelovite reforme (Mladenović 2008).

je u bečkoj duševnoj bolnici, gdje je preminuo 1833. godine. Zanimljivo je spomenuti da je Mrkalj unatoč neslaganjima nakon objavljivanja *Palinodije* ostao u kontaktu s Vukom Karadžićem do kraja svojega života, o čemu svjedoči njihova sačuvana prepiska.

/ Mrkaljevi filološki doprinosi

Prije sadržajne analize ovoga djela izložene u poglavlju istoimenog naslova, u nastavku slijedi kratak pregled jezične situacije u Srba za vrijeme Mrkaljeva života, a potom i prikaz sudbine njegova *Azbukoprotresa*.

/ *Jezična situacija u Mrkaljevo doba*

Za vrijeme Mrkaljeva života pitanje srpskog književnog jezika otvoreno je, a smjer njegova daljnjeg razvoja neizvjestan. Srpskoslavenski jezik (srpska redakcija staroslavenskog jezika), koji je bio u upotrebi od samih početaka srpske pismenosti, izlazi iz aktivne upotrebe u prvoj polovici 18. stoljeća, kada ga “zamjenjuje” ruskoslavenski jezik (ruska redakcija staroslavenskog jezika). Ruskoslavenski do kraja 18. stoljeća izlazi iz šire upotrebe prvenstveno zbog slabe razumljivosti, ali se do danas zadržava u sferi Srpske pravoslavne crkve (usp. npr. Ivić 2014). Funkciju književnog jezika u drugoj polovici 18. stoljeća usporedno s ruskoslavenskim i ruskim književnim jezikom vrši slavenosrpski – novonastali “hibridni jezik” koji se razvio miješanjem ruskoslavenskog i narodnog jezika s primjesama srpskoslavenskog i ruskog:

Slavenosrpski jezik nastao je kao posledica želje srpskih stvaralaca, pre svih književnika, da pišu jezikom koji će biti razumljiv čitaocima. Ideja o pisanju na jeziku razumljivom širem auditorijumu bila je prirodna posledica epohe racionalizma i prosvetiteljstva u Evropi, pa i među Srbima. Razumljivost, sagledana u kontekstu dotad vladajuće ruskoslovenske pismenosti, morala je podrazumjevati približavanje jezika kulture srpskom narodnom jeziku, tj. posrbljivanje crkvenoslovenskog jezika, umnogome udaljenog i stranog za manje školovanu čitalačku publiku. (Milanović 2010: 93)

Uvođenje elemenata narodnog jezika u ruskoslavenski ostvarivalo se na svim jezičnim razinama, međutim na nesustavan način. Pojedinci su imali različite vizije o tome kakav bi taj jezik trebao biti, stoga jezična obilježja slavenosrpskih tekstova uvelike variraju od pisca do pisca, pa čak i unutar opusa istih autora (usp. Mladenović 1989). Iako se s vremenom upotreba slavenosrpskog jezika ustalila, on nikada nije normiran te je postupno poprimao sve više elemenata narodnog jezika. Njegova neustaljenost odražavala se i u pismu. Osim različitih književnih jezika, u upotrebi su u to vrijeme bile i različite verzije ćirilicnog pisma – prije svega ruskoslavenska crkvena i ruska građanska ćirilica (Okuka 2010: 68) – a inventar slova i pravopisna rješenja u slavenosrpskim tekstovima nisu bili stabilni (Milanović 2010: 96—97). Nedosljednost njihove upotrebe velikim je dijelom proizlazila iz neusklađenosti slovnog fonda azbuka u upotrebi s glasovnim sustavom srpskog narodnog jezika: dok su s jedne strane posjedovale znakove za glasove koji u srpskom narodnom jeziku ne postoje, s druge strane nisu posjedovale znakove za glasove specifične za srpsko govorno područje.⁶

Kod Srba je zato stalno raslo nezadovoljstvo ruskom ćirilicom u srpskoj pismenosti. Sve više je sazrijevalo saznanje da se “tuđom” grafijom i na “tuđem” jeziku ne može razmatrati vlastita književnost i (u)hvatiti korak s prosvijećenošću u novim kretanjima u društvu i kulturi. (*ibid.*: 70)

Mnogi Mrkaljevi prethodnici i suvremenici bili su svjesni ovoga problema te su u svojim djelima o njemu raspravljali i predlagali/primjenjivali pojedina grafijska rješenja: Dositej Obradović, Atanasije Stojković, Sava Tekelija, Pavle Solarić, Jovan Došenović, Luka Milovanov,⁷ Zaharije Orfelin, Lukijan Mušicki, Stojan Novaković i dr. (Mladenović 2008: 254). Međutim, nitko prije Mrkalja ovome problemu nije pristupio na sustavan i sveobuhvatan način ponudivši cjelovito azbučno rješenje.

Početkom 19. stoljeća, kada Mrkalj započinje s filološkim radom, postoji više različitih koncepcija srpskog književnog jezika, među kojima dominiraju dvije: slavenosrpska struja, za koju se zalagala skupina intelektualaca s mitropolitom Stefanom Stratimirovićem i Maticom srpskom na čelu, te struja koja se zalagala za narodni jezik kao osnovu književnog jezika, s Vukom

6 Mrkalj u *Salu debeloga jera* bilježi 42 znaka u crkvenoj “bukvici našoj”, među kojima nema znakova za glasove *ć, đ, dž, lj i nj*.

7 Ovih šestoricu prethodnika i suvremenika Mrkalj spominje u predgovoru *Salu debeloga jera* kao djelomične reformatore srpske ćirilice.

Karadžićem na čelu (Milanović 2010: 115). I prije početka Karadžićeve reforme pojedinci su se otvoreno zalagali za srpski književni jezik zasnovan na narodnom jeziku. Rodonačelnik te ideje bio je prosvjetitelj Dositej Obradović, koji se zalagao za književni jezik zasnovan na “živom narodnom govoru” (Subotić 2007), a istu ideju podržavao je i Mrkalj.

1 / *Salo debeloga jera*

Salo debeloga jera libo azbukoprotres (U Budimu Gradu, Pismenima Kraljevsoga Sveuč: Vengerskoga, 1810) Mrkalj otvara predgovorom u kojem se osvrće na nesustavnost i neustaljenost ondašnje azbuke, kao i na svoje prethodnike koji su nastojali doskočiti njezinim nedostacima. U tom kontekstu navodi svoju namjeru, odnosno cilj djela:

Najlakše je, doduše, ostati pri starom, ali se postavlja pitanje da li je to ujedno i najbolje! – Protresajući ukratko našu azbuku, moja je namjera da konačno presijechem tu nedoumicu. (Mrkalj 1810: *Predgovor*)^{8,9}

U prvoj cjelini studije, naslovljenoj *Šta su riječi? Šta jezik? Slova? I koliko ih mora biti u azbuci jednoga jezika?*, Mrkalj raspravlja o temeljnim lingvističkim pojavama i osnovnim jezičnim funkcijama, posebno ističući presudnost njegove razumljivosti. U tom kontekstu autor objašnjava zbog čega bi srpski književni jezik – misleći prije svega na jezik svjetovnih tekstova i obrazovanja – trebao biti zasnovan na narodnoj osnovici te zašto *slavjanski* (ruskoslavenski) jezik u toj funkciji ne zadovoljava temeljne komunikacijske potrebe svojih korisnika:

(...) zaključujemo da je najveća moguća razumljivost osnovno načelo jednoga jezika. Ko ovo načelo ne zabacuje, taj se drži narodnog jezika svoga naroda, ili dijela naroda, među kojim živi ili piše. Onaj ko npr. za srpski narod latinskim ili

8 Citati su preuzeti iz prijevoda/adaptacije izvornog teksta koji je priredio Miloš Okuka priloživši ga uz pretisak originala povodom dvjestote godišnjice njegova objavljivanja u knjizi *Salo debeloga jera libo azbukoprotres Save Mrkalja u starom i novom ruhu*, Zagreb: SKD “Prosvjeta”, 2010.

9 *Salo debeloga jera* napisano je na slavenosrpskom jeziku, dakle na mješavini narodnog jezika s elementima prvenstveno ruskoslavenskog i ruskog jezika. Današnjem čitatelju koji ne vlada slavenosrpskim jezikom original je teško razumljiv zbog komplicirane rečenične strukture te niza slavenizama, ruskoslavizama, rusizama i/ili slavenosrbizama (Okuka 2010: 105).

takozvanim slavjanskim jezikom govori ili piše – što je gotovo jedno te isto – očigledno gazi prvo načelo. On svoje misli ne saopštava kako treba, jer se ili ne razumije ili sasvim malo razumije. (*ibid.*: 2)

U nastavku ove cjeline Mrkalj ističe važnost usklađenosti pisma s glasovnim sustavom jezika koji se njime zapisuje, jer se time postiže nužna razumljivost pisanih tekstova:

Broj slova (...) ravna se po jeziku kome su namijenjena. Što jezik više prostih čestica, više prostih glasova ima, to više mora biti i slova. I obrnuto. Kao što svakom glasu pripada da dobije svoj znak, tako isto ne valja da ih ima više od jednoga. (*ibid.*: 3)

S ciljem postizanja maksimalne razumljivosti i jednostavnosti pisma, Mrkalj se zalaže za srpsku azbuku koja se sastoji od *jednozvučnih slova* (jedan znak = jedan glas) te izbjegavanje *mnogozvučnih slova* (jedan znak = više glasova), *složenih slova* (više znakova = jedan ili više glasova) i *zvukopromjenjivih slova* (znakovi promjenjive glasovne vrijednosti) – “ako od pisma nećemo praviti zagonetke” (*ibid.*: 5).

U drugoj cjelini studije, naslovljenoj *Koliko Srbi trebaju slova za svoj jezik?*, Mrkalj prelazi na sustavno “protresanje” azbuke. Za početak nabraja 42 slova od kojih se sastoji “naša azbuka”, klasificira ih po vrstama (*jednozvučna*, *mnogozvučna*, *zvukopromjenjiva*, *zamjenjiva*¹⁰ i *složena*), a potom utvrđuje koja su od njih potrebna, a koja suvišna za bilježenje srpskog jezika. Primjerice, za *debelo jer* navodi sljedeće:

O debelom jeru (ѣ) ne treba ni da govorimo. Ono ne predstavlja nikakav glas, ono nije slovo, i nikad nismo imali potrebe za njim. Ono nam je prije služilo za izlišnu opomenu, koja je bila više štetna nego korisna. (*ibid.*: 13)

Mrkalj na koncu utvrđuje popis znakova koje je izbacio te znakova koje sadržava nova azbuka pogodna za bilježenje srpskog narodnog jezika. Pritom autor ukazuje na neke njene nesavršenosti. Riječ je, naime, o znakovima *ѣ*, *ѣ*, *ѣ* i *ѣ* za glasove *d*, *č*, *lj* i *nj*, koji su u njegovoj azbuci *složeni*, tj. sastoje se od dva znaka, pri čemu je drugi “umekšavajući znak” *tanki jer* (*ѣ*).

Što se moga mišljenja tiče, trebalo bi nam u nekoj formi izrezati slova *ѣ*, *ѣ*, *ѣ* i *ѣ* (...) pa onda i tankome jeru pokazati put

10 Pod ovim pojmom Mrkalj misli na slučajeve kada se jedan glas ili sekvenca glasova bilježi na više različitih načina.

za debelim. Tako bi naša azbuka dobila 29 slova, među kojima nijedno ne bi bilo mnogozvučno, zvukopromjenjivo ni složeno. Onda bi sva njena slova bila jednozvučna. Ona bi upravo došla u onu savršenost koja pripada azbuci jednoga jezika. (*ibid.*: 13)

Ta je “savršenost” na koncu postignuta u okviru azbučne reforme Vuka Stefaničića Karadžića, koji je četiri dvoslova zamijenio novim, *jednostavnim slovima* ħ, ħ̇, љ i љ̇. Odgovor na pitanje zašto sâm Mrkalj nije riješio problem složenih slova najvjerojatnije leži u njegovu nastojanju da ponudi azbučno rješenje u okvirima postojećeg slovnog fonda ruskoslavenske azbuke. Pretpostavlja se da je to i razlog tome što u svoju azbuku nije uključio slovo za glas *dž* (usp. Okuka 2010: 84—88).

U priloženoj tablici prikazan je konačan fond znakova Mrkaljeve azbuke, pri čemu su masnim slovima otisnuti znakovi koji se razlikuju u Mrkaljevoj i Karadžićevoj azbuci (koja je danas u upotrebi). Karadžićeva rješenja navedena su među zagradama.

a	б	в	г	д	дѢ (ħ)	е	ж	з	и
ı (j)	к	л	лѢ (љ̇)	м	н	нѢ (њ̇)	о	п	р
с	т	тѢ (ħ̇)	у	ф	х	ц	ч	(ц̇)	ш

Iako je u fokusu *Sala debeloga jera* reforma azbuke srpskog književnog jezika zasnovanog na narodnoj osnovici, Mrkalj se u njemu pozabavio i crkvenim pismom namijenjenim za bilježenje ruskoslavenskog jezika – službenog jezika Srpske pravoslavne crkve: “radi se o dvema istovremenim reformama, o srpskoj i crkvenoj ćirilici, o dvema azbukama namenjenim dvama jezicima kojima su se Srbi služili” (Mladenović 2008: 262). Mrkaljeva reforma crkvene ćirilice uključivala je manje zahvate: izbacivanje *debelog jera* iz ruskoslavenske azbuke i time smanjivanje njezinog slovnog fonda s 42 na 41 znak; izmjenu dotadašnjeg rasporeda slova crkvene azbuke i njihovu novu klasifikaciju te normiranje upotrebe znaka ħ (*usp.* Okuka 2010: 91—92). Iako minimalne, upravo su izmjene koje je Mrkalj predložio u okviru crkvene azbuke u najvećoj mjeri izazvale burnu reakciju Crkve, koja je “za čitav njegov život bila sudbonosna” (Mladenović 2008: 262).

U završnoj cjelini *Sala debeloga jera*, naslovljenoj *Neki odgovori*, Mrkalj odgovara na pitanja koja “već čuje da netko zapitkuje” (*ibid.*: 15), a koja se tiču bilježenja

homonimnih riječi. Osim sadržaja ove cjeline važan je i način na koji je ona napisana – naime, autor u njoj počinje koristiti svoju novu azbuku ne bi li demonstrirao učinkovitost njezine upotrebe: “Dovde smo svakako, a odavde pišemo novom azbukom” (*ibid.*: 15). Na samome kraju cjeline, a ujedno i studije, zaključuje: “Od danas sve naše pravopisanje potpada pod ovo načelo: *Piši kao što govoriš*” (*ibid.*: 18). Tako je Mrkalj, po uzoru na njemačkog filologa Johanna Adelunga, uveo fonološki pravopisni princip bilježenja srpskog književnog jezika, koji je i danas u primjeni.

Tako je Sava Mrkalj reformom ćiriličke grafije pokrenuo i naznačio osnovne pravce u standardizaciji srpskog jezika, čiji temeljni stubovi moraju biti gramatika narodnog jezika i njegova fonološka grafija, kojoj je postavio osnovna teorijska načela. Njegovo *Salo debeloga jera libo azbukoprotres* u tome je bio prvim vjesnikom na čijim idejama je Vuk Karadžić dobrim dijelom utemeljio i kodifikovao novi srpski književni jezik. (Okuka 2010: 98)

I Sudbina Mrkaljeve azbučne reforme

Za razliku od predstavnika Srpske pravoslavne crkve, tadašnji vodeći slavisti i mnogi srpski pisci s oduševljenjem su dočekali Mrkaljevo *Salo debeloga jera*. Četiri godine nakon njegova objavljivanja Karadžić u uvodniku svoje *Pismenice serbskoga jezika* (1814) navodi sljedeće:

Ja sad ovde, imajući za namjerenje uspjeh serpskoga književstva, ne mogu druge azbuke upotrebiti nego Merkajilovu, jerbo za serpski jezik lakša i čistija ne može biti od ove. G[ospodin] Merkajilo izabrao je iz slavenski[h] pismena [“slova“] za serbski jezik sljedejuća: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ї, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ш, њ. А изоставио је као серпскемезику непотребна (...). (Karadžić 1814)

Karadžić je, dakle, odmah prihvatio Mrkaljevu azbuku, uz nekoliko dorada: u svojoj je *Pismenici* (1814) digrafe *мь, њь и нь* zamijenio znakovima *ћ, њ* i *њ*, dok je u *Srpskom rječniku* (1818) digraf *ѡь* zamijenio znakom *ђ*. Osim toga, Mrkaljev znak za glas *j* zamjenjuje latiničnim *j* te uvodi znak *ѣ* za bilježenje glasa *dž*.

Time srpska azbuka poprima današnji fond i formu znakova.

Iako je iz današnje perspektive Mrkaljev doprinos reformi srpske azbuke i jezika neupitan, zasluge za taj poduhvat dugo su se pripisivale isključivo Ka-

radžiću. Uzrok tome prije svega leži u Mrkaljevoj filološkoj raspravi *Palinodija libo obrana debeloga jer* iz 1817. godine. U njoj se autor, protivno idejama izloženim u *Salu*, zalaže za rehabilitaciju znaka ѣ: “Mi [h]oćemo samo da naše debelo ѣ od nezasluženog napastvovanja i progona oslobodimo” (Mrkalj 1817). Razlog tome što Mrkalj odjednom staje u obranu slova za čije se izbacivanje zdušno zalagao u “svjetovnoj” i crkvenoj azbuci suvremeni filolozi nalaze u pritiscima kojima je bio izložen po objavljivanju *Sala*: “*Palinodija* je, 1817. g. bila napisana očigledno s ciljem da njen autor učini izvestan ustupak onom moćnijem delu ondašnje naše javnosti čiji je gnev i njegove posledice Sava Mrkalj osećao na sebi neprekidno posle 1810. godine” (Mladenović 2008: 274). Iako se taj “ustupak” odnosio samo na *debelo jer*, mnogi su Mrkaljevi suvremenici, kao i mnogi poslije njih, *Palinodiju* neopravdano tumačili kao autorovo odricanje od svojeg cjelovitog *azbukoprotresa*. Mrkalj se, naime, u *Palinodiji* ne bavi nijednim drugim slovom osim *debelog jera*, čiju upotrebu propisuje uz pojedine znakove i na kraju riječi. Prema Mladenovićevu sudu Mrkaljeva *obrana debelog jera* ne može se tumačiti kao pravo pokajanje i opoziv ni zbog načina na koji izlaže i argumentira svoje stavove:

Mrkalj nije želeo, jednostavno, da se pokaje, da se izvini i da se izjasni samo za staro pisanje *debelog jera* na kraju reči. Da je tako učinio, njegova *Palinodija* bila bi u pravom smislu opozivanje, pokajanje. Ali ona to nije, jer se ovde Mrkalj vraća *debelom jeru* ali na izvestan *nov način*, ne onako kako bi protivnička strana očekivala. Za vraćanje *debelog jera* Mrkalj traži fonetske i nove ortografske razloge, odnosno filološko naučno uporište. (Mladenović 2008: 275)

Unatoč Mrkaljevim nastojanjima da znanstveno opravda upotrebu spornog slova, *Palinodija* je od strane struke dočekana “na nož” i s podsmjehom, jednako kao i njegova iduća rasprava naslovljena *Predloženija protivu Obrane*, također objavljena 1817. godine. Objavljivanjem tih dvaju tekstova Mrkalj je “bacio crnu mrlju” na svoj *azbukoprotres* te je njegovo djelo izgubilo značaj kakav je imalo u vrijeme objavljivanja (Okuka 2010: 32). Tako je Karadžićeva azbučna i jezična reforma zasjenila Mrkaljeve revolucionarne doprinose na tom području – sve do njegova ponovnog otkrivanja u drugoj polovici 20. stoljeća (*ibid.*).

/ Književno stvaralaštvo

U bilješci upućenoj “Gospodinu Vuku”, napisanoj u bečkoj duševnoj bolnici u posljednjoj godini njegova života, Mrkalj tvrdi da je čovjeku *prirodno* smatrati vlastito djelo nedovršenim. Žudnja da se tekst uvijek iznova misli, stvara, rastvara i uništava dokaz je postojanja života u čovjeku koji mora njegovati nemir i nezadovoljstvo da bi doista živio. Onoga koji piše tekst suočava s vlastitom nedovršenošću i neuspjehom, pa je sasvim *prirodno* što u jednom od svojih posljednjih tekstova Mrkalj žali što nije više vremena posvetio – književnosti:

Zašto ja ovako malo znam? i zašto i ja ne radi' u polju Knjižestva Srpskog? Preljuta željezna sudbina i strašno gonjenje, silno gonjenje, koje bi najtvrdje gradove i čitave zemlje osvojiti moglo, ne dopustiše mi napredovati, pa onda ni raditi znamenito ljudski, čim jedinim Spisatelj valja da je zadovoljan. (Mrkalj 1994: 141)

Mrkaljev pjesnički opus broji svega 13 originalnih pjesama i 12 obrada tuđih tekstova, a smatra se da je doživio još tragičniju sudbinu od njegovih filoloških rasprava. Naime, za razliku od *Sala debeloga jera*, koje je odmah privuklo pažnju i naišlo na pozitivnu recepciju u filološkim krugovima, Mrkaljeva je poezija dugo ostala nezapažena i praktički nepoznata – tek je ponegdje ostala zabilježena u periodici, a njezin je najvrjedniji dio bio sačuvan samo u rukopisu (usp. Ivanić 2018: 71) – sve do sredine 20. stoljeća, koje je otkrilo pjesnika u Mrkalju.¹¹ Iako je i danas najpoznatiji po svojim filološkim doprinosima, Mrkalj je svoj autorski rad započeo upravo poezijom, i to za vrijeme školovanja u Zagrebu, kada je u koautorstvu sa studentom prava Pavlom Doktorovićem napisao *Odu Kirilu Živkoviću* (1805), pakračkom episkopu. Smatra se, međutim, da su istinskog pjesnika u Mrkalju iznjedrile *željezna sudbina i strašno gonjenje*, odnosno negativne kritike koje je doživio nakon objave *Palinodije*. Usputna primjedba iz jednog negativnog intoniranog i nepotpisanog odgovora na *Palinodiju* (“Zbilja, kad bi G. Merkalj

11 Najveći i najvrjedniji dio Mrkaljeva pjesničkog opusa pronašao je i objavio Vladan Nedić 1959. godine, čije je otkriće izazvalo interes i za ranije objavljenim pjesmama. Mrkaljeva *Božićna pjesma* objavljena je 1975. godine u radu Miloša Okuke, a njegovu prvu pjesmu (*Oda Kirilu Živkoviću*) pronašla je Gordana Krivokapić Jović i objavila tek 1984. godine. Pitanje o cjelovitosti Mrkaljeva pjesničkog opusa postavljeno je najzad i 2004. godine, kada je Milenko Pekić u arhivu zagrebačkog Muzeja srpske pravoslavne crkve otkrio autograf *Božićne pjesme* (usp. Čalić 2016: 261–262).

pisao kakve stihove”) – za koju je Mrkalj mislio da dolazi od urednika *Novina srpskih* Dimitrija Davidovića – izazvala ga je da uz pismo uredniku priloži šest svojih pjesama (v. Ružić 1994: 8, Čalić 2016: 261). Budući da su pjesme objavljene tek 1832. godine, nije poznato je li ih Mrkalj imao priliku pročitati u tiskanom formatu, ali se zna da je pravi autor otrovnoga žalca koji je na svjetlo izmamio pjesnika iz Mrkalja bio – “Gospodin Vuk”.

Sava Mrkalj smatra se graničnom pojavom u historiji srpske književnosti zbog toga što je stvarao na prijelazu književnih epoha, pa se stoga u njegovoj poeziji ogledaju različiti utjecaji – ali i zbog toga što je njegov pjesnički opus bio tek naknadno otkriven i vrednovan. U vrijeme Mrkaljeva stvaranja njegova poezija nije imala odjeka među pjesnicima 19. stoljeća, pa se može doimati paradoksalnim što ga se danas smatra jednim od najvažnijih pjesnika srpskog predromantizma (usp. Čalić 2016: 263). Ipak, sa srpskim i europskim pjesnicima toga perioda vežu ga čvrste veze. Retorički, stilski i žanrovski raspon njegove poezije, kao i spisi o književnosti, svjedoče o tome da je bio iznimno informiran o tadašnjim prijemima u polju teorije proze i poezije (Ružić 1994: 17), dobro upućen u suvremene pjesničke tokove te da svaka njegova pjesma uspostavlja vezu s pjesničkom baštinom (Ivanić 2018: 74). U njegovoj se poeziji ogledaju utjecaji klasicizma i (pred)romantizma. Izrazito bogato i heterogeno na jezičnom, stilskom i žanrovskom planu, Mrkaljevo je pjesničko djelo “spona obrazaca 18. vijeka” (*ibid.*: 79), a potvrđuje utjecaje narodne poezije, romanske tradicije i klasicističke poetike. Na tematsko-motivskom planu njegov je opus također raznovrstan i obuhvaća motive tjeskobe, straha i samoće, ljubavi i čulnosti te šaljive, satirične i rodoljubne motive, pri čemu svaka njegova pjesma u svom motivskom krugu “uspostavlja širi raspon veza s pjesničkom tradicijom” (Ivanić 2010: 43).

Mrkaljev pjesnički opus danas je dobro istražen, a četvrtina njegova opusa smatra se antologijskim pjesmama. Njegova poezija uvrštena je u *Antologiju srpskog pesništva* Miodraga Pavlovića iz 1969. i *Antologiju starije srpske poezije* Mladena Leskovca iz 1973. godine, a prema mišljenju književnog historičara Dušana Ivanića (2010: 39) najvažniji događaj koji je potvrdio kanonizaciju Mrkaljeva djela objavljivanje je njegovih sabranih djela *Pesme i spisi* u redakciji Žarka Ružića 1994. godine. Godine 2016. Mrkalj je uvršten u antologijsku ediciju *Deset vekova srpske književnosti*. Ipak, valja istaknuti da se u studijama o njegovim pjesmama još uvijek može naslutiti određeno neslaganje u procjeni njihove umjetničke vrijednosti. Jedni je smatraju promišljenom poezijom koja “ponire u suštinu ljudske duše” (Čalić 2016: 263), dok drugi Mrkalja vide

slučajnim pjesnikom koji je pisao “izazvan okolnostima ili reakcijama na tuđi tekst” (Ivanić 2018: 94). Neosporno je, međutim, da je Mrkalj bio inovator na jezičnom planu te da je uveo i značajne novosti u srpsku poeziju. Ružić (1970: 64) uočava da je Mrkalj preteča kostićevskog deseterca i “prvi *pravi* pesnik srpskog jamba” te “tvorac našeg prvog soneta u jampskom jedanaesteru” (*ibid.*: 68), a Ivanić (2018: 77) drži da njegovi prijevodi i prepjevi svjedoče o njegovoj “izuzetnoj jezičnoj inventivnosti i (...) vještini da pomiri smisao, rimu i ritam”. Najveća se pak vrijednost pripisuje anticipatorskoj moći Mrkaljeve poezije:

Iznad svega je pak anticipatorski duh Mrkaljeve poezije: ne samo da sažima pjesničko iskustvo od Orfelina, Dositeja i građanske lirike, već motivima, stihom i stilom naznačava Njegoša, Radičevića, Jakšića, Zmaja i Lazu Kostića. (*ibid.*: 89)

Ocjena da je njegovo pisanje predvidjelo, dozvalo i utjecalo na najznačajnije umjetničke tekstove srpskog romantizma kazuje da je Mrkaljevo djelovanje u književnosti ipak bilo *znamenito ljudski*, odnosno sugerira da je autor možda pogriješio u ocjeni kad je svoj književni rad proglasio *neradom* sagledavajući ga kroz prizmu osobnih životnih neuspjeha. O tome da se umijeće pisanja postiže zahvaljujući umijeću pisanja o porazu govori, između ostalog, i njegova najpoznatija pjesma, koja se nerijetko smatra najpotresnijom pjesmom srpskog romantizma – *Sastavljeno, kad u gornjokarlovačku bolovaonicu dospedo pobeđen, i ostavljen od svega sveta*. U njoj su samoća, poraz te tjelesna i duševna bol pojedinca transponirani u univerzalno ljudsko iskustvo straha i tjeskobe:

Zlo je mučno sadašnje podneti,
Zlo nas bivše peče u pameti,
Buduće već jede nas.
Dnevne tuge rađaju sne hudne,
A sni noćni rastuže nas budne.
Jesmo l' bez zla koji čas?
(Mrkalj 2018: 18)

Lirski subjekt razaznaje da je izvor zla sam čovjek (“Goni mir iz sveta sav”, *ibid.*) te da ga okružuje prijeteća stvarnost (“More zala ov je svet!”, *ibid.*). U mjestu gdje ga okružuje samo smrt, u izgnanstvu i stanju apsolutne samoće, nema razumnog razloga za pisanje, već samo za krik (“Jao! Jao! Jao trista puta!”, *ibid.*) – iz kojeg se rađa pjesma. Stanje poraženosti i napuštenosti od svega svijeta stanje je u kojem pisanje postaje nužnost i izbavljenje u posvemašnjem porazu – *čim jedinim Spisatelj valja da je zadovoljan*.

- Чалић, Б. 2016. Научни и песнички прогрес Саве Мркаља, у: Чалић, Боривој, Поповић, Исидора (ур.). *Десет векова српске књижевности: Герасим Зелић, Викентије Ракић, Сава Мркаљ*. Издавачки центар Матице српске. Нови Сад: 257—265.
- Илић Марковић, Г. 2012. Сава Мркаљ – библиографија, у: Ilić Marković, G., Kretschmer, A., Okuka, M. (ur.). *An den Anfängen der serbischen Philologie. Salo debelog jera libo azbukoprotres Save Mrkalja (1810 — 2010)*. *Philologica Slavica Vindobonensia*. Peter Lang. Веб: 371—409.
- Ивић, П. 2014. *Преглед историје српског језика*. Издавачка књижарница Зорана Стојановића. Сремски Карловци и Нови Сад.
- Иванић, Д. 2010. Пјесничке парадигме Саве Мркаља, у: *Сава Мркаљ. Поводом двестагодишњице... "Азбукопротреса" (1810 — 2010). Радови са стручног састанка одржаног у Градској библиотеци у Новом Саду 23. априла 2010. године*. Градска библиотека. Нови Сад: 35—46.
- Иванић, Д. 2018. Пјесничко дјело Саве Мркаља, у: Мркаљ, С. *Пјесме*. Приредио Душан Иванић. Завичајно удружење Сава Мркаљ. Нови Сад: 71—94.
- Караџић, В. С. 1814 (репринт 1984). *Писменица сербскога језика по говору простог народа*. Културни центар; Универзитетска библиотека "Светозар Марковић". Горњи Милановац, Београд.
- Милановић, А. 2010. *Кратка историја српског књижевног језика*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.
- Младеновић, А. 1989. *Славеносрпски језик: студије и чланци*. Књижевна заједница Новог Сада. Нови Сад.
- Младеновић, А. 2008. *Историја српског језика: одабрани радови*. Чигоја штампа. Београд.
- Мркаљ, С. 1810. Сало дебелог јера либо азбукопротрес, у: Окука, М. 2010. *Сало дебелог јера либо азбукопротрес Саве Мркаља у старом и новом руху*. СКД Просвјета. Загреб: 106—147.
- Мркаљ, С. 1817. Палинодија либо обрана дебелог њ, *Новине Српске*, 41: 326—328.
- Мркаљ, С. 1994. *Песме и списи*. Приредио Жарко Ружић. Српско културно друштво "Сава Мркаљ". Топуско.
- Мркаљ, С. 2018. *Пјесме*. Приредио Душан Иванић. Завичајно удружење Сава Мркаљ. Нови Сад.
- Николиш, Г. 1980. *Сава Мркаљ: повијест о једном страдалнику*. Просвјета. Загреб.
- Окука, М. 2010. *Сало дебелог јера либо азбукопротрес Саве Мркаља у старом и новом руху*. СКД Просвјета. Загреб.
- Palinodija, у: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, 6. srpnja 2023. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=46276>
- Roksandić, D. 2011. Sava Mrkalj, zagrebački eminens, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 43 (1): 221—234.

Ружић, Ж. 1994. Песник и списатељ из Сјеничака, у: Мркаљ, С. *Песме и списи*. Приредио Жарко Ружић. Српско културно друштво “Сава Мркаљ”. Топуско: 5—31.

Ружић, Ж. 1970. Сава Мркаљ – први песник српског јамба, *Књижевна историја*, 9: 62—70.

Суботић, М. 2018. Сава Мркаљ – реформатор српске азбуке, *Политичка ревија*, 3: 11—31.

Суботић, Љ. 2007. Модел граматике Доситејевог типа књижевног језика, *Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења*, 20/2: 91—96.

VIRNA KARLIĆ
Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Zagreb

SANJA ŠAKIĆ
Serb National Council

Three hundred miracles and three hundred moans: The life and work of Sava Mrkalj

The paper is dedicated to the presentation of the life and work of Sava Mrkalj (1788. — 1833.), a Serbian philologist, philosopher, and writer who left an indelible mark on Serbian culture through his alphabetic reform and his significant, albeit small-scale, poetic work. He was a gifted and educated intellectual, a polyglot and an individual whose life path was marked by conflicts, personal turmoil, poverty, and illness. The introductory section of the paper provides his concise biography, followed by a comprehensive portrayal of his philological contributions and literary endeavours.

KEYWORDS: *Sava Mrkalj, philology, Serbian language, Serbian literature, alphabet reform*

Praxis škola i feminizam: marksistički humanizam i nevolje s rodom

ANKICA ČAKARDIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

[M]islim na *bespoštednu kritiku svega postojećeg*, dakako, bespoštednu kako u tom smislu da se kritika ne boji svojih rezultata, a isto tako ni sukoba s postojećim silama.

— Karl Marx Arnoldu Rugeu, Kreuznach, rujan 1843.

U ovom radu nećemo detaljnije diskutirati o klasičnim praxis temama, već ćemo (1) nakon uvodne skice o praxis orijentaciji, u prvom redu zagrebačkoj školi, (2) pokušati interpretativno-analitički repertoar praxis filozofije dopuniti feminističkim čitanjem ove svjetski poznate intelektualne tradicije. Polazimo od statusa autorica u Praxisu, bilo da je riječ o njihovoj brojčanoj zastupljenosti, njihovim konkretnim teorijskim preokupacijama te rodnoj podjeli rada u uredničkim redovima Časopisa. Pokušat ćemo dati odgovor na neuralgično pitanje zašto je u Praxisu u deset godina njegova postojanja radove objavio vrlo mali broj autorica, ali (3) istovremeno dekonstruirati i analitički iscijediti rijetkopostojeće eseje iz časopisa koji su bliski filozofsko-rodnoj problematici. U tako postavljenom epistemološkom registru (4) ukratko ćemo predstaviti i jedinstvenu marksističko-feminističku filozofiju praksisovke Blaženke Despot, čiji se rad u kontekstu filozofijsko-rodne problematike nažalost neće naći na stranicama Praxisa, već u nekim drugim publikacijama.

KLJUČNE RIJEČI: praxis filozofija, marksistički humanizam, feminizam, filozofija roda, Blaženka Despot

/ Dionizijski socijalizam

Pišući o Korčulanskoj ljetnoj školi Henri Lefebvre je 1964. u *France observateuru* u eseju "Socijalizam za vrijeme ljetnog odmora" zapisao sljedeće:

Uđite u Jugoslaviju cestom koja vodi od Graza do Maribora, proputujte Slovenijom i spustite se prema moru. Iz industrijaliziranih krajeva idete prema regijama u razvoju, iz Centralne Evrope prema helenističkom Sredozemlju, prema muslimanskom Istoku. Ujedno prelazite iz kapitalizma u jugoslavenski socijalizam. Put je pogodan za oči i za refleksiju: trostruki prijelaz. U onom što se vidi nije uvijek lako razlikovati što proizlazi iz industrijskog razvoja, što iz drevne mediteranske civilizacije a što iz socijalizma u pravom smislu riječi. Analiza zahtijeva isto toliko pažnje kao šah ili *bridge* (Lefebvre 1964/1965: 164).¹

Ako je na prostoru Jugoslavije, kako nam ju svojom kultnom intervencijom o "dionizijskom socijalizmu" približava Lefebvre, postojalo zlatno doba filozofije, onda su to svakako bile šezdesete i sedamdesete godine prošloga stoljeća, obilježene *praxis* filozofijom. U međuvremenu, nit kontinuiteta je prekinuta, ne samo da se zlatna vremena naše filozofije otada nisu ponovila već je i *praxis* filozofija stjerana na margine, protjerana iz povijesti, suvremenog filozofiranja i filozofskih katedri, Korčule, učionica i suvremenih istraživačkih aktivnosti. Trebalo je nakon Jugoslavije proći nekoliko desetljeća sustavnog izgurivanja *praxis* tradicije na margine akademskog polja da bi tek posljednjih godina ona uspjela probuditi zasluženu pažnju humanistike, društvene teorije i šire javnosti.² Međutim, mahom je riječ o pažnji usidrenoj u obljetničkom

1 Esej će u prijevodu Sonje Popović-Zadrović izići u prvom broju *Praxisa* 1965. godine.

2 O historijatu *praxis* grupacije i međusobnom prijateljevanju zagrebačke grupe praksisovaca možemo već čitati u knjizi Eve Grlić *Sjećanja* iz 1997. godine. Kad je riječ o knjigama o *praxis* orijentaciji s početka 2000. koje potpisuju sami praksisovci i oni okupljeni oko Časopisa, poput Švercera *vlastitog života* (Kangrga, 2001/2002), *Slobode i nasilja: razgovora o časopisu Praxis* i *Korčulanskoj letnjoj školi* (ur. Popov, 2003), *Filozofije kao mišljenja novog: Gajo Petrović i preoblijevanje metafizike* (Golubović, 2006), *Sjećanja* Ive Kuvačića (2008) i knjige *Praxis: mišljenje kao diverzija* (Jakšić, 2012), vezi s praksis orijentacijom ranih 2000. doprinose i sljedeći događaji i publikacije onih koji su direktno gravitirali oko grupe: okrugli stol *Mogućnosti i granice etike u djelu Milana Kangrge* povodom filozofova osamdesetog rođendana, održan 25. travnja 2003.

raspoloženju, radi čega još uvijek ne možemo govoriti o kontinuiranom i sustavnom istraživačkom radu posvećenom prošlim i budućim intelektualnim strujanjima okupljenima oko *praxis* filozofije.³

Poznata priča je u najkraćem mogućem izdanju tekla otprilike ovako. Nakon bleđskog konferencijskog razilaženja 1960., kada su se s jedne strane našli protagonisti tzv. teorije odraza, a s druge praksisovci,⁴ počinju i prve inicijative vezane za osnivanje filozofsko-marksističkog časopisa *Praxis* na zagrebačkom Odsjeku za filozofiju. "Ideja da se pokrene takav časopis nije potekla iz puke želje da se realizira još jedna teorijski moguća fizionomija časopisa", navodi se u prvom tekstu prvog broja *Praxisa*, "ideja je potekla iz uvjerenja, da je časopis te vrste živa potreba našega vremena" (*Praxis*, 1964, 1: 3). Uz malo pregovaranja Gaje Petrovića, Milana Kangrga i ostatka budućeg uredništva, dogovoreni

godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, i temat *Filozofskih istraživanja* (god. 24/2004, sv. 3–4) posvećen Kangrginom radu, potom međunarodna konferencija *Lik i djelo Gaje Petrovića*, također povodom osamdesete godišnjice rođenja filozofa, održana na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 10. ožujka 2007., kao i konferencija povodom 20. godišnjice njegove smrti održana u Karlovcu 2013. i zbornička publikacija koja će uslijediti godinu kasnije (ur. Veljak, 2014). Valja svakako spomenuti i simpozij *Praxis: kritika i humanistički socijalizam* održan na Korčuli u ljeto 2011. te zbornik radova prezentiranih na konferenciji (Olujić Oluja i Stojaković, 2012), uključujući i iznimni poduhvat Ante Lešaja (2014), koji je prikupio i objavio popis građe vezan za *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu. Podsjetimo se i da je Milan Kangrga u 84. godini života u ljetnom semestru ak. god. 2006./07. predavao na Odsjeku za filozofiju (na kojemu je radio od 1950. do umirovljenja 1993.) i to u okviru kolegija "Klasični njemački idealizam". Ovaj se angažman trebao ponoviti i iduće ak. god., međutim Kangrga uskoro umire, u 85. godini života, upravo na svoj rođendan, 25. travnja 2008.

- 3 Iscrpan popis radova na našim i stranim jezicima zaključno s godinom 2013. naći ćemo u Lešajinom pregledu građe o *Praxisu* i Korčulanskoj ljetnoj školi (Lešaja, 2014), kao i u detaljnoj bibliografiji *Praxisa* koju je izradio Dobrilo Aranitović (Aranitović, 2017), a popisu dodajmo i nekoliko novijih knjiških izdanja, kao i ona koja izlaze uz 50. obljetnicu Škole i Časopisa: Mikulić, 2014; Mikulić i Žitko (ur.), 2015; Kalebić, 2014; Golubović, 2018; Kavarić Mandić, 2022. Također usp. i raznovrsnu bibliografiju o *Praxisu* na koju upozorava intelektualna historičarka Una Blagojević (Blagojević, 2020: 50–51).
- 4 Za detaljniji opis raskola, napose u kontekstu kritike tzv. dijamatovaca, kao i skorih napada na zagrebačke praksisovce radi njihova obračuna sa "staljinističkim teoretičarima", vidi u: Kangrga, 2002: 23–29. Na tom tragu, Kangrga se na jednom mjestu u *Švercerima vlastitoga života* prisjeća osude Vladimira Bakarića, koji je 1966. nazvao praksisovce "profesionalnim antikomunistima" i "javnim plaćenicima CIA-e" (Kangrga, 2002: 23). Usp. i analizu Božidara Jakšića, koji ovaj sukob razmatra na paradigmatičnom primjeru Živojina Denića, koji je "ukinuo Marxovu teoriju otuđenja" i koji tvrdi da su praksisovci "malograđani" te da ne razumiju "osnovne postulate Marksove misli u dijamatovskoj interpretaciji" (Jakšić 2012a: 34, 36 i dalje).

u urednički postupci rada časopisa sa sjedištem u Zagrebu, kako bi pristigli radovi prošli kroz oštri recenzentski postupak i time jamčili visoku kvalitetu objavljenih eseja. Dogovoreno je da se časopis neće formirati samo na osnovu prispjelih priloga, već će redakcija pokretati određena pitanja koja će u tom trenutku smatrati značajnima za raspravljanje. Članovi redakcije i osnivači *Praxisa* bili su Branko Bošnjak, Danko Grlić, Milan Kangrga, Danilo Pejović, Gajo Petrović, Rudi Supek i Predrag Vranicki. Uz njih će članovi redakcije u određenim razdobljima časopisa biti i Veljko Cvjetičanin, Mladen Čaldarović, Ivan Kuvačić i Žarko Puhovski.⁵

Koliko su praksisovci ozbiljno shvaćali svoj urednički rad, svjedoči i sljedeća anegdota o kojoj nas izvještava Kangrga. Godine 1965. *Praxis* je počeo za primati i inozemne priloge, jer se za njega pročulo vrlo brzo, da bi uredništvo potom osnovalo i međunarodno izdanje *Praxisa* na njemačkom, engleskom i francuskom jeziku. Tada im je pristigla oveća rasprava na pedesetak stranica od — do tada još nepoznatog — autora iz Francuske. Riječ je bila o Louisu Althusseru. Recenzenti toga priloga bili su Kangrga i Rudi Supek, a nakon čitanja Althusserova eseja recenzenti su negativno ocijenili rad, odbili ga objaviti te ga poslali autoru nazad u Pariz. Kangrga se prisjeća:

Rudi je kao “francuski đak” bio uvijek sklon Francuzima, pa je tada bio nesiguran u ocjeni te Althusserove rasprave. Međutim, ja sam napisao razornu kritiku i ocjenu tog teksta i završio je time, da je to ispod nivoa onoga što *Praxis* treba i želi objavljivati, jer je to bilo pisano sa staljinističko-pozitivističkog stanovišta. [...] Iako članke načelno nismo vraćali, ja sam tražio da se ovaj puta učini iznimka, te smo taj prilog vratili Althusseru u Paris (Kangrga, 2002: 25).

- 5 Valja višestruko ponoviti, premda *praxis* filozofija nije predstavljala posve jedinstvenu teorijsku orijentaciju, nesumnjivo je da pod imenom “praksisovci” ubrajamo netom spomenute zagrebačke filozofe i sociologe koji su činili uži redakcijski krug *Praxisa*, ali i druge teoretičare iz njihove generacije, kako one iz beogradskog kruga i, u nešto manjem obujmu, ljubljanskog i sarajevskog, tako i one iz raznih dijelova svijeta koji su pisali za *Praxis* i dolazili na Korčulansku ljetnu školu, uključujući i “mlađu generaciju praksisovaca” (Olujić Oluja, 2012: 7). Jednako tako, u radu pod *praxis* orijentacijom često mislimo i na teoretičare i teoretičarke koji su bili bliski *praxis* krugu za vrijeme postojanja *Praxisa* i Korčulanske ljetne škole, ali i koji su nastavili razvijati *praxis* orijentaciju i nakon njena “službenog” ukidanja. Upravo stoga, sasvim je moguće pitati se ima li i danas *praxis* filozofije, unatoč činjenici da Časopis i Škola ne postoje već desetljećima.

Anegdota ima zanimljiv epilog. Althusser je kasnije objavio upravo taj rad u pariškom časopisu *La Pensée* i vrlo se uskoro njime proslavio. Uz nekoliko drugih Althusserovih ranih radova, taj će se esej naći i u njegovoj kulturnoj zbirnoj knjizi *Za Marxa*.⁶

Iako je Kangrga inicijalno bio protiv imena *Praxis*, Petrović i kolege su obranili predloženi naziv i tu počinje pisana povijest ovoga časopisa. Snažni argument u prilog nazivu bio je sljedeći:

Naslov *Praxis* odabran je zato što “praksa”, taj centralni pojam Marxove misli, najadekvatnije izražava skiciranu koncepciju filozofije. Upotreba grčkog oblika riječi ne znači da ovaj pojam shvaćamo onako, kako je shvaćen negdje u grčkoj filozofiji. Činimo to zato da se ogradimo od pragmatističkog i vulgarno-marxističkog shvaćanja prakse i naznačimo da smjeramo na izvornog Marxa. Pored toga grčka riječ, čak i kad nije shvaćena tačno u grčkom smislu, može poslužiti kao podsjetnik da, poput starih Grka misleći o onome najsvakodnevnijem, ne previđamo ono što je u njemu nesvakodnevno i bitno (*Praxis*, 1964, 1: 4).

Manifest *praxis* filozofije, da ga tako nazovemo, skiciran je uvodnim tekstom Gaje Petrovića “Čemu *Praxis*”, objavljenim u prvome broju prve godine časopisa. Premda je tekst anonimn, u više navrata potvrđeno je da je upravo Petrović autor toga uvodnog teksta (Lešaja, 2014: 51). U njemu se posebno ističe poznata Marxova sintagma “bespoštedna kritika svega postojećeg”, koja će predstavljati i temeljno metodološko polazište *praxis*

6 Bilo bi zanimljivo ozbiljnije ispitati Kangrginu oštru ocjenu Althussera, uzeti je *cum grano salis*, napose u kontekstu činjenice da je upravo Althusser – strukturalistički ispisujući marksizam iznutra – odškrinuo i vrata za različite teorijske bjegove njegovih sljedbenika i učenika prema različitim nemarksističkim tradicijama. Rekli bismo, upravo ono što je činila i *praxis* škola. Kad smo kod rane kritike Althussera, svakako valja spomenuti da je Gajo Petrović već 1968. na jednom američkom sveučilištu održao izlaganje o Marxovim “ranim radovima” gdje se oštro osvrnuo na Althusserov “jednostavni staljinistički strukturalizam i marksizam”, a napose koncept “epistemološkog reza”, klasifikacije zrelih i “nezrelih” Marxovih djela, nudeći šire kritičko čitanje njegove knjige *Za Marxa*, koju ironično naziva “Kontra Marxa” (Petrović, 1969: 135–140). Petrović komentira kako je Althusser u posljednje vrijeme postao slavan po svojim pokušajima da razradi marksističku verziju strukturalizma ili strukturalističku verziju marksizma, pokušaji koji, po njegovom sudu, ne predstavljaju “naročito vrijedan doprinos ni marksizmu ni strukturalizmu, jednostavno zato što su to u osnovi pokušaji da se spasi staljinizam pridajući mu prividno ‘učeniju’ i ‘zapadniju’ formu” (*Ibid.*: 135).

orijentacije, specifičan pogled na svijet i njegovu suvremenost. Ono će i kao principijelno polazište uskoro postati i središnja točka diferencijacije i razilaženja, i među praksisovcima i među onima koji će kritizirati *praxis* (Lešaja, 2014: 20).

Za Petrovića i zagrebačku školu posebno je važna Marxova 2. teza o Feuerbachu: “U praksi čovjek mora dokazati istinu, tj. zbiljnost i moć” (Marx, 1979: 273). Ukoliko je istina kao epistemološka kategorija svedena tek na teorijsko razmatranje izolirano od prakse, vremena i društva, tada se gubimo u svijetu interpretacija i spekulacije i zapravo ne smjeramo nikakvoj promjeni, nikakvom djelovanju. Čovjek je za praksisovce onaj koji slobodno stvara, ali istovremeno i spoznaje istinu onoga što stvara.⁷ Istina nije tek pitanje teorije, već prakse. Petrović naglašava: “Naša je osnovna želja da prema svojim mogućnostima pridonosemo razvoju filozofske misli i ostvarenju humane ljudske zajednice” (Praxis, 1964, 1: 6). Kako bi bili čim bliži ostvarenju toga marksističko-humanističkog cilja, redakcija je donijela odluku da u časopisu ne sudjeluju samo filozofi, nego i umjetnici, književnici, naučenjaci, javni radnici, svi oni koji su zaokupljeni životnim pitanjima suvremenosti.

Praxis je izdavalo Hrvatsko filozofsko društvo (1964. — 1974.), dok je njegovo međunarodno izdanje ponijelo Jugoslavensko filozofsko društvo (1965. — 1974.). Časopis i Korčulanska škola su u svojim redovima okupili i neke od najutjecajnijih filozofa svoga vremena, od Herberta Marcusea, Ernsta Blocha, Ericha Fromma, Alfreda Sohn-Rethela i Jürgena Habermasa, preko Luciena Goldmanna, Henrija Lefebvrea i Kostasa Axelosa, sve do Zygmunta Baumana i Shloma Avinerija, da spomenemo tek neke.

Filozofska *Praxis* grupacija u četiri je godine od kontroverznog Bleda, navodi filozofkinja Gordana Bosanac, u najširem rasponu tema, filozofsko-marksistički centrirala pitanja o socijalizmu i njegovom smislu te nastavila s već ranije započetim aktivnostima vezanima za prevođenje kapitalnih

7 Jedan od radova koji će kasnije detaljnije izložiti program *praxis* filozofije zasigurno je i kritički odgovor Gaje Petrovića Nevenu Sesardiću, koji je u broju 1–2 časopisa *Theoria* 1987. objavio članak pod naslovom “Razmišljanja o filozofiji prakse” (Petrović, 1987). Sesardić u svome eseju obrazlaže nezadovoljstvo “stanjem” diskusija o *praxis* filozofiji koje su se “do sada uglavnom odvijale između onih koji su je zastupali i onih koji su je kritizirali sa stajališta službene politike”, pa je, po njegovom sudu, izostala svaka filozofska analiza (Petrović, 1987: 121). Ta je Sesardićeva teza ključna ulazna točka za Petrovićevu polemiku s njime koju će objaviti već u idućem dvobroju časopisa *Theoria*, a usput taj kritički odgovor Sesardiću poslužio je Petroviću i kao dobra prilika da sustavnije izloži program “filozofije prakse”.

djela marksizma, od Marxovih *Ranih radova* do svih glavnih predstavnika suvremene marksističke misli u svijetu. Autorica ističe kako “pojavom prijevoda (od Heideggera i Sartrea do autora Frankfurtskog kruga, od Platona do predstavnika klasičnog njemačkog idealizma itd.) jedan je prostor ponovno dobio filozofiju [...]. Zaista su rijetki slučajevi u povijesti”, nastavlja Bosanac, “da se novi primjerak filozofskog časopisa na kioscima očekuje s nestrpljenjem” (Bosanac, 2005: 340—341). Doista je nevjerojatan fenomen da je *Praxis* bio toliko popularan, ne samo u filozofskim krugovima već i na široj intelektualnoj sceni i u javnosti, što nije uobičajeno za humanistiku toga tipa koja je nerijetko misaono hermetična. Socijalistička Jugoslavija predstavljala je “plodno tlo” za razvoj filozofske i sociološke misli, čemu svjedoči i silna ekspanzija filozofskih i socioloških katedri i znanstvenika na sveučilištima (Lešaja, 2014: 42).

Praksisovci prijevodima i svojim izvornim radovima stvaraju jezik filozofiranja, otvaraju teorijske granice, filozofijski svijet dolazi u Jugoslaviju, jugoslavenska filozofija odlazi u svijet. Jugoslavenska *praxis* filozofija provela je most između Istoka i Zapada, radilo se o vremenima u kojima je jedna nesvrstana zemlja sa svojim samoupravljačkim eksperimentom “bila videna kao simbol nade u očima onih koji su u svijetu promišljali o mogućnosti trećeg puta u socijalizam” (Bogdanić, 2015: 25). U vrlo kratkom vremenu *Praxis* i Korčulanska ljetna škola postaju mjesto diskusije i filozofske konfrontacije, mjesto koje je omogućilo susret i razmjenu mišljenja u svijetu podijeljenom Hladnim ratom. Jedna od velikih vrijednosti časopisa bila je upravo ona da su jugoslavenski filozofi kritički ispitivali socijalizam i njegova nastojanja, i to živeći u zemlji koja ga je pokušavala ostvariti.

Zagrebačku *praxis* filozofiju karakterizira tzv. otvorenost marksizma, pokušaj da se izravno krene od Marxa, a ne od neke u međuvremenu profilirane filozofsko-marksističke orijentacije. To je, za ortodoksne marksiste, pomalo heretično polazište, otprilike ovako formulirano u eseju “Čemu *Praxis*”: “Nije nam stalo do konzerviranja Marxa, već do razvijanja žive revolucionarne misli inspirirane Marxom. Razvijanje takve misli zahtijeva široku i otvorenu diskusiju, u kojoj će sudjelovati i nemarksisti” (*Praxis*, 1964, 1: 4). Nadežda Čačinović na sličnom tragu zanimljivo bilježi: “Mislilo se većinom ‘na Marxovu tragu’: vrlo strogi marksisti i sasvim ne-marksisti su bili iznimka. Pa ipak: temeljno je pitanje bilo kakav socijalizam, a ne da li socijalizam” (Čačinović, 2023).

Veselin Golubović, autor brojnih radova o filozofiji nastaloj u krugu praksis orijentacije, ističe kako se zagrebačka filozofija prakse “odvija u velikom

rasponu od opće filozofske problematike (napose ontologije, spoznajne teorije i antropologije), do socijalne i političke filozofije koju temelje na ontološkim i antropološkim uvidima, a artikuliraju kao kritiku ekonomskog, društvenog i političkog otuđenja u suvremenom svijetu” (Golubović, 2006: 15). Budući da su zagrebački filozofi prakse otvoreni prema djelima marksističkih i nemarksističkih suvremenih mislilaca, jedno od ključnih obilježja ovog marksističko-humanističkog projekta jest i neobični spoj različitih filozofskih tradicija i marksizma. Kao vjerojatno najpoznatiji primjer u tom kontekstu jest Petrovićevo ujedno i susretno promišljanje Marxa i Heideggera. Golubović se, afirmirajući tu filozofsku vezu, pita je li Petrović na taj način “pomoću Marxa ‘iščitavao’ Heideggera ili pomoću Heideggera ‘interpretirao’ Marxa” (Golubović, 2006: 21).

Ovaj aspekt “filozofikacije” marksizma posljedično će naići i na validne kritike, napose u kontekstu analize žarišne točke u kojoj se susreću filozofija prakse, revolucija i socijalizam (Žitko, 2015). Vrlo oštru kritiku svojedobno je iznio Ivan Supek, fokusirajući se na stil praksisovaca, optužujući ih za “verbalizam”, “neoriginalnost” i “jalovost”, ali bez ozbiljnije analize ili referentnih mjesta, zbog čega njegova kritika odaje dojam netrpeljivosti, a u tragovima i nepotrebne osobne uvrijeđenosti. Autor navodi:

Ne valja se čuditi da su naši marksisti, koji su se trgali od dijalektičkog materijalizma, uskoro prigrlili Heideggera kao svojeg proroka. Ponajprije, bili su već odgojeni u skolastici koja je omalovažavala ili negirala znanstveno istraživanje, a zanosila se jednim “bitkom” u kojem leži ključ cjelokupne spoznaje. Osim toga, ispekli su se već na jednom apstraktnom vokabularu, a Heideggerova terminologija s teškim kovanicama i još težim značenjima je očaravala. Usvojiti Heideggerov rječnik bio je već silan napor, a tko se tome dovinuo, pljunuvši na običan govor, smatrao se “u krilu bitka” ili u posjedu prave spoznaje (Supek, 1992: 136).

Kangrga će kasnije u posve sličnom tonu odgovoriti Supeku u *Švercerima*, ističući kako je on bio “pod neposrednom zaštitom ne samo Vladimira Bakarića, nego i СК СХН” i da je uvijek bio “uz postojeću vlast” što mu je omogućilo i da postane rektor zagrebačkog Sveučilišta (Kangrga, 2002: 250). Međutim, ako ostavimo po strani osobne netrpeljivosti i raspoloženja obiju strana, problem filozofikacije marksizma nije od sporedne važnosti i nikako ga u našim analizama ne treba zaobilaziti ili ostavljati tek na razini subjektivnog raspoloženja i

zamjerki. Premda su se kao filozofska škola najviše bavili Marxovim i Engelsovim *Ranim radovima*, praksisovci su istovremeno pokušavali *Grundrisse* i *Kapital* primarno prikazati kao filozofska djela. Na taj su način sociologiju, povijest i političku ekonomiju zapravo podveli pod filozofiju, lišavajući “kasne radove” historijskog i političko-ekonomskog konteksta (Čakardić, 2021). Tomu nikako ne pomaže okretanje Petrovića hajdegerijanskoj fundamentalnoj ontologiji i nerijetko bijeg od svakog pozitivizma i historizma, iz čega je, pored ostaloga, uslijedio i problem generalnog supsumiranja marksizma pod filozofiju, slobode iz materijalnih uvjetovanosti u transhistorijski ideal.

Na taj su problem teoretičari bliski *praxis* filozofiji upozoravali i ranije, o čemu svjedoči i sljedeća neformalnija anegdota. Jednom je prilikom na Korčulanskoj ljetnoj školi Branko Horvat, jugoslavenski teoretičar političke ekonomije socijalizma, dobronamjerno, kako kaže, “šokirao svoga dobrog prijatelja i jednog od najistaknutijih naših filozofa tvrdnjom da se socijalizam može izmjeriti” (Horvat, 1985: 327). Time je imao namjeru “drugarski isprovocirati” praksisovce, ali i samoga sebe, da pokušaju slobodu ili socijalizam odrediti “naučno”, istovremeno se ograditi od problematičnog i reducirajućeg pozitivizma, ali ipak zastupati “teoriju koja dopire do stvarnosti” (Horvat, 1985: 328), i koja ne ostaje isključivo u svojim vlastitim metafizičkim ili idejnim konstrukcijama. Međutim, upravo su takve polemike među praksisovcima bile ključni element koji je tu školu činio još bogatijom. Polemičnost je bila “osnovni ton” rada praksisovaca, kako to opisuju Kangrga (2002: 348), “što više polemike, to bolje” (Isto). Tipičnu atmosferu Korčulanske ljetne škole Kangrga ovako opisuje:

Bitni problemi naše suvremenosti i života današnjeg čovjeka, što tište ljude i Zapada i Istoka, kao i česta pasionirana obrana vlastitih stavova i uvjerenja i misaonih dometa pojedinaca u diskusiji, uz maksimalno poštivanje sugovornika i polemičara u diskusiji, a posebno “sukob” i suočavanje angažirane misli i čvrstih argumentiranih stavova u sučeljavanju sa svih mogućih strana [...], sve je to davalo osnovni ton i pravilo najfiniju duhovnu atmosferu u cjelokupnom radu (Isto).

Ovakve i slične filozofske konferencijske polemike praksisovaca Čačinovič je anegdotalno zabilježila na sljedeći način: “Jest da je megalomanija profesionalna bolest filozofa, bolest koju vidimo na svakom skupu, ali ta su vremena bila nešto drugo: [*praxis*, op. a.] filozofija, ako već nije mogla odlučivati o društvu, barem je bila predmet žestokih reakcija i progona” (Čačinovič, 2023).

Međutim, pravi problem s napadima na *Praxis* nastupit će početkom sedamdesetih, kada postaje sve očitiije da se “*Praxisu* sprema skora likvidacija” (Kangrga, 2002: 294). Trobroj 3 — 5 1974. godine bio je posljednji, čime je bilo završeno desetogodišnje izlaženje Časopisa, kao i ukidanje Korčulanske ljetne škole.⁸ Obračun se s *Praxisom* – tako su se prikrivali stvarni politički razlozi – finalizirao povlačenjem financijske podrške za tisak *Praxisa* i organizaciju Škole. Inzistirajući na principima tzv. stvaralačkoga marksizma koji je oštro kritizirao svakovrsni dogmatizam, socijalistički birokratizam i staljinističke interpretacije marksizma, *Praxis* je u svojoj teorijskoj angažiranosti sve manje nailazio na odo-bravanja i podršku političkog vrha. Ivan Kuvačić sumira situaciju na ovaj način:

Kako to da nas je vlast tolerirala, pitali su mnogi. Ja bih rekao da je jedno vrijeme vlasti odgovaralo takvo stanje. Situacija se promijenila kada su u prvi plan izbile republičke birokracije. To je krizno vrijeme kada je vladajuća elita potražila rezervne položaje i u tu svrhu uspostavila savez s nacionalistima. Pod njihovim pritiskom došlo je do zabrana časopise i škole. Nekoliko godina iza toga oni razbijaju državu i počinju krvave etničke sukobe koji će opustošiti zemlju i cijelo područje za pedeset i više godina vratiti unazad. Uspostavom profašističkih režima u novonastalim državicama potpuno je zatvoren prostor za naše djelovanje (Kuvačić, 2012: 29).

Kako smo to uvodno i naznačili, a da ne ulazimo u detaljniju analizu sveukupne *praxis* filozofije, valorizaciju njena sadržaja, i ne elaboriramo njenu cjelokupnu kompleksnu i razgranatu povijest, uvodna intencija rada sastoji se u nakani da tek naznačimo osnovne koordinate rasprave i podsjetimo na nekoliko općenitih filozofskih i intelektualno-historijskih informacija relevantnih za našu daljnju analizu. Unatoč činjenici da ne možemo govoriti o monolitnoj teorijskoj orijentaciji ili sve pojedinačne pripadnike *praxis* orijentacije podvesti pod jednu samorazumljivo shvaćenu tradiciju koja negira specifične i različite teorijske i praktičke interese pojedinaca, nema dvojbe da je njezin zajednički nazivnik bila angažirana marksističko-humanistička misao, kako na razini programa koji inzistira na autonomiji filozofije i teorijskog rada u odnosu na pretenzije političke moći i ideologije dnevne politike (Veljak, 2015:

8 Za detaljniji prikaz kritika, napada i, konačno, razloga ukidanja rada Korčulanske ljetne škole i *Praxisa* usp. Kangrga (2002) i Jakšić (2003).

50), tako i u činjenici da je riječ o skupini teorijski, intelektualno i svjetonazorski povezanih pojedinaca okupljenih na jedinstvenoj poziciji koja njeguje i individualno-specifična polazišta oko brojnih unutarfilozofskih i izvanfilozofskih pitanja (Mikulić, 2015: 78). Praksisovka Zagorka Golubović ističe: “Važno je istaći da praksis nije bio jedinstven filozofski pravac koji su u delo sprovodili istomišljenici, kao neka vrsta sekte. Naprotiv, među nama je bilo čestih mimoilaženja u stavovima, ali je pristup bio isti [...]” (u: Mikulić, 2015: 77).

Praxis i Korčulanska ljetna škola nezaobilazan su topos u historijatu razvoja filozofske i marksističke misli druge polovice dvadesetoga stoljeća, naših ali i europsko-svjetskih razmjera. Zato danas ima višestrukog smisla razvijati *praxis* filozofiju dalje, dopuniti je i feminističkim inklinacijama koje u sveukupnoj *praxis* povijesti u cijelosti izostaju. Drugim riječima, ostajući u horizontu *praxis* filozofije, upravo bespoštednom kritikom svega kao alatkom kojom su praksisovci sudjelovali u stvaranju ideje i ozbiljenja progresivnog društva, istovremeno dijeleći njihova marksističko-humanistička uvjerenja, uputiti i na određene propuste *praxis* škole, ovoga puta iz rodnog očišta.

/ A gdje su praksisovke?

/ *NOB i počeci jugoslavenskog feminističkog pokreta*

Praxis i Korčulanska ljetna škola nisu nastali u historijsko-teorijskom vakuumu, naglo i niotkuđ, kao izolirani fenomeni neovisni o društvu u kojem nastaju. Valja svakako naglasiti da se *praxis* orijentacija gradila preko filozofskih, socioloških i uopće marksističkih nastojanja prethodnih generacija, napose zagrebačke škole filozofa i sociologa koji stasaju nakon 1945. Riječ je o generaciji kojoj su iskustva NOB-a i revolucionarnih nastojanja, baš kao i razvoj jugoslavenskog društva i socijalizma, sačinjavali bitan historijski kontekst iz kojeg su teorijski i javno djelovali.

Kako saznajemo mahom iz njihovih privatnih arhiva, neki od praksisovaca zagrebačkog kruga sudjelovali su u NOB-u. Rudi Supek se tijekom Drugog svjetskog rata, po nalogu Komunističke partije Jugoslavije, pridružio francuskom pokretu otpora. U Parizu je 1942. bio uhićen, a u siječnju 1943. upućen u njemački koncentracijski logor Buchenwald, gdje je bio zatočen do 1945. (Kangrga, 2002: 68). Milan Kangrga je tijekom 1945. također bio u NOB-u

(Đidara, 2018: 75), a Predrag Vranicki napušta studij medicine kako bi sudjelovao u ratu od 1941. do 1943. na području Zlarina (LZMK, 2021). Danko Grlić je još kao srednjoškolac postao član SKOJ-a i ilegalno pomagao NOB, zbog čega je bio i u pritvoru. Zanimljivo je da je po izlasku iz zatvora radio kao novinar u *Naprijedu*, *Vjesniku* i *Narodnom listu*, gdje je kritički pisao o ulozi klera u NDH, zbog čega je uskoro i ekskomuniciran iz Katoličke crkve, da bi kasnije čak proveo i tri mjeseca u logoru na Golom otoku (Kučinar, 2015). Veljko Cvjetičanin također je sudjelovao u NOB-u od 1942., uz to, bio je i član USAOJ-a i Općinskog komiteta SKOJ-a. U listopadu 1944. odlazi u 3. moslavačku brigadu (X. zagrebački korpus NOVJ), a od 1950. bio je predavač na Omladinskoj političkoj školi pri CK NOH u Zagrebu (HBL, 1989). Ivan Kuvačić se kao srednjoškolac uključio u ilegalni rad, a nakon mature pobjegao je iz Zagreba i pridružio se partizanima (Kuvačić, 2008: 30).

Jednako tako, i Gajo Petrović bio je sudionik antifašističke borbe, ratna 1941. zatekla ga je u gimnaziji. U njegovom privatnom dosjeu ovako stoji: “Za vrijeme rata pomagao sam NOB ilegalnim radom u okupiranom Karlovcu i postao član KPJ” (Đidara, 2018: 74). Osim što je sudjelovao u pokretu otpora, uskoro postaje članom skojevske organizacije, a potom i Komunističke partije. U jednom od svojih kasnijih eseja odgovarajući na pitanje zašto je ostao marksist, kada su toliki odustajali od marksizma, Petrović ponavlja da, unatoč njegovom sukobu s vladajućima, “bez NOB-a i komunističke partije ne bi postojali ni fenomeni kao *praxis*” (Pulig, 2015).

Nakon Drugog svjetskog rata i njihova aktivna sudjelovanja u NOB-u, svoje filozofije i društvene analize praksisovci su razvijali u brojnim časopisima, poput *Pogleda*, *Naših tema* i *Industrijskog radnika*, svojim doktorskim disertacijama, knjigama, prijevodima, novinskim člancima i studijama. Upravo su u kontekstu tih intelektualno-historijskih okolnosti *praxis* filozofi i sociolozi pokrenuli najprije Korčulansku ljetnu školu, a potom i časopis koji će uskoro postati “poligon’ ažurnog kritičkog dijaloga s mislećim ljudima iz Jugoslavije i svijeta” (Lešaja, 2014: 20).

Ove su nam bilješke o praksisovcima neobično važne kako bismo jasnije kontekstualizirali pojavu *praxis* orijentacije i njene ključne tematske preokupacije vezane uz pitanja humanizma, revolucije i socijalizma. Jer, kada ustanovimo pozadinu okružja u kojem djeluju praksisovci kao sljedbenici teorije i prakse s očiglednim emancipatornim političkim inklinacijama, moramo si konačno postaviti i ono neuralgično pitanje s margine: A gdje su praksisovke? Kako ovo

pitanje ne bi ostalo ahistorijski visjeti u zraku, pokušajmo u nastavku ukratko prikazati kakav je bio socijalno-politički status žena u Jugoslaviji i je li uopće historijski plauzibilno tražiti filozofkinje i sociologinje u redovima *praxis* grupe.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća mahom u zapadnim zemljama Europe i svijeta sufražetkinje se okupljaju u feministički pokret (građanski ili buržujski), u okviru kojeg ističu zahtjeve da se i ženama omogući pristup svim razinama obrazovanja i profesijama, inzistirajući na općem pravu glasa i drugim političkim pravima koja su im uskraćena.⁹ Budući da sufražetski pokret u svojim temeljima nije bio klasno inkluzivan i njegovi su ženski zahtjevi ostajali u okvirima postojećih društvenih odnosa, žene nižih klasa, u prvom redu radnice i socijalistkinje, tražile su feminističko-emancipacijski prostor u redovima tekućih radničkih borbi i radničkog pokreta. Upravo se ovi zahtjevi za emancipacijom radnica i uopće ideje socijalističkog feminizma uskoro prelijevaju i na prostor Jugoslavije (Tomšič, 1981: 18; Božinović, 1996: 66—89).

Već na Osnivačkom kongresu Socijaldemokratske partije Jugoslavije 1919. godine organiziran je i jedinstveni ženski socijalistički pokret (Božinović, 1996: 102), a npr. u Zagrebu je na inicijativu KPJ 1936. osnovano i Društvo za prosvjećivanje žena, koje je okupljalo žene svih slojeva (Božinović, 1996: 118). Pomalo se pokreću i nezavisni ženski časopisi, primjerice u Beogradu 1936. pokrenut je list *Žena danas* (izlazio je do 1976.), u Zagrebu 1939. pokrenut je *Ženski svijet*, a u Ljubljani *Nаша žena* 1940. godine (Božinović, 1996: 121). U tim časopisima autorice i urednice obavještavaju žene o općim političkim događanjima u svijetu, o problemima rodne ravnopravnosti, izvještavaju o drugim međunarodnim ženskim organizacijama te pišu brojne eseje o istaknutim znanstvenicama, umjetnicama, političarkama i ženama u kulturi.

U vrlo kratkom roku ženski je pokret u Jugoslaviji toliko ojačao da njegov rast i mobilizaciju žena nije omeo čak ni novi rat na pomolu. Tijekom rata

9 Unatoč tome da postoje specifične historijske i političke razlike imenovanja feminističkog pokreta kao “ženskog” ili “feminističkog”, u radu ćemo naizmjenično koristiti oba imena, u skladu sa suvremenim čitanjima povijesti feminističkog pokreta. Slično je i s konceptom roda koji nije bio poznat feministkinjama s početka 20. stoljeća ali je svakako implicitni i neizostavni dio njihovih teorijskih i praktičkih bitaka, radi čega ćemo uz suvremene feminističke ili rodno-teorijske interpretacije koje polaze od pojma roda ponegdje inzistirati i na “rodnoj analizi”. U krajnjoj liniji, u tom duhu naznačujemo i podnaslov ovoga eseja, referirajući se na poznatu sintagmu Judith Butler.

1942. formirana je Antifašistička fronta žena Jugoslavije (AFŽJ), koja je brojala oko dva miliona članica i koja je istovremeno sudjelovala na ratnoj fronti, u općem obrazovanju žena i njihovoj političkoj aktivaciji, kao i svakodnevnoj socijalnoj reprodukciji (Čakardić, 2022). Uz to, AFŽJ je pored omladinsko-studentske organizacije predstavljala i neki tip političke akademije za opismenjivanje žena, ali i školu političkih kadrova žena za sve društvene funkcije. Sve ovo poslužilo je i tome da su odmah nakon rata 1945. žene u Jugoslaviji izborile i opće pravo glasa, čime je u temelje nove Jugoslavije ugrađeno i priznanje potpune ravnopravnosti žena u novim društvenim odnosima.

Rad AFŽ-a, kao u povijesti najvažnije jugoslavenske feminističke organizacije, nakon njezina ukidanja 1953., u republičkim varijantama nastavlja nekoliko važnih organizacija: Savez ženskih društava (1953. — 1961.), Konferencija za društvenu aktivnost žena (KDAŽ, 1961. — 1965.), koja će do 1975. djelovati kao radno tijelo Socijalističkog saveza radnog naroda za praćenje, proučavanje i pokretanje problema povezanih s društvenim i ekonomskim položajem žena, Savez za pitanja društvenog položaja žene (1975. — 1979.), Konferencija za aktivnost i ulogu žene u društvenom razvoju (1979. — 1985.) i Konferencija za društveni položaj žene i porodice (1985. — 1990.) (Gregorina, 2016). Spomenimo i da je KDAŽ sudjelovala i u javnim diskusijama vezanima za skiciranje obaju Ustava, i onoga iz 1963. koji se bavio i položajem žena u samoupravnom društvu, kao i onoga iz 1974. koji je, pored ostaloga, jamčio ženama pravo na pobačaj.

Ovih nekoliko zgusnutih redaka posve grubog pregleda povijesti feminističkog pokreta u Jugoslaviji ima za cilj ukazati na njegovu izrazitu političku zrelost i pobija revizionističke tvrdnje nekih autorica i autora da nakon ukidanja AFŽ-a nestaje i svakog ženskog pokreta.¹⁰ Upravo suprotno,

10 Sveukupni historiografski narativ o AFŽ-u jest onaj o postupnom gubitku njegove organizacijske autonomije koja je, navodno, u konačnici rezultirala ukidanjem ikakvog značajnijeg feminističkog aktivizma u Jugoslaviji, koji se, u ključu ovog revizionističkog narativa, reaktivirao tek s pojavom feminističkog pokreta sedamdesetih godina. U takvim povijesnim prikazima ženskog pokreta mahom se govori o njegovim trima fazama: onoj prije Drugog svjetskog rata, zatim o AFŽ-u i naposljetku o feminizmu sedamdesetih i osamdesetih godina (usp. Tešija, 2014). Ovaj reduktivistički narativ u cijelosti ignorira feminističke socijalističke organizacije od pedesetih do sedamdesetih godina koje su aktivno sudjelovale u teorijskom, intelektualnom i praktičkom životu Jugoslavije. Primjerice, feministička povjesničarka Lydia Sklevicky tvrdi da je AFŽ pri kraju svoga postojanja postala organizacija koja je tek poslušno ispunjavala naredbe Komunističke partije Jugoslavije. Druge su povjesničarke slijedile njen

on je na svakovrstan način prisutan u jugoslavenskom društvu i njegovim progresivnim nastojanjima. Primjerice, KDAŽ je sudjelovala u najaktualnijim raspravama šezdesetih i sedamdesetih o temama poput etatizma, tehnokratizma, samoupravljanja, nacionalnog pitanja, odnosa federalizma i unitarizma, dogmatizma i demokracije (Božinović, 1996: 191). O svim tim pitanjima, kojima su se i praksisovci uvelike bavili, feministkinje KDAŽ-a su itekako diskutirale i pisale, ali ne i s praksisovcima ili na stranicama *Praxisa*. Kako to tumačimo?

S jedne strane, odgovor se može naći u argumentu da radovi feministkinja nisu bili filozofični, “nisu bili za *Praxis*”, ili da su pretjerano realpolitički. Ali onda se nalazimo u problemu. Ako je *praxis* orijentacija stremila revolucionarnim pitanjima, dijalektici oslobođenja, i pritom bespoštedno kritizirala i socijalizam kada nije zastupao i realizirao svoje humanističko-emancipatorne potencijale, onda su mu feminističke analize o emancipaciji, primjerice Vide Tomšič iz pedesetih (Tomšič, 1956) ili njene kasnije feminističke kritike samoupravljanja, gotovo pa prirodni teorijski saveznik u borbi za punim ostvarenjem socijalističkog društva.¹¹ Slično možemo reći i za rad Nede Božinović,¹²

pristup, tako da Barbara Jancar-Webster ističe kako su ukinućem AFŽ-a žene izgubile svaki organizacijski temelj iz kojeg su mogle razviti žensku poziciju i artikulirati svoje zahtjeve prema vladajućima i društvu (Tešija, 2014). Povjesničarka Jelena Tešija navodi: “Ako kažemo da su ukidanjem AFŽ-a nestali gotovo svi pravi i smisleni napori u detektiranju, artikuliranju i rješavanju problema žena u jugoslavenskom društvu [...], lišavamo čitavu jednu generaciju žena moći djelovanja” (Tešija, 2014).

- 11 Vida Tomšič (1913. — 1998.) bila je slovenska odvjetnica, bivša partizanka i visoko pozicionirana komunistička političarka koja je imala vodeću ulogu u oblikovanju socijalnih politika u socijalističkoj Jugoslaviji. Od sredine pedesetih Tomšič je počela igrati aktivnu ulogu na međunarodnim UN-ovim konferencijama kao stručnjakinja za rodna i socijalna prava. Uspostavila je veze sa ženskim organizacijama u zemljama Nesvrstanih te sudjelovala na UN-ovim konferencijama o statusu žena u Meksiku (1975.), Kopenhagenu (1980.) i Nairobiju (1985.), kao i na nebrojenim međunarodnim radionicama i stručnim skupovima sve do kasnih osamdesetih (usp. Bonfiglioli, 2016).
- 12 Neda Božinović (1917. — 2001.) od 1963. do 1972. bila je sutkinja Ustavnog suda SFRJ. Po dolasku u Beograd, 1935. godine, upisuje Pravni fakultet. Tijekom studija pristupila je revolucionarnom studentskom pokretu i bila veoma aktivna u raznim studentskim udruženjima. Godine 1939. postala je i članica tada ilegalne Komunističke partije Jugoslavije (KПJ), u vrijeme kada je u Partiji učešće žena bilo oko dva posto. Iste godine je diplomirala na Pravnom fakultetu (usp. Bobičić, 2023).

Mitre Mitrović¹³ ili Marije Šoljan-Bakarić,¹⁴ istaknutih NOB-ovki, baš kako su to bili i praksisovci, i teoretičarki koje su inzistirale na rodnim i revolucionarnim pitanjima te bespoštedno kritizirale svoje “drugove” kada bi zaboravljali da socijalizma ne može biti bez ženske ravnopravnosti. Jednom je prilikom 1972. upravo na tom tragu Marija Šoljan-Bakarić uputila pismo Milutinu Baltiću, narodnom heroju i članu CK SKH, i uz drugarski pozdrav mu kritički ovako poručila:

Govori se o navodnim Tvojim izjavama da je Konferencija [za društvenu aktivnost žena, op. a.] gospojinsko društvo, i da su tamo dobro situirane žene. Nisam te nikada direktno upitala za ovaj stav, jer mi je teško vjerovati da bi bio Tvoj. Međutim, generalni odnos prema Konferenciji nije daleko od ovoga stava (Gregorina, 2016).

Drugim riječima, feministkinje okupljene oko Konferencije itekako su kritizirale vlast i upozoravale na probleme s kojima se žene intimno i politički susreću. Nema spora da su nametnule pitanje pobačaja kao političko pitanje, podigle ga na razinu državne politike, kao i niz drugih feminističkih zahtjeva vezanih za samoupravljanje i socijalističko društvo. Tako su npr. analize Konferencije pokazale da u sistemu radničkog samoupravljanja žene znatno zaostaju u društvenoj aktivnosti i da problemi neravnopravnosti žena u Jugoslaviji nisu rezultat tek iz prošlosti naslijeđenih tradicija, već je riječ o problemima nastalima iz socijalističkih odnosa u proizvodnji (Božinović, 1996: 189). Na tom je tragu i iscrpna studija Vere Pilić iz 1969. *Karakteristike i problemi ženske radne snage u Jugoslaviji*, u kojoj autorica ponavlja zaključke Konferencije i sumarno bilježi: “Opšti zaključak o ženi u radnom odnosu jest da ona nosi daleko

13 Književnica i antifašistkinja Mitra Mitrović (1912. — 2001.) bila je prva ministrica u povijesti Srbije i jedna je od najistaknutijih žena u političkoj i kulturnoj historiji Jugoslavije. Mitrović i njene drugarice, prije svega okupljene oko Omladinske sekcije Ženskog pokreta (1935. — 1939.) i časopisa *Žena danas* (1936. — 1940.), pisanjem i javnom riječju intenzivno se bore protiv zaborava svojih feminističkih prethodnica, poput Drage Dejanović i Rose Luxemburg, a potom, nakon Drugog svjetskog rata, njihovo je pisanje u funkciji očuvanja sjećanja na vlastitu revolucionarnu borbu, pri čemu inzistiraju na pisanju kao karakterističnom obliku jugoslaven-skog revolucionarnog djelovanja (usp. Barać, 2017).

14 Marija Šoljan-Bakarić (1913. — 1996.) studirala je na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Sudjelovala je u NOB-u od 1941. godine. Tijekom rata nalazila se na raznim partijskim i vojnim funkcijama. Godine 1942. suosnovala je časopis *Žena u borbi*, bila je predsjednica KDAŽH-a i dugogodišnja urednica časopisa *Žena*.

više obaveza, nego što ima prava, da stvara više dohotka, nego što o njemu odlučuje, kao i da pored normativne ravnopravnosti ostaje još dosta da se učini u cilju njene realizacije” (Pilić, 1969: 171). Podjednako važan dokument je i empirijsko kritičko istraživanje Franje Kožula provedeno od 1970. do 1972. uz suradnju Republičke konferencije za društvenu aktivnost žena o samoupravnom i radnom statusu žena u BiH (Kožul, 1973), koje je metodološki mentorirao praksisovac Božidar Jakšić. Kožul je u svojoj knjizi ovako zapisao: “Može se reći da je učešće žena u forumima [samoupravnih sastanaka, op. a.] na svim nivoima i u svim socijalno-političkim strukturama takoreći simbolično. Učešće žena svodi se na one okvire iz kojih ne mogu ozbiljnije uticati na osnovne društvene tokove” (Kožul, 1973: 17).

Sumarno govoreći, feministkinje su od pedesetih do sedamdesetih na sve moguće načine upozoravale na probleme rodne neravnopravnosti koje su životno iskušavale u socijalističkoj Jugoslaviji. Ove su NOB-ovke, i to vjerovatno među prvima, upućivale na probleme politika jugoslavenskog socijalizma i samoupravljanja s kojima su se u hodu susretale, upravo s intencijom da poguraju socijalizam čim bliže njegovim humanističkim potencijalima. Dakle, ideja nije bila odbaciti socijalizam, već politički inzistirati na tome da se njegovi univerzalistički i emancipatorski potencijali razviju čim više, nužno uključujući i žensko oslobođenje. Nije li upravo to činio i *Praxis*? Pa zašto onda praksisovci ne pišu o ovim temama? Ako su u eseju “Čemu *praxis*” najavili široku suradnju ne samo filozofa nego i umjetnika, književnika, naučenjaka, javnih radnika, svih “koji su zaokupljeni životnim pitanjima suvremenosti”, zašto u *Praxisu* nema feminističkih radova?

/ Na prste jedne ruke: ženska stvaralačka praksa od osam posto

Ukoliko nakon iznesenih bilješki o izrazito aktivnom feminističkom pokretu u Jugoslaviji otklonimo historijski neodrživ argument, kako neki autori neupućeno ističu,¹⁵ da feminističkog pokreta u Jugoslaviji tijekom *Praxisova*

15 U jednom intervjuu o *praxis* orijentaciji Borislav Mikulić, kako bi usputno otvorio tezu da feminizma u Jugoslaviji nije bilo prije sedamdesetih a da ne ponudi nikakav historijski, teorijski ili empirijski validan materijal za takvu tvrdnju, ističe: “[...] feminizam se u Jugoslaviji razvio kao teorijski i praktički pokret tek krajem 1970-ih, nakon nestanka *praxisa* sa scene [...]” (Balunović i Mladenović, 2023: 219). Možda se može govoriti o jačoj teorijskoj struji feminizma od sedamdesetih, a manje političkoj ili socijalističkoj, ali nikako da je pokret nastao tek kra-

djelovanja nije bilo pa je stoga iluzorno očekivati da je u časopisu bilo feminističkih radova ili da su u njemu žene u većem broju objavljivale svoje tekstove, pokušajmo u nastavku ukratko izložiti kakav je uopće bio obrazovni status žena u to vrijeme i je li anakrono pitati se o ženskim i feminističkim autorским glasovima među praksisovcima, kao i je li bilo akademskih filozofkinja među zagrebačkim *praxis* filozofima.

Povijest ženskog studiranja u Hrvatskoj relativno je kratka. Tek od 1901. žene mogu upisivati studij kao redovne studentice na hrvatskim sveučilištima (Luetić, 2002). Zanimljivo je komparirati ovaj podatak primjerice sa susjednom Austrijom, ne bi li nam europski kontekst donekle poslužio kao orijentir historijskom pristupu pravu žena na visoko obrazovanje u Hrvatskoj. Primjerice, Sveučilište u Beču dodijelilo je prvi “ženski doktorat” 1897., dakle nekoliko godina razlike u odnosu na spomenutu 1901. Usput spomenimo i zanimljiv slučaj Züricha, koji je njegovao nešto progresivnije političko raspoloženje kad je riječ o pravu žena na visoko obrazovanje, pa je tako prvi ženski doktorat u tome gradu dodijeljen 1866. godine (Skuhala Karasman i Boršić, 2023: 13–14).

Pomaknemo li se na vremenskoj crti konkretnije prema razdoblju između dvaju svjetskih ratova i ženskom filozofskom obrazovanju, uvidjet ćemo da su u Hrvatskoj u tom periodu doktorat iz filozofije stekle svega četiri žene, kako nam te podatke podastiru Luka Boršić i Ivana Skuhala Karasman (2023: 14). Riječ je o Elzi Kučeri (Sveučilište u Zürichu 1909.), Ivani Rossi (Sveučilište u Zagrebu 1916.), Mariji Bridi (Sveučilište u Zagrebu 1937.) i Elly Ebenspanger (Sveučilište u Zagrebu 1939.).

Podaci Statističkog biltena iz 1952. godine bilježe kako je akademske godine 1938./1939. u Jugoslaviji na 27 fakulteta u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Skoplju i Subotici studiralo 13.733 studenta i 3.987 studentica, što je 22,5% žena u odnosu na ukupan broj svih koji su te akad. god. studirali.¹⁶ Iz

jem sedamdesetih. Kako bilo, ovakva nedorađena misao zahtijevala bi barem neku elaboraciju osim samorazumljive napomene, ukoliko uopće stremi ikakvoj održivoj plauzibilnosti. Nažalost, tradicionalna praksa brisanja i ignoriranja feminističke povijesti, napose socijalističke, i danas je sastavni dio patrijarhalnih obrazaca proizvodnje znanja, nerijetko među filozofima, kako to i ovaj slučaj plastično demonstrira.

¹⁶ Valja svakako spomenuti da je 1921. na prostoru Jugoslavije oko 40% muškaraca i 60% žena bilo nepismeno, dok je 1971. taj broj u slučaju muškaraca pao na oko 8%, a u slučaju žena na 20% (Božinović, 1996: 225–226).

istog izvora čitamo da je već 1950./1951. broj studenata porastao na 40.374, a studentica na 20.021, ili na 33,2 %. Akademske godine 1938./1939. najviše je studentica na pravnim i filozofskim fakultetima, da bi 1950./1951. broj studentica na filozofskim fakultetima porastao za pet puta (Božinović, 1996: 229). Podaci nam također govore kako je od 1962. u Jugoslaviji sve veći broj žena s magisterijem ili doktoratom (Božinović, 1996: 230).

Kako bismo raspravu u nastavku suzili prema hrvatskom kontekstu, budući da nam je i primarni fokus zagrebačka *praxis* tradicija, u nastavku ćemo iznijeti još neke dostupnije podatke o filozofskom obrazovanju žena relevantne za Hrvatsku u jugoslavenskom okružju od 1945. do 1989. U tom je periodu doktoriralo svega sedam žena, i to na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu: Heda Festini (1964., s tezom *Antropološka problematika pozitivnog egzistencijalizma Nicole Abbagnana*), Gordana Bosanac (1967., s komunikološko-filozofskom tezom *Bitna svojstva informacije i njihova praktična verifikacija u radnoj organizaciji*), Branka Brujić (1974., s tezom *Kritička teorija društva H. Marcusea i povijesno mišljenje*), Ljerka Schiffler (1974., s tezom *Nikola Vitov Gučetić*), Erna Banić-Pajnić (1984., s tezom *Uloga i značenje elemenata hermetičke filozofije u djelima hrvatskih renesansnih filozofa*), Nadežda Čačinović Puhovski (1985., s tezom *Estetika njemačke romantike*) i Mihaela Girardi Karšulin (1987., s tezom *Filozofska misao Frane Petrića*) (Boršić i Skuhala Karasman, 2023: 17). Uz njih valja svakako spomenuti i aktivne filozofkinje toga perioda koje nisu doktorirale u Hrvatskoj: Marija Brida (1937., s tezom *Život-životljaj*), Blaženka Despot (1970., s tezom *Humanitet tehničkog društva*), Zlata Knezović (1972., s tezom *Etika i egzistencija kod Simone de Beauvoir*) i Rada Iveković (1972., s tezom o *Budističkoj filozofiji*) (Boršić i Skuhala Karasman, 2023: 18). Prema sumarnim podacima koji su nam dostupni iz netom spomenutih izvora spoznajemo da je u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj u periodu od 1945. do 1989. u području filozofije s doktoratom aktivno djelovalo 43 muškarca i 11 žena, dakle 26% filozofkinja od ukupnog broja. Filozofkinja možda nije bilo mnogo, ni približno dovoljno, ali ih je ipak bilo.

Ako uzmemo u obzir činjenicu da su u *Praxisu* u najčešćem slučaju svoje radove objavljivali akademski filozofi s obranjenim doktoratom, što ugrubo čini i obrazovnu pozadinu zagrebačke *praxis* škole, možemo pretpostaviti da se taj prešutni kriterij odnosio i na kolegice filozofkinje. Mogli bismo zaključiti da je u *Praxisu* svoje radove objavljivalo izrazito malo žena iz Hrvatske jer ih još nije doktorirao razmjerno veći broj, kako smo prethodno prikazali, uz

činjenicu da je u to vrijeme uopće malo žena zaposleno na hrvatskim sveučilištima. Za usporedbu, U Bosni i Hercegovini je već 1951. matematičarka Vera Popović Šnajder postala dekanicom Filozofskoga fakulteta u Sarajevu, čime je ujedno ušla u povijest kao prva dekanica jednog od fakulteta u čitavoj Jugoslaviji. U Srbiji je Ksenija Atanasijević još 1924. postala prvom sveučilišnom profesoricom na Odsjeku za filozofiju Sveučilišta u Beogradu, kao i prva žena koja je doktorirala na Beogradskom sveučilištu, a slovenska filozofkinja Alma Sodnik postala je profesoricom na Sveučilištu u Ljubljani još 1946. godine.

Tako nas empirija i historija vode u smjeru još jednog za našu temu bitnog zaključka. Po svemu sudeći, čini se da je Hrvatska bila konzervativnija po političkom pitanju statusa žena u obrazovanju, još i više u slučaju njihove prisutnosti u filozofskoj struci, od ostalih jugoslavenskih republika, a te se nevolje s rodom svakako odnose i na hrvatske filozofe-marksiste, u prvom redu na zagrebačku *praxis* školu. Precizniji brojevi nam kazuju da je u *Praxisu* tijekom njegova desetogodišnjeg izlaženja, u domaćem i međunarodnom izdanju, objavljeno 1269 radova koje su napisali muškarci (uzimamo u obzir izvorne autorske radove, kao i recenzije, komentare, prikaze knjiga i sl.), a samo 114 koje su napisale žene, dakle žene potpisuju svega 8% radova (Boršić i Skuhala Karasman, 2023: 23).

Kada je riječ o rodnoj podjeli rada u *Praxisu*, napomenimo i da su u uredništvo od 48 članova bile uključene tek dvije žene, Ágnes Heller (iz Budimpešte) i Zagorka Pešić-Golubović (iz Beograda). U *Praxisu* su svoj autorski rad objavile dvadeset i dvije jugoslavenske autorice, spomenimo ih sve, nižući ih abecednom logikom: Štefica Bahtijarević, Marija Brida, Branka Brujić, Nadežda Čaćinović-Puhovski, Blaženka (Lovrić/Mimica) Despot, Jasminka Gojković, Zagorka (Zaga) Golubović (Pešić-Golubović), Vera Horvat-Pintarić, Rada Iveković, Marija Kaljević, Svetlana Knjazeva (Adamović), Lidija Lisicky, Zdravka Matišić, Maja Minček, Ina Ovadija-Musafija, Erna Pajnić, Vesna Potkovac, Eleonora Prohić, Melita Richter, Azra Šarac, Ljerka Šifler (Šifler-Premec) i Željka Šporer.

Ako razmotrimo teorijski angažman tih autorica na razini fenomena rodne podjele rada, ako se odmaknemo od njihovih rijetkih autorskih radova, bilo da je riječ o teorijskim člancima, komentarima ili prikazima knjiga, doći ćemo do spoznaje koja nam kazuje kako su se žene u *Praxisu* mahom bavile prevoditeljskim radom. Preciznije, od sveukupno 47 prevoditelja u svim domaćim brojevima *Praxisa*, bile su čak 22 prevoditeljice, dakle oko 47%, često

navedenih tek inicijalima.¹⁷ Znači li to da su one ipak sudjelovale u teorijskoj produkciji, ali u radu koji je uobičajeno neznatno vidljiv, pozadinski i često manje vrednovan, bez poziva da u većoj mjeri proizvode i izvornu teoriju koja nosi jači simbolički kapital kao što su to činili ostali praksisovci? Odgovor je svakako afirmativan.

Sumarno govoreći, praksisovke (nazovimo tako sve autorice koje su objavljivale u *Praxisu*) mahom sastavljaju prikaze, prevode literaturu, pišu komentare i recenzije, rjeđe je riječ o izvornim autorskim radovima (usp. Blagojević, 2020: 62). Međutim ovaj tip rada, inače u hijerarhiji znanstvene produkcije neopravdano manje vrednovan, u odnosu na izvorne teorijske tekstove nosi iznimnu epistemološku težinu. Budući da su praksisovke svojim prikazima i prijevodima aktivno pratile tekuću svjetsku znanstveno-filozofsku produkciju, time su zapravo svojim kolegama predstavljale svježije svjetsko filozofsko štivo i usmjeravale ih na aktualne filozofske trendove "sa Zapada". Upravo stoga, valja ovdje izvesti i važnu feminističko-epistemološku intervenciju – *praxis* filozofiju u njenoj cjelini aktivno su stvarale i teoretičarke s margine, prevoditeljice, recenzentice, komentatorice. Taj dio prešućenoga rada također čini povijest *praxis* tradicije i tu činjenicu valja višestruko i eksplicitno isticati.

Govorimo li o Korčulanskoj ljetnoj školi tijekom njezina odvijanja u rasponu od jedanaest godina, situacija je slično poražavajuća. Od 224 polaznika, među izlagačima je bilo svega 10 žena, samo 6 iz Jugoslavije: Blaženka Despot, Mirjana Gross (historičarka), Nadežda Čačinovič-Puhovski, Zagorka Pešić-Golubović, Olga Kozomara (sociologinja), Marija Brida, a uz njih i Annie Kriegel (Francuska), Ágnes Heller (Mađarska), Rose Somerville (SAD) i Sheila Allen (UK) (Boršić i Skuhala Karasman, 2023: 26).

Ukoliko se pak pitamo o izvornoj znanstvenoj produkciji filozofkinja, zanimljivo je da su one svoje radove objavljivale na drugim mjestima, i to o temama koje bi se svakako dale ubrojiti u standardni tematski repertoar *praxis* škole. U krajnjoj liniji, možemo postaviti i pitanje zašto ranije spomenute filozofkinje koje su bile bliske *praxis* krugovima, poput Bosanac ili Festini, nisu objavljivale svoje radove u *Praxisu*. Doktorirale su na raznolikim povije-

17 Navedimo ih abecednim redom: Ž. Boić, Karla Cicelj, Biserka Cvjetičanin, Nadežda Čačinovič-Puhovski, Blaženka Despot (Lovrić/Mimica), Zora Križanić, Tanja Kuvačić, Lidija Lisicky, C. Manolić, Dunja Melčić, Sonja Popović-Zadrović, G. Postl-Božić, Eva Postružnik, B. Potočnjak, Genoveva Slade, Ljerka Šifler (Šifler-Premec), A. Šimunović, Lenjina Švob, Nada Švob-Dokić, Mira Vlatković, Jelena Zuppa i Mira Žunec.

sno-filozofskim, marksističkim pa i filozofijsko-rodnim temama, kako to da ih na stranicama *Praxisa* nema?

Ukoliko krenemo argumentacijskom linijom koja sugerira da analize i teorije jedne Vide Tomšič, Mitre Mitrović ili Marije Šoljan-Bakarić možda nisu bile metodološki ili filozofski prikladne za *Praxis*, što je onda s autoricama poput Zlate Knezović, koja je, usput recimo, 1972. u Strasbourgu kao prva među filozofima u čitavoj suvremenoj povijesti filozofije obranila jednu doktorsku tezu o Simone de Beauvoir (*L'éthique et l'existence chez Simone de Beauvoir*)? Rad je iste godine nostrificiran u Hrvatskoj, a Povjerenstvo za nostrifikaciju činili su profesori od kojih su neki bili izrazito bliski *praxis* orijentaciji, Antun Polanšćak, Predrag Matvejević i Vladimir Filipović. Uz to, ova je filozofkinja i ranije magistrala na Univerzitetском centru za visoke europske studije u Strasbourgu s temom *Za moral dvojakosti Simone de Beauvoir* (Pour une morale de l'ambiguïté de Simone de Beauvoir (Banić-Pajnić, 2017: 226—227), tako da je ona i duže prisutna na filozofskoj sceni. Postavljeno pitanje koje implicira filozofski rad Knezović formuliramo u kontekstu činjenice da su se praksisovci bavili i objavljivali svoje radove o egzistencijalizmu, a i djela De Beauvoir su im bila široko dostupna. Uostalom, Rudi Supek je još 1950. objavio pionirsko egzistencijalističko djelo *Egzistencijalizam i dekadencija*, a neki od radova De Beauvoir su u nas prevedeni još šezdesetih godina (De Beauvoir 1960; 1962; 1966; 1969).

Osim toga, ako je već spomenuti časopis *Žena* mogao još 1972. objaviti tekst praksisovke Ágnes Heller u koautorstvu s Mihályom Vajdom “Struktura obitelji i komunizam” (Heller i Vajda, 1972), zašto to ne bi učinio i *Praxis*? Ili zašto ne ugostiti sociologinju Silvu Mežnarić da raspiše neki rad o ženskom pitanju ili odnosu ideologije i ženske podređenosti kakve je početkom sedamdesetih objavljivala u *Ženi* (Mežnarić, 1972; 1973)?

Slično se možemo pitati i za ostale ranije istaknute filozofkinje. Spomenimo da je Gordana Bosanac još šezdesetih pisala o jednoj od najvažnijih *praxis* tema – o samoupravljanju, a pored te teme i o medijima, radu, obrazovanju, ženskom pitanju, društvenoj akciji i seksualnosti (Maskalan, 2021). Uz to, oduvijek je bila bliska *praxis* filozofiji, koju je svjesno afirmirala i smatrala je filozofijom života, bitno drugačijom od uobičajene “akademsko-katedarske filozofije” (Bosanac, 2004: 10). Nije li jedan od zadataka uredničke politike *Praxisa* kao časopisa koji stremlji “ostvarenju humane ljudske zajednice”, da se časkom prisjetimo Petrovićevih riječi, mogao biti i svjesno uključivanje aktivnih ženskih filozofskih glasova u dvomjesečne temate časopisa? Je li ova

“drugarska” i rodno inkluzivna gesta mogla i trebala biti dio toga marksističko-humanističkog projekta?

Mnogo godina nakon *Praxisovih* vremena, Gordana Bosanac, kao filozofkinja bliska *praxis* krugu, jednom je prilikom pišući i misleći o filozofkinji Blaženki Despot, o kojoj više u zaključnoj sekciji rada, feministički modificirala svoje inače pozitivno mišljenje o ovoj filozofskoj orijentaciji. Ustvrdila je da se u svojim analizama praksisovci nikada nisu adekvatno postavili prema problemu “volje za moći” pa im je otuda manjkalo i dubinske analize hegelijanske “običajnosti”, tj. patrijarhalnih odnosa (Bosanac, 2004: 11—12). Ta nas misao uz Gordanu Bosanac odvodi i do posljednje sekcije našega rada: ima li u *Praxisu* feminističkih eseja?

I Tišina o rodu ili feminizam na margini

Mogli bismo problematici odnosa roda i *Praxisa* i ovako pristupiti: to da teoretičarke povremeno imaju priliku pisati za časopise ne znači nužno da će se u svojem radu baviti i feminizmom, napose ako se ta tema smatra nefilozofskom ili nedovoljno filozofskom. Problem je epistemološke, a ne identitetske naravi. Brojevi koje smo dosada prikazali, napose u kontekstu rodne podjele rada u redovima *Praxisa*, govore nam tek o jednom dijelu vrlo složene zbilje. Opisuju problem koji suvremenim rječnikom nazivamo rodnom diskriminacijom, patrijarhalnim teretom u filozofiji, nerijetko seksizmom ili “nevoljama s rodom”. Ti nam brojevi otvaraju teorijski prostor za interpretaciju koja se kritički oslanja na tzv. argument naturalizacije, gdje se svjesno ili nesvjesno žensku “prirodu” smješta u određene registre i stereotipe te time ženama pristupa kao Drugima u odnosu na muškarce, čime im se sužava prostor djelovanja, a da pritom muškarci ne osvijeste vlastiti rodni privilegij i svojim radom ne osude rodnu neravnopravnost.

Od ovog problematičnog esencijalističkog pristupa rodu možemo otići i korak dalje i upitati se ne bi li ideal ženske emancipacije, primjerice u filozofskoj profesiji, trebao izgledati tako da je rod kao društvena činjenica transcendiran i da je stoga rodna ravnopravnost realizirana stvarnost, pa da se otuda filozofija u “totalitetu”, da se poslužimo G. Lukácsom, ujedno bavi i feminističkim nastojanjima jer su ona nužan dio svakog filozofski angažiranog mišljenja. Problematika roda nema partikularno značenje, ona je univerzalistički element dijalektike oslobođenja. Drugim riječima, nije samo na filozofkinjama da razvijaju

principe feminističke epistemologije, to bi trebao biti zadatak svake filozofije koja tendira humanizmu i koja temi roda pridaje filozofski značaj.

Imajući ove napomene u vidu, pogledajmo u nastavku je li u *Praxisu* bilo mjesta za filozofijsko-rodne intervencije i postoje li radovi koji su bliski feminističkoj teoriji. Iz svih brojeva domaćeg izdanja *Praxisa*, uspjeli smo izdvojiti tek jedan autorski rad koji se daje pripisati klasičnom repertoaru feminističke filozofije te još šest priloga koji se u nekom dijelu teksta usputno referiraju na problem roda. U prvom slučaju riječ je o eseju Erne Pajnić “Simone de Beauvoir” iz 1971. godine, a u drugom je riječ o sljedećim priložima: dvije stranice prikaza Rudija Supeka studije *Porodica u transformaciji* Vere Stein-Erllich (Supek, 1964, 1: 126—128), zatim kraći autorski rad Ivana Kuvačića pod naslovom “Socijalizam i patrijarhalnost” (Kuvačić, 1965, 1: 59—63), a uz njega i esej Ljubomira Tadića “Uz problem društvene jednakosti” (Tadić, 1966, 4—6: 518—529), potom smo ovdje ubrojili i prikaz Blaženke Lovrić-Mimica zbornika *Etičko-humanistički problemi socijalizma* (Lovrić-Mimica, 1966, 4—6: 812—815), kao i kratak komentar Željke Šporer o Internacionalnom sastanku sociologa porodice (Šporer, 1971, 6: 968—969) te konačno i kraći prijevod Nadežde Puhovski eseja Horsta V. Gizyckog “Prethodna razmišljanja uz teoriju fraterniteta” (Gizycki, 1973, 1—2: 69—72).

Već smo i ranije spomenuli filozofkinju Knezović i njezino filozofsko zanimanje za De Beauvoir, kao i činjenicu da je egzistencijalističko-fenomenološka filozofija bila prisutna među praksisovcima. Uostalom, Danilo Pejović je već u prvom broju *Praxisa* iz 1964. objavio esej o Sartreu i egzistencijalističkoj filozofiji. Nije stoga neobično da je rad o egzistencijalistkinji De Beauvoir u intersekciji filozofije roda i književne kritike bio objavljen na stranicama *Praxisa*. Pajnić započinje esej napomenom kako je De Beauvoir stekla zavidnu popularnost u Francuskoj, pretpostavlja da je tome razlog žanrovski uspješan spoj književnosti i filozofije, ali i da autorica uživa svakovrnu pažnju radi njena intimna odnosa s Jean-Paulom Sartreom. Gorak okus u ustima ostavlja komentar Pajnić kako je za “razumijevanje ličnosti” De Beauvoir upravo “nepohodno” imati u vidu privatni odnos ovih dvoje filozofa (Pajnić, 1971, 2: 227).

Komponirajući uvod svoga eseja primarno inzistirajući na optici intime, na gotovo četiri stranice od sveukupnih dvadesetak, Pajnić nepovratno osuđuje De Beauvoir na Drugost. Taj će postupak autorica dodatno ojačati isticanjem drugorazrednog značaja *Drugoga spola*, naglašavajući kako De Beauvoir “nema neke svoje originalne filozofije, niti je njena namjera bila da je izgradi” te da je

u njenom djelu "Sartreov udio u postavljanju osnovnih koncepcija egzistencijalizma znatno veći negoli njen" (Pajnić, 1971, 2: 242). Čini nam se, potpuno suprotno ocjenama Pajnić, koja višestruko zaključuje kako je književni opus De Beauvoir originalniji od filozofskog, da je *Drugi spol* pionirska knjiga filozofije roda, klasik, prvo sveobuhvatno djelo kritičkih studija metafizike spola i roda, koju valja interpretirati kao izvještaj o fenomenologiji odnosa orodnjeno-oga Ja i rodno obilježenoga svijeta (Čakardić, 2022: 466).

Kad je riječ o ostalim spomenutim radovima koji se usputno dotiču i rodne problematike, započnimo Supekovim prikazom knjige *Porodica u transformaciji*. Supek prikazuje važnost te studije, napose u sferi socijalne antropologije, sociologije sela i obitelji, ističući metodološke novine koje Vera Stein-Erlich poduzima u polju etnologije i antropo-kulturologije. Uz mahom pozitivne i ponešto negativnih komentara, autor se na jednom mjestu okreće temi patrijarhalnih odnosa kako ih je Stein-Erlich analizirala u svojoj studiji. Nižući autoričine zaključke, Supek se ne upušta ni u kakvu problematizaciju teme o patrijarhalnosti koja je puna feminističkih potencijala, već ovako sumira:

Ono što je naučno veoma značajno za ovu studiju jest činjenica, da je na relativno malom geografskom ili kulturno-etničkom prostoru zahvaćen jedan proces transformacije porodice, koji pretpostavlja osjetljive historijske ili vremenske udaljenosti, i da je na opipljiv način, pored svih specifičnosti u pojedinim krajevima, ocrtan proces kružnog ili spiralnog razvitka koji vodi od stare, stabilne strukture porodice ka jednoj novoj strukturi prolazeći kroz veoma kritičnu fazu (Supek, 1964, 1: 128).

Unatoč činjenici da je Stein-Erlich istraživanje za svoju knjigu započela još 1937. godine ispitujući status obitelji i položaj žene u njoj na primjeru 300 sela (Supek, 1964, 1: 126), čak i nakon njena objavljivanja trideset godina kasnije, ta je studija bila prepoznata kao važan iskorak u kontekstu historijsko-etnografskih i antropo-socioloških istraživanja. Upravo je stoga iznimno neobično da se o temi knjige nije više raspravljalo, počevši od Supekove recenzije do generalne diskusije o temi patrijarhalnih odnosa u obitelji tijekom međuraća i potom u socijalističkom društvu.

Kuvačić u eseju od četiri kraća dijela "Socijalizam i patrijarhalnost" piše o problemu "idealizacije prošlosti", o starim i modernim tehničkim vremenima, otuđenju u procesu rada, referirajući se uvodno na ruske književnike i kritizi-

rajući katolička konzervativna nastojanja da sačuvaju ideale prošlosti (Kuvačić, 1965, 1: 59—60). Zagovarajući borbu protiv predstavnika starih klasa “koji napadaju novu ideologiju nastupajući s pozicija izgrađenih metafizičkih sistema”, Kuvačić upozorava da je potrebno osloniti se na Marxa i “iskovati adekvatno oružje” (Kuvačić, 1965, 1: 60). Naslov bi mogao sugerirati da će se ovdje možda produbiti tema koju je Stein-Erich nametnula svojom knjigom, međutim ovdje je problem patrijarhalnosti u odnosu na položaj žene ostao, u najboljem slučaju, implicitan. Tako u jednom dijelu Kuvačićeve eseja između redaka iščitavamo kritiku patrijarhalne ideologije koja u prevelikoj mjeri oblikuje društvo, pritom ne ulazeći u temu specifičnog položaja žena u društvu, gdje autor s pravom ističe da se patrijarhalnost ne pojavljuje isključivo kao rezultat nekih prošlih vremena, ona je prisutna i u socijalističkom društvu. Njegovim riječima:

Premda porodične i rodbinske veze ne tvore osnovu socijalne sigurnosti, njihov utjecaj je vrlo snažan u našem društvu. On nije direktan već je indirektan, jer se ostvaruje pretežno kroz razne forme pritiska koje, primitivna svijest vrši na svim područjima života. Bilo bi nenaučno, kad bi se na temelju rečenog izveo zaključak, da razloge deformacija koje nastaju u razvoju socijalističkih odnosa treba isključivo tražiti u ostacima patrijarhalnih elemenata. Društvene su pojave vrlo složene upravo zbog toga, jer obično nastaju kao rezultat djelovanja faktora, koji dolaze iz raznih, pa čak iz suprotnih pravaca (Kuvačić, 1965, 1: 62).

Ljubomir Tadić se u eseju “Uz problem društvene jednakosti” tek u nekoliko redaka osvrće na temu položaja žena u komunističkom društvu, kritizirajući “primitivni komunizam” koji počiva na poligamiji kao lažnom prividu oslobođenja žena (Tadić, 1966, 4—6: 524). Jednako tako, kritizira i monogamnu koncepciju braka, napose ako ga shvaćamo u okvirima Kantove filozofije prava kao “spajanja dviju osoba različitog spola radi doživotnog uzajamnog posjedovanja njihovih spolnih svojstava” (Tadić, 1966, 4—6: 524). Autor nije uspio razviti svoju tezu dublje, napose ne u kontekstu suvremenih rasprava o problemu društvenih nejednakosti, pa tako ni iz rodnog očista.

U svome prikazu zbornika *Etičko-humanistički problemi socijalizma* Blaženka Lovrić-Mimica¹⁸ otvara feminističku problematiku oštro kritizirajući

18 Napominjemo da su autoričini radovi od 1964. do 1966. objavljivani pod prezimenom Lo-

esej M. Mladenovića koji po njenom sudu polazi od “neprihvatljivih teorijskih pozicija” raspravljajući o temi “nemorala i seksualnog razvrata”.¹⁹ Autorica kritički napominje kako Mladenović notorno pristupa “odnosu među spolovima”, tvrdeći da će “visoka kultura i moralnost očovečene ličnosti onemogućavati čoveka u besklasnom društvu da se odaje polnom nemoralu i seksualnom razvratu”, dodajući da to autor čini s pozicija “građanske hipokrizije” (Lovrić-Mimica, 1966, 4—6: 814). Ova je kraća feministička intervencija toliko upečatljiva i važna – inače je to i prvi rad autorice objavljen u *Praxisu* – ne čudi stoga da će upravo praksisovka Blaženka Despot kasnije napisati najvažnije i pionirske feminističko-filozofske radove na prostorima Jugoslavije. Nažalost, ne i na stranicama *Praxisa*.

/ Umjesto zaključka: Blaženka Despot i feministička *praxis* filozofija

Premda će se Blaženka Despot uključiti u filozofska zbivanja u vremenu kada je *Praxis* već izborio svoj javni prostor, ona će se ipak sa svojim osvrtima prvo pojaviti u beogradskim *Gledištima* i u tada značajnom sarajevskom *Pregledu*.²⁰ Ova je filozofkinja među prvima, još 1964. u *Gledištima*, predstavila filozofskoj publici *Pomračenje uma* Maxa Horkheimera, “što je”, napominje Gordana Bo-

vrić-Mimica, u 1967. samo pod prezimenom Lovrić, a od 1968. nadalje pod prezimenom Despot.

19 Uz navedene, preostala dva eseja koja smo ranije istakli sasvim se u rečenici ili dvije referiraju na problem roda. Željka Šporer kratko izvještava o Internacionalnom sastanku sociologa porodice, usput ističući poljske sociologe kao najsistematičnije i najsvestranije u domeni sociologije porodice, pa tako napominje kako oni u svojim empirijskim istraživanjima obrađuju i važnu problematiku zapošljavanja žena i promjene koje njihovo uključenje u tržište rada “izaziva u strukturi i funkciji porodice” (Šporer, 1971, 2: 969). Konačno, prijevod Nadežde Puhovski teksta “Prethodna razmišljanja uz teoriju fraterniteta” Horsta V. Gizyckog upućuje i na limitacije emancipacijski proklamiranog programa “fraterniteta”, koji ipak, kako bilježi Gizycki, “pogoduje novim hijerarhijama” ili “prikrivenim prohtjevima za (dominacijom i egocentričkim formama samoozbiljenja)” (Gizycki, 1973, 1–2: 72). Uzmemo li u obzir da je Nadežda Puhovski (Čačinović) uskoro postala jednom od vodećih feministkinja na našim prostorima, kako u teoriji tako i u praksi, ne čudi da je, makar i na ovaj način, posredno, uvela u *Praxis* i nekoliko redaka kritike koncepta “bratstva”. Kao i u slučaju Blaženke Despot, i Nadežda Čačinović će svoje feminističke radove početi objavljivati kasnije, i ne u *Praxisu*.

20 Iscrpna bibliografija radova Blaženke Despot može se naći u *Izabranim djelima Blaženke Despot* (Bosanc, 2004: 49–63).

sanac, “bilo posebno važno za upoznavanje tadašnje publike sa suvremenim marksističkim orijentacijama u počecima i sredinom 20. stoljeća, s tekstovima koji u nas tada nisu bili poznati” (Bosanac, 2008: 629). Teme kojima se Despot bavila bliske su onima *praxis* orijentacije, s njima dijeli marksistički pristup odnosa spram društvene zbilje, kao i nastojanje da mišljenje i kritičku metodu vrati u pojmovni sustav izvornih Hegelovih, Marxovih i Engelsovih izričaja, te da u njihovim izvornim tekstovima pokaže njihova značenja, slojevitost i povijesnu dimenziju (Bosanac, 2004: 631).

Premda Despot nije bila u formalnim tijelima *Praxisa* ili Korčulanske škole, na koju je redovito odlazila, ona je svakako zaslužna za onaj dio praksisovskog rada na koji smo ranije upozorili, a tiče se prijevoda i analitičkih osvrta na različite aktualne filozofije i filozofe iz Europe i svijeta. Ona je, uz svoje izvorne eseje, i svojim prevoditeljskim radom sudjelovala u oblikovanju *praxis* filozofije i tu činjenicu valja višestruko isticati. Napisala je za *Praxis* dvadesetak osvrta i prikaza, mahom filozofije s njemačkoga govornog područja koja do tada nije bila poznata među našim filozofskim krugovima.

Krajem sedamdesetih ova filozofkinja proširuje tematski okvir svoje *praxis* filozofije, time postajući jedna od prvih, ako ne i prva, u Jugoslaviji koja će svoju teoriju razvijati u interdisciplinarnom raspoloženju, polazeći od Hegela i Marxa te rastvarajući njihove filozofije antropološko-socijalnim, antropološko-kulturalnim, a manjim dijelom i sociološko-političkim inklinacijama. Na oba plana ona uspješno stvara svoje filozofsko-analitičko djelo o odnosu socijalističke zbilje i njezina misaonog uzora, “o njegovim dometima u ostvarenju pojma slobodnog društva i slobodnog čovjeka, o onome što su sve prave, a ne prividne zapreke ljudskom oslobođenju” (Bosanac, 2008: 632).

Mogli bismo reći da je baš uz *Praxis* i zbog njegova otvorenog marksističko-humanističkog programa stvoren novi filozofski i politički prostor, ne samo za vremena njegova postojanja već i kasnije, koji je Despot filozofski angažirano ispisivala, i nadalje nadograđivala na nevjerovatno svjež i zanimljiv način. Nema sumnje, *praxis* orijentacija sa svojom bespoštednom kritikom svega postojećeg, možda baš zato jer se nije bavila rodnom problematikom, za Despot i mnoge kasnije feministkinje i feminističke intelektualke, bila je okidač za polaganje temelja novog jugoslavensko-feminističkog programa koji će feministkinje početi stvarati tek nakon formalnog ukidanja *Praxisa*.²¹

21 Podsjetimo se nakratko, krajem šezdesetih u Jugoslaviji se pojavljuje novi “val” feminizma,

Mnoge se feministkinje prisjećaju poticajnoga odnosa profesora iz *praxis* krugova prema njima, unatoč tome što ih se nije direktnije uključivalo u redove *Praxisa*. Bosanac se prisjeća Vanje Sutlića kao podrške (Bosanac, 2008: 635), a iz razgovora intelektualne historičarke Zsófie Lorand s brojnim protagonistkinjama jugoslavenskog feminizma sedamdesetih i osamdesetih saznajemo i sljedeće detalje. Slavenka Drakulić sjeća se Kuvačića kao “divnog profesora”, Čaćinović ističe Supeka kao podršku, Biljana Kašić, premda ističe podršku Supeka i Kuvačića, prepričava kako filozofi *praxis* kruga “nisu ozbiljno shvaćali feminizam” i kako su žene rijetko govorile na njihovim skupovima, dok Vesna Kesić naglašava kako su feministkinje oko *Drug-ce* žene dobivale kontinuiranu podršku od Kuvačića, Petrovića i Supeka, ali se prisjeća i situacije kada je Mihailo Marković sljedeće izjavio feministkinjama: “Molim vas, biste li mogle izgledati ženstvenije?” (Lorand, 2020: 51).

Međutim, da se iz ove važne historijske digresije vratimo Blaženki Despot, ono po čemu je ova filozofkinja napose zadužila *praxis* orijentaciju, filozofske i feminističke generacije koje će stasati nakon nje, jest njeno specifično čitanje Hegela i Marxa kojim će istovremeno zacrtati temelje filozofijskom čitanju roda, ali i marksističkom feminizmu u Jugoslaviji. U svome eseju “Što žene imenuju muškim mišljenjem” ovako sumira svoju marksističko-feminističku inkliniranost u odnosu na Hegela:

kao reakcija na status žena u socijalističkom samoupravljanju, ali i kao snaga koja uz feministkinje sa Zapada reagira na društvene pokrete šezdesetih koji nisu u svoje agende uključili problematiku roda, seksualnosti i rodno uvjetovanog nasilja. Jednako tako, feministkinje iz Zagreba, Ljubljane i Beograda reagiraju i na odnos ljevice prema ženama i ženskom pitanju, zasigurno motivirane i *praxis* orijentacijom, koja je u cijelosti ignorirala feminističke teme. Uz sve veći broj časopisa i novina koji objavljuju feminističke priloge, bilo je pitanje trenutka kada će se dogoditi i prva svejugoslavenska feministička konferencija na kojoj sudjeluju i mnoge feministkinje koje su bile bliske *praxis* okruženju. Riječ je o konferenciji *Drug-ca žena*, koja se odigrala u Beogradu 1978. i koja je svakako vezana uz neke prethodne ženske konferencije, kao i ljetnu školu o “ženskom pitanju” koja se odvijala od 1976. u Inter-univerzitetskom centru u Dubrovniku (Mitrović, 2011). Nakon *Drug-ce*, uskoro će doći i do osnivanja sekcije Sociološkog društva Hrvatske *Žena i društvo*, koju su iz inicijalno neformalnih okupljanja podigle Lidija Sklevicky, Rada Iveković, Slavenka Drakulić, Silva Mežnarić i druge aktivistkinje. Nadahnuta francuskim feminizmom i poststrukturalizmom u društveno-humanističkim znanostima te kritikom kapitalističkog društva, uz specifičnu jugoslavensko-feminističku kritiku realnog socijalizma, grupa je vrlo uspješno povezala teorijski, medijski i aktivistički rad u jednu zaokruženu feminističku priču. Za detaljniji pregled događaja, foruma, teorija, grupa i članica jugoslavenskog feminizma od sedamdesetih naovamo vidi u *Feminističkom izazovu socijalističkoj državi u Jugoslaviji* (Lorand, 2020).

Hegel je svojom filozofijom, svojim posredovanjem slobode neophodan utemeljenju jednog marksističkog feminizma, jer je Marx učinio temeljitu kritiku Hegelove filozofije prava, države, dijalektike, filozofije uopće. Marx vrši kritiku Hegelove filozofije istim kategorijalnim aparatom dijalektičko-spekulativne metode i deducira njome proletarijat, koji, kao ni žene, nije filozofijska kategorija. Time se žensko pitanje dovodi u pojmovnu vezu sa proletarijatom, jer im oboma nema mjesta u filozofiji slobode, ali zato im je mjesto u ozbiljenju filozofije. Različitost njihovog mjesta u ozbiljenju filozofije upravo je problem jednog marksističkog feminizma (Despot, 1987: 9).

Zalazeći u najdublje slojeve filozofije slobode u tekstovima Marxa i Hegela, ona iz njih cijedi mjesta ispražnjenih značenja i ističe limitacije njihova dijalektičkog mišljenja, u prvom redu razotkrivajući previd ljudskosti žene. Riječima Bosanac:

Paralelnom kritikom ova dva filozofa slobode, Blaženka Despot je stvorila jedinstveno djelo. Pritom posebno mislim na knjigu *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje* (1987), koja predstavlja krunu njezina filozofskog izraza, vrhunac njezine misaone sinteze, djelo kojim je energično odredila filozofski smisao feminizma, postavivši ga u samu jezgru problema filozofije slobode. Knjiga je to koja predstavlja briljantnu filozofsku argumentaciju jednog strastveno angažiranog stava, ali i misaonu težinu filozofskog utemeljivanja predmeta koji se nazivao “ženskim pitanjem”, feminizmom ili ljudskom emancipacijom (Bosanac, 2008: 634).

Možemo reći da su upravo iskustvo i feministička svijest o nedostacima *praxis* filozofije i njezine filozofije slobode pogurali ovu filozofkinju u smjeru bespoštedne kritike kojom je izvorni teorijski repertoar *praxis* orijentacije dopunila i filozofijsko-rodnom analitikom. Je li time napustila *praxis* tradiciju ili ju je nepovratno povukla korak naprijed? Vjerujemo da je riječ o drugome. Stoga, neka zaključna misao ovoga rada posluži kao glasnik poruke da je Blaženka Despot svojim specifičnim i raznolikim teorijskim interesima aktivno sudjelovala u izgradnji *praxis* filozofije u njezinim zlatnim danima ali je filozofsko-humanističke potencijale *praxis* orijentacije samostalno i neumorno razvijala i u marksističko-feminističkom smjeru. Upravo stoga ona u povijest ulazi kao ključna figura jugoslavenske feminističke *praxis* filozofije.

- Aranitović, D. 2017. *Bibliografija časopisa "Praxis": jugoslavensko izdanje 1/1964 — 11/1974*. Institut za filozofiju i društvenu teoriju. Beograd.
- Balunović, F. i Mladenović, I. 2023. O jugoslovenskoj praksi filozofiji: razgovor sa Borislavom Mikulićem, *Kritika: časopis za filozofiju i teoriju društva*, 4 (1): 119—222.
- Banić-Pajnić, E. 2017. Hrvatska recepcija Simone de Beauvoir, u: Boršić, L. i Skuhala Karasman, I. (ur.). *Filozofkinje u Hrvatskoj*. Institut za filozofiju. Zagreb: 225—247.
- Barać, S.: (Ne)pristajanje na zaborav: Mitra Mitrović, portret revolucionarke, *Links*, 23. siječnja 2017. <http://komunalinks.com/home/2017/1/23/nepristajanje-na-zoborav-mitra-mitrovi-portret-revolucionarke>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Beauvoir, Simone de. 1960. *Uspomene dobro odgojene djevojke*. Mladost. Zagreb.
- Beauvoir, Simone de. 1962. *Zrelo doba*. Mladost. Zagreb.
- Beauvoir, Simone de. 1966. *Snaga stvari*. Mladost. Zagreb.
- Beauvoir, Simone de. 1969. *Lijepa slike: vrlo blaga smrt*. Naprijed. Zagreb.
- Blagojević, U. 2020. *The Praxis Journal and Women Intellectuals, Contradictions: A Journal for Critical Thought*, 4 (2): 47—69.
- Bobičić, N.: Neda Božinović – uvijek na pravoj strani, *Normalizuj*, 2. veljače 2023. <https://normalizuj.me/praxis/neda-bozinovic---uvijek-na-pravoj-strani>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Bogdanić, L. 2015. Čemu *praxis*? Ili o historijskom porijeklu i mjestu *Praxisa*, u: Mikulić, B. i Žitko, M. (ur.). *Aspekti praxisa: refleksije uz 50. obljetnicu*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: 24—45.
- Bonfiglioli, C.: O Vidi Tomšić, marksističkom feminizmu i djelovanju, *Slobodni filozofski*, 15. ožujka 2016. <http://slobodnifilozofski.com/2016/03/chiaro-bonfiglioli-o-vidi-tomsic.html>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Boršić, L. i Skuhala Karasman, I. 2023. Women Philosophers in Communist Socialism: The Case of Croatian Women Philosophers in Years 1945-1989, *European Journal of Analytic Philosophy*, 19 (1): 1—32. Open access verzija, dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/428184>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Bosanac, G. (ur.). 2004. *Izabrana djela Blaženke Despot*. Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. Zagreb.
- Bosanac, G. 2005. *Utopija i inauguralni paradoks: prilog filozofsko-političkoj raspravi*. Kruzak. Zagreb.
- Bosanac, G. 2008. Mjesto i značenje Blaženke Despot u suvremenoj hrvatskoj filozofiji, *Filozofska istraživanja*, 111 (28/3): 625—637.

Božinović, N. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku. Žene u crnom*. Beograd.

Čačinović, N. 2023. *Život i komentari*. Jesenski i Turk. Zagreb. U tisku.

Čakardić, A.: Gdje se izgubio "praxis"? Razgovor vodio Fran Radonić Mayr, *Halter*. 29. studeni 2021. <https://h-alter.org/kultura/gdje-se-izgubio-praxis/>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.

Čakardić, A. 2022. Hoće li filozofkinja uspjeti misliti? Drugi spol i fenomenologija roda, *Filozofska istraživanja*, 167 (42/3): 461—475.

Čakardić, A.: Today, We Remember the Women Who Liberated Yugoslavia From Fascism, *Jacobin*. 29. prosinac 2022. <https://jacobin.com/2022/12/women-yugoslavia-fighting-fascism-world-war-ii-peoples-liberation-struggle?fbclid=IwAR19tN-kxSFLj6Iu8uJ5MeajMw4cUzp-8GkoAS7M-4zePmh91LcndkMcdGxKM>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.

Despot, B. 1964. Max Horkheimer: Pomračenje uma, *Gledišta*, 5 (12): 1741—1746.

Despot, B. 1987. *Žensko pitanje i socijalističko samoupravljanje*. Cekade. Zagreb.

Đidara, R. 2018. *Filozofija prakse: nastanak, utjecaj, posljedice*. Neobjavljena disertacija, Fakultet filozofije i religijskih znanosti. Zagreb.

Gizycki, H. V. 1973. Prethodna razmišljanja uz teoriju fraterniteta. Prevela Nadežda Puhovski, *Praxis*, 1—2: 69—72.

Golubović, V. 2006. *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*. Euroknjiga. Zagreb.

Golubović, V. 2018. *Zagrebačka filozofija prakse: na putu k povijesnom mišljenju novog*. Plejada. Zagreb.

Gregorina, A.: Žensko i klasno – zaboravljeni historijat, *Slobodni filozofski*, 31. prosinca 2016. <http://slobodnifilozofski.com/2016/12/zensko-klasno-zaboravljene-ni-historijat.html>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.

Grlić, E. 1997. *Sjećanja*. Durieux. Zagreb.

HBL: *Hrvatski biografski leksikon*: Veljko Cvjetičanin, 1989. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3860>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.

Heller, A. i Vajda, M. 1972. Struktura obitelji i komunizam. *Žena*, 31 (3—4): 75—84.

Horvat, B. 1985. *Jugoslavensko društvo u krizi: kritički ogledi i prijedlozi reformi*. Globus. Zagreb.

Jakšić, B. 2003. *Praxis i Korčulanska ljetnja škola*, u: Popov, N. (ur.). *Sloboda i nasilje: razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi*. Res publica. Beograd: 167—233.

Jakšić, B. 2012. *Praxis: mišljenje kao diverzija*. Službeni glasnik. Beograd.

Jakšić, B. 2012a. *Praxis – kritički izazovi*, u: Olujić Oluja, D. i Stojaković, K. (ur.). *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963 — 1974)*. Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd: 30—90.

Kangrga, M. 2001/2002. *Šverceri vlastitog života*. Kultura & Rasvjeta, Feral Tribune. Split.

- Kalebić, G. 2014. *Filozofija prakse i mišljenje revolucije Gaje Petrovića*. Plejada. Zagreb.
- Kavarić Mandić, S. 2022. *Filozofija Danka Grlića*. Beletra. Zagreb.
- Kožul, F. 1973. *Žena u samoupravljanju*. Fakultet političkih nauka. Sarajevo.
- Kučinar, Z.: Danko Grlić, Odsjek za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2015. <https://filoz.ffzg.unizg.hr/povijest-odsjeaka/zdravko-kucinar-danko-grlic/>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.
- Kuvačić, I. 1965. Socijalizam i patrijarhalnost, *Praxis*, 1: 59—63.
- Kuvačić, I. 2008. *Sjećanja*. Razlog. Zagreb.
- Kuvačić, I. 2012. Što nas je držalo na okupu, u: Olujić Oluja, D. i Stojaković, K. (ur.). *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963 — 1974)*. Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd: 27—30.
- Lefebvre, H. 1964/1965. Socijalizam za vrijeme odmora. Prevela Sonja Popović-Zadrović, *Praxis*, 1: 164—166.
- Lešaja, A. 2014. *Praksis orijentacija, časopis Praxis i Korčulanska ljetna škola*. Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd.
- Luetić, T. 2002. Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu. *Povijesni prilozi*: 167—207.
- Lorand, Z. 2018/2020. *Feministički izazov socijalističkoj državi u Jugoslaviji*. Preveo s engleskoga Srdan Dvornik. Fraktura. Zagreb.
- Lovrić-Mimica, B. 1966. Etičko-humanistički problemi socijalizma, *Praxis*, 4—6: 812—815.
- LZMK, 2021. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Predrag Vranicki*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65399>. Pristupljeno 5. listopada 2023.
- Marx, Karl. 1888/1979. Teze o Feuerbachu. Preveo Stanko Bošnjak, u: Dragičević, A., Mikecin, V. i Nikić, M. (ur.), *Glavni radovi Marxa i Engelsa*. Stvarnost. Zagreb: 273—276.
- Maskalan, A. 2021. *In memoriam Gordana Bosanac (1936 — 2019), Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 47/1(93): 91—99.
- Mežnarić, S. 1972. Što se događa s američkom ženom?, *Žena*, 30 (6): 57—62.
- Mežnarić, S. 1973. Kako ideologija uobličava život žena, *Žena*, 31, (1—2): 70—75.
- Mikulić, B. 2014. *Nauk neznanja. Retrospekcije o Kangrgi i nasljeđu praxisa*. Arkzin. Zagreb.
- Mikulić, B. 2015. Politicum *praxisa*: filozofija u ogledalu vlasti, u: Mikulić, B. i Žitko, M. (ur.). *Aspekti praxisa: refleksije uz 50. obljetnicu*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: 74—112.
- Mikulić, B. i Žitko, M. (ur.). 2015. *Aspekti praxisa: refleksije uz 50. obljetnicu*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- Mitrović, M. 2011. Genealogy of the Conferences on Women's Writing at the Inter-University Center (Dubrovnik) from 1986 to 1999, *ProFemina*, poseban br. 2 (ljetno/jesen): 157—166.

Olujić Oluja, D. 2012. Prošlost u nastupanju, u: Olujić Oluja, D. i Stojaković, K. (ur.).

Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963 — 1974). Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd: 7—15.

Olujić Oluja, D. i Stojaković, K. (ur.). 2012. *Praxis: društvena kritika i humanistički socijalizam. Zbornik radova sa Međunarodne konferencije o jugoslavenskoj ljevici: Praxis-filozofija i Korčulanska ljetna škola (1963 — 1974).* Rosa Luxemburg Stiftung. Beograd.

Pajnić, E. 1971. Simone de Beauvoir, *Praxis*, 2: 227—247.

Petrović, G. 1969. *Mogućnost čovjeka.* Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.

Petrović, G. 1987. O filozofiji prakse u jednom neobičnom pojmu razmišljanja, *Theoria* (3—4): 121—137.

Pilić, V. 1969. *Karakteristike i problemi ženske radne snage u Jugoslaviji.* Institut za ekonomska istraživanja. Beograd.

Popov, N. (ur.). 2003. *Sloboda i nasilje: razgovor o časopisu Praxis i Korčulanskoj letnjoj školi.* Res publica. Beograd.

Praxis. 1964. Godina 1, broj 1. Rujan — listopad. Zagreb.

Pulig, S.: Gracijano Kalebić: Utopijski otvoreni horizont, *Novosti*, 30. ožujka 2015. <https://www.portalnovosti.com/gracijano-kalebic-utopijski-otvoreni-horizont>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.

Supek, I. 1992. *Krivovjernik na ljevici.* Globus, Zagreb.

Supek, R. 1950. *Egzistencijalizam i dekadencija.* Matica hrvatska. Zagreb.

Supek, R. 1964. Vera S. Erlich: Porodica u transformaciji, *Praxis*, 1: 126—128.

Šporer, Ž. 1971. Internacionalni sastanak sociologa porodice, *Praxis*, 6: 968—969.

Tadić, Lj. 1966. Uz problem društvene jednakosti, *Praxis*, 4—6: 518—529.

Tešija, J.: Više konja nego žena ili kako je AFŽ vraćen iz zaborava i što s ostalima, *Libela*, 6. prosinca 2014. <https://www.libela.org/sa-stavom/5736-vise-konja-nego-zena-ili-kako-je-afz-vracen-iz-zaborava-i-sto-s-ostalima/>. Pristupljeno: 5. listopada 2023.

Tomšić, V. 1956. *Porodica i socijalizam.* Omladina. Beograd.

Tomšić, V. 1981. *Žena u razvoju socijalističke samoupravne Jugoslavije.* Jugoslovenska stvarnost. Beograd.

Veljak, L. 2014. *Gajo Petrović: filozof iz Karlovca.* Hrvatsko filozofsko društvo. Zagreb.

Veljak, L. 2015. Tipologija kritike *praxisa*, u: Mikulić, B. i Žitko, M. (ur.). *Aspekti praxisa: refleksije uz 50. obljetnicu.* Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: 48—58.

Žitko, M. 2015. Mišljenje i revolucija: prilog kritici filozofije Gaje Petrovića, u: Mikulić, B. i Žitko, M. (ur.). *Aspekti praxisa: refleksije uz 50. obljetnicu.* Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: 142—160.

ANKICA ČAKARDIĆ
*Faculty of Humanities and Social Sciences,
University of Zagreb*

The Praxis School and Feminism: Marxist Humanism and the Gender Troubles

In this paper, we will not go into classical *praxis* topics in detail, but (1) after an introductory sketch on *praxis* orientation, especially of the Zagreb School, (2) we will try to complement the interpretative-analytical repertoire of *praxis* philosophy with a feminist reading of this world-famous intellectual tradition. We take as our starting point the position of women authors in the journal *Praxis* by considering their numerical representation, their specific theoretical concerns, and the gendered division of labour in the journal's editorial ranks. We will attempt to provide an answer to the neuralgic question of why very few women authors have published their own work in the ten years of *Praxis's* existence, but (3) at the same time deconstruct and analytically squeeze out the rare essays from the journal that we might read as having a theme related to the philosophy of gender. In this epistemological register (4), we will also briefly introduce the unique Marxist-feminist philosophy of the *praxis* theorist Blaženka Despot, whose work in the field of philosophy of gender is unfortunately not to be found in the pages of *Praxis*, but in some other publications.

KEYWORDS: *praxis philosophy, Marxist humanism, feminism, philosophy of gender, Blaženka Despot*

/ ESEJ

Uz 30. obljetnicu smrti Gaje Petrovića

LINO VELJAK

**Internacionalna akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine**

Gajo Petrović (1927. — 1993.) predstavlja, nedvojbeno, jednoga od najznačajnijih mislilaca poniklih na ovim prostorima, on se može definirati i kao hrvatski (po prostoru u kojem je djelovao, ali i po majčinom porijeklu), i srpski (po očevom porijeklu), i jugoslavenski (po samoopredjeljenju i samorazumijevanju), ali i – što je možda najpreciznije određenje – svjetski (po dometima njegova mišljenja) filozof. Jedan od ključnih pojmova njegove filozofije (ili, preciznije, metafilozofije) jest pojam revolucije (pored pojmova poput prakse, otuđenja, razotuđenja, socijalizma i slobode), na što ukazuje i naslov jednoga od njegovih središnjih djela. Imamo li u vidu da je taj pojam (što ga je Gajo Petrović koristio u marksističkom i socijalističkom kontekstu) već odavno došao na loš glas (najevidentnije u razdoblju nakon propasti tzv. realnog socijalizma), moći ćemo razumjeti kako mnogi otpisuju ovog našeg mislioca kao ideologa ili barem sljedbenika jednoga propalog projekta. U ovom prilogu pokazat će se u kojoj je mjeri takvo otpisivanje neopravdano (a i vođeno lošim ideološkim namjerama) i koliko je ono inkompatibilno s bitnim onto-antropološkim značenjem Petrovićevog pojma revolucije, nipošto svodljivoga na socijalnu i političku dimenziju revolucije, već definiranoga ključnim pojmom slobode. Upravo mišljenje revolucije kao smisla bitka (ili, kako to naš mislilac formulira, bivstvovanja) omogućuje utemeljenje bespoštedne kritike svega postojećega, ključne sastavnice povijesnog značenja onoga duha koji se formirao u okružju časopisa Praxis i Korčulanske ljetne škole, a čiji je protagonist bio upravo Gajo Petrović.

KLJUČNE RIJEČI: Gajo Petrović, Praxis, sloboda, čovjek, revolucija, praksa, otuđenje, socijalizam, falsifikati

/

Ove 2023. godine navršava se nekoliko značajnih godišnjica vezanih uz časopis *Praxis* i Korčulansku ljetnu školu i vodeće ličnosti te epohe koja nedvojbeno označava najblistavije razdoblje povijesti filozofije u našim krajevima, razdoblje koje se teško može nadmašiti. Tako se navršava sto godina od rođenja Milana Kangrge, Danka Grlića, Branka Bošnjaka i Ivana Kuvaića, te 110 godina od rođenja i 30 godina od smrti Rudija Supeka, a prošle godine navršila se – nažalost, neadekvatno obilježena – stota obljetnica rođenja Predraga Vranickog. A u lipnju 2023. godine obilježavamo i tri desetljeća od prerane smrti jednoga od nedvojbeno najznačajnijih mislilaca poniklih na ovim prostorima i vodećeg pokretača cjelokupnog pokreta okupljenoga oko spomenutog časopisa – Gaje Petrovića. Može se smatrati veoma pozitivnim što se Arhiv Srba u Hrvatskoj uvrstio među malobrojne institucije (uz Hrvatsko filozofsko društvo) koje su toj obljetnici posvetile primjerenu pozornost.

Gajo Petrović se nikada javno, koliko mi je poznato, nije etnički izjašnjavao, za razliku od njegova oca Branka, deklariranog pripadnika srpskog naroda. Bio je filozof, preciznije – mislilac, i to jedan od najvećih poniklih na ovim našim prostorima. Moglo bi ga se definirati i kao hrvatskog i kao srpskog i kao jugoslavenskog filozofa, premda bi najopravdanije bilo da ga se odredi kao jednoga od značajnijih evropskih i svjetskih filozofa 20. stoljeća. Zajedno sa svojim suborcem Dankom Grličem izveo je razlikovanje između živih i mrtvih filozofa iz Jugoslavije: živi su enciklopedijski i leksikografski definirani kao “filozofski pisci”, da bi tek nakon smrti postali “filozofi”. Vjerojatan razlog takvoga definicijskog standarda leži u nemogućnosti (ili nepoželjnosti, jer ni u Jugoslaviji, a posebno ne u Hrvatskoj, nije baš bila poželjna takva nadnacionalna ili “unitaristička” definicija!) da sebe odredi kao jugoslavenskog filozofa (za što bi se, da je baš morao izabrati neko od određenja, najvjerojatnije opredijelio).

No ipak je opravdano da ga se definira i drugačije: kao hrvatskog filozofa (po majčinom porijeklu, a posebno po prostoru u kojemu se rodio, živio i sve do svoje smrti djelovao kao profesor logike i teorijske filozofije, kao mentor, kao organizator života filozofije i, konačno, kao autor),¹ kao srpskog filozofa

1 Kao “hrvatskog filozofa prakse” definira ga, među prvima, Mislav Kukoč (usp. “Temelji hrvatske filozofije prakse”, *Prilozi* 39–40 /1994/, str. 407–432). Na jednak ga način definiraju i *Filozofski leksikon* (ur. Stipe Kutleša i dr.), Leksikografski zavod “Miroslav Krleža”, Zagreb 2012, str. 881, te Gracijano Kalebić, koji je inače Kukočev pristup tumačenju mišljenja Gaje Petrovića podvrgnuo žestokoj kritici (usp. *Filozofija prakse i mišljenje revolucije Gaje Petrovića*,

(po ocu; po utjecaju koji je vršio na filozofiju i u Srbiji; po njegovu gimnazijskom udžbeniku *Logika*, čije je prvo izdanje objavljeno u Zagrebu 1964, čemu su slijedila još mnoga ponovljena izdanja u zagrebačkoj “Školskoj knjizi”, da bi znatno kasnije bio – u više izdanja – objavljen također u Beogradu i Novom Sadu, a taj udžbenik sve do današnjih dana koriste brojni gimnazijski profesori logike i njihovi đaci u Srbiji; konačno i po članstvu – izvan radnog sastava – Srpske akademije nauka i umjetnosti),² naravno, i kao jugoslavenskog filozofa, već i stoga što je djelovao na cjelokupnom prostoru tadašnje federacije. Ipak, značenje Gaje Petrovića kao filozofa ne bi se moglo adekvatno shvatiti ako bi se mimoišla evropska i globalna dimenzija njegova mišljenja i utjecaja. Kao ilustracija za rečeno mogu poslužiti njegova suradnja i dugogodišnje prijateljstvo s Jürgenom Habermasom, danas vjerojatno globalno najutjecajnijim filozofom (ili jednim od trojice-četvorice najutjecajnijih filozofa naše epohe); Habermas je bio sve prije negoli Petrovićev istomišljenik, pogotovo nije bio sljedbenik, ali moglo bi se dokazati da je on značajniji dio svojih ideja (uključujući osobito njegovu rehabilitaciju moderne nasuprot nadirućem postmodernizmu)³ oblikovao upravo posredstvom kritičkog dijaloga s Gajom Petrovićem.⁴

Plejada, Zagreb 2014).

- 2 Kao Srbina (ali “jugoslavenskog filozofa”) definira ga srpska Wikipedija (https://sr.wikipedia.org/sr-el/Gajo_Petrović, posjećeno 9. 5. 2023). Gajo Petrović spada među srpske filozofe i prema Slobodanu Žunjiću (usp. *Istorija srpske filozofije*, Zavod za udžbenike, Beograd 2014), koji u toj definiciji nipošto nije usamljen, ne samo u Srbiji: među znamenite Srbe uvrštava ga na svojoj mrežnoj stranici i Srpsko narodno vijeće (usp. <https://snv.hr/znameniti-srbi/gajo-petrovic-filozof>, posjećeno 10. 5. 2023), za razliku od *Hrvatske enciklopedije*, prema kojoj je on hrvatski filozof (usp. <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=47995>, posjećeno 10. 5. 2023). Zanimljivo je – a i indikativno – da ga engleska Wikipedija definira kao jednoga od glavnih teoretičara marksističke humanističke škole *Praxisa* u SFRJ (usp. https://en.wikipedia.org/wiki/Gajo_Petrović, posjećeno 14. 5. 2023). Za razliku od engleske varijante (u kojoj se navodi da se on rodio u Karlovcu u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca) njemačka varijanta navodi da se rodio u Karlovcu u Hrvatskoj, ali ni tu se ne definira njegova pripadnost, već Gaju Petrovića određuje kao utemeljitelja zagrebačke grupe *Praxis* (usp. https://de.wikipedia.org/wiki/Gajo_Petrović, posjećeno 14. 5. 2023). Poljska Wikipedija ga pak određuje kao jugoslavenskog marksističkog filozofa (usp. https://pl.wikipedia.org/wiki/Gajo_Petrović, posjećeno 14. 5. 2023).
- 3 Usp. Jürgen Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb 1988.
- 4 Sam Habermas ga je u svom prilogu za zbornik objavljenom na temelju konferencije kojom je obilježena osamdeseta obljetnica rođenja Gaje Petrovića definirao ne samo kao prijatelja već i kao veliki um koji je zahvaljujući svom intelektualnom autoritetu stvorio središte jedne

Gdje je danas, trideset godina nakon prerane smrti, djelo Gaje Petrovića? Znači li ono išta više od poglavlja u historiji (hrvatske, srpske, jugoslavenske) filozofije?

Ako bismo htjeli odgovoriti na takva pitanja, bilo bi uputno da rezimiramo neke bitne momente mišljenja Gaje Petrovića. Obično se – nipošto bez opravdanja – navode dvije faze njegova stvaralaštva: prva, u kojoj je vlastitu poziciju imenovao filozofijom prakse, te druga, koju definira kao mišljenje revolucije. Pritom se – također s pravom – govori o bitnom kontinuitetu između te dvije faze, pa se druga shvaća kao produbljivanje mišljenja kakvo je oblikovano u prvoj fazi. Dopuštajući da se njegovo nadmašivanje filozofije kao čiste teorije, što rezultira novim imenovanjem vlastitog mišljenja, označi i kao metafizofija (termin koji je očigledno preuzet od Lefebvrea), Gajo Petrović je oblikovao jedan srazmjerno zaokružen opus, koji zahtijeva kritičko propitivanje i preispitivanje.

Prvi korak na tom putu preispitivanja moglo bi predstavljati razmatranje pitanja što je u tom opusu od središnjeg ili konstitutivnog značenja. Nipošto nisu u krivu autori poput zaslužnog istraživača epohe *Praxisa* i “Zagrebačke škole filozofije prakse” Veselina Golubovića koji drže da središnje značenje pripada pitanju o mogućnosti revolucije.⁵ No revolucija za Gaju Petrovića ne može biti svedena na politički ili socijalni prevrat, nego ona ima onto-antropologijsko značenje, koje upućuje na trajno očovječivanje svijeta. Već i stoga središnjost pitanja o mogućnosti revolucije (a ta je mogućnost u naslovu jedne

produktivne škole (usp. Jürgen Habermas, “U spomen na Gaju Petrovića”, u: Lino Veljak (ur.), *Gajo Petrović – čovjek i filozof*, FF press, Zagreb 2008, str. 11). A u pozdravnom govoru na simpoziju u dvadesetoj obljetnici smrti Gaje Petrovića održanom 2013. u Karlovcu Habermas je naglasio kako buduće generacije mogu od Gaje naučiti što je to egzistencijalno usidreno i oštro matematički obrazovano mišljenje ukorijenjeno u osobnom življenju (usp. Jürgen Habermas, “Pozdravni govor”, u: Lino Veljak (ur.), *Gajo Petrović, filozof iz Karlovca*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2014, str. 10).

- 5 Usp. Veselin Golubović, “Čemu mislioci u oskudnom vremenu?”, u: *Gajo Petrović – čovjek i filozof*, nav. djelo, str. 107–110. Svojedobno je Golubović predložio da se mišljenje Gaje Petrovića definira “pomalo nezgrapnim naslovom” *metafilozofija prakse kao mišljenje revolucije* (usp. isto, str. 108). Ta se definicija oblikuje u njegovoj knjizi *Mogućnost novoga, vidokrug jugoslavenske filozofije*, Zavod za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1990. Vrijedi spomenuti da prema Goluboviću Gajo Petrović nije ni prvi ni jedini koji je nakon Hegela pokušao preokračiti granice metafizike i probiti se do jednoga izvornijeg mišljenja, ali je ta njegova misaona pustolovina po svojem karakteru takva da bi mogla biti nadahnuće naraštajima i izazov suvremenim misliocima (usp. Veselin Golubović, *Filozofija kao mišljenje novog: Gajo Petrović i prebolijevanje metafizike*, Euroknjiga, Zagreb 2006).

njegove knjige⁶ označena kao mogućnost čovjeka) nije ni u kakvoj kontradikciji s tvrdnjom da ta središnjost pripada humanizaciji, identičnoj s prevladavanjem otuđenja i samootuđenja, s razotuđenjem, koje je organski vezano s ključnim pojmovima prakse, socijalizma i slobode.

Razotuđenje kao proces nadmašivanja zatečenog stanja u kojemu “materijalna proizvodnja za zadovoljavanje neposrednih (i proizvedenih) životnih potreba postaje dominantna”, što znači “povratak čovjeka iz raspršenog postojanja u ‘sferama’ u njegovo ljudsko postojanje”,⁷ Gajo Petrović ne vidi u utopijskom obnavljanju renesansnog ideala univerzalnog čovjeka, ali ni u nekakvom uniformiranju kao ukidanju svih individualnih razlika među ljudima, kao ni u utopiji savršene harmonije među različitim stranama ili oblicima ljudske djelatnosti, već u “savladavanju međusobne otuđenosti tih realno različitih strana jedne cjeline i ukidanju privida da su to neke samostalne sfere koje postoje nezavisno od čovjeka i u koje on može da se uključi ili ne uključi”.⁸ Stoga bitno područje razotuđenja nije “nekakvo posebno područje, nego ‘područje’ odnosa među područjima, ‘područje’ borbe za savladavanje rascjepa čovjeka na međusobno suprotstavljene sfere”.⁹

Riječ je dakle o *čovjeku*.¹⁰ Pitanje “Što znači biti čovjek?” predstavlja prema Gaji Petroviću “bitno pitanje našeg postojanja koje filozofija, ako ne želi da ostane po strani od života, ne može mimoići”.¹¹ A to je zapravo pitanje o ljudskoj prirodi, na koje se ne bi smjelo odgovoriti niti nekakvim neutemeljenim (ili dogmama, predrasudama i etiketama impregniranim) humanizmom

6 Usp. Gajo Petrović, *Mogućnost čovjeka*, Razlog, Zagreb 1969.

7 Gajo Petrović, *Filozofija prakse*, Naprijed/Nolit, Zagreb–Beograd 1986, str. 131.

8 Isto.

9 Gajo Petrović, *Čemu Praxis*, Praxis, Zagreb 1971, str. 175.

10 Pojam *čovjek* može biti problematičan (za opsežniju argumentaciju usp. Lino Veljak, “Ontologizacija rodne diferencije kao apstraktna antiteza klasičnoj metafizici”, *Filozofska istraživanja*, 25 /2005/, br. 4, str. 771–780, te posebno “Čovjek kao metafizička utvara”, *Filozofska istraživanja*, 28 /2008/, br. 1, str. 13–20). U vezi s time neka bude dopušteno da navedem jednu (koliko mi je poznato, dosad nezapisanu) anegdotu. Vrativši se s gostovanja u Sjedinjenim Američkim Državama (negdje krajem sedamdesetih ili početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća), Gajo Petrović mi je ispričao kako je za vrijeme predavanja na jednom univerzitetu na Srednjem zapadu u više navrata bio prekidan uzvicima negodovanja ženskog dijela publike. Zapitavši što je uzrok tog negodovanja, doznao je da je u pitanju njegovo korištenje termina *čovjek (man)*, koje je ocijenjeno kao izraz androcentričnosti (ako ne i mizoginije); ispravno bi bilo: *human being*.

11 *Filozofija prakse*, nav. djelo, str. 81–82.

niti na temelju empirijskih nalaza redukcioniistički postavljenih znanstvenih istraživanja, ali ni pomoću apstraktne ontologijsko-antropologijske analize koja ostavlja po strani zbiljski život, nego polazeći od humanizma pojmljenoga kao kreativnog mišljenja usmjerenoga na shvaćanje i sustvaranje biti čovjeka, pri čemu “priznavanje zajedničke ljudske prirode ne znači odbacivanje činjenice da je ljudska priroda kompleksna, niti činjenice da ona može poprimati različite historijske i socijalne forme”.¹² Istraživanje ljudske prirode moguće je tek na temelju plodnosne suradnje empirijskih znanosti i filozofijske (upravo ontologijsko-antropologijske) analize, koja uzima u obzir “samootuđeni oblik čovjekova bivstvovanja”.¹³

Svrha ovoga humanistički (ne humanitarno!) konotiranoga Petrovićeva opovrgavanja kako fluidnog tako i fiksnog shvaćanja ljudske prirode leži u osiguravanju pretpostavki za promišljanje mogućnosti razotuđenja (što je identično mišljenju “mogućnosti čovjeka” ili “mišljenju revolucije”). Pojam revolucije (i iz njega izvedena sintagma *mišljenje revolucije*) izazivao je (a po svemu sudeći i danas izazivlje) neke nesporazume i kriva razumijevanja. Valja ponoviti: revolucija za Gaju Petrovića ne znači puku promjenu državnog uređenja i društvenog poretka, nego je ona u odlučujućoj mjeri obilježena onto-antropologijski te dospijeva do toga da se razumije kao “smisao bivstvovanja”.¹⁴ Pritom, valja napomenuti i naglasiti, to što je revolucija određena kao smisao bivstvovanja nipošto ne znači da bi ljudi trebali čitav svoj život podrediti politici i društvenim djelatnostima usmjerenima na revolucioniranje svijeta, nego njezino značenje valja tumačiti u kontekstu Petrovićeve

- 12 Isto, str. 423. Za opsežniju argumentaciju usp. Barbara Stamenković, Lino Veljak, “Humanizam u djelu Gaje Petrovića”, u: *Gajo Petrović – čovjek i filozof*, nav. djelo, str. 117–122.
- 13 *Filozofija prakse*, nav. djelo, str. 414. Zanimljivo je kako je Gajo Petrović na osebujan način anticipirao problematiku tzv. transhumanizma, osporavajući teoriju o neograničenoj mogućnosti oblikovanja ljudske prirode, koja je neodrživa zato što bi neograničena savitljivost mogla dovesti do toga da norme i institucije koje su nepovoljne po ljudsku dobrobit nepovratno oblikuju po svom obličju ljudsku prirodu, pri čemu “ne bi bilo mogućnosti da se unutrašnje snage u čovjeku mobiliziraju za promjenu tih obrazaca” (Gajo Petrović, *Suvremena filozofija*, Školska knjiga, Zagreb 1979, str. 350).
- 14 “Bivstvovanje” je termin kojim Petrović nadomješta uobičajen termin “bitak”. Na taj način on upućuje na povijesnu procesualnost ljudskog opstanka, koja se ne može adekvatno izraziti metafizički konotiranim pojmom *bitak*, što je Milana Kangrgu navelo na identifikaciju ontologije (kao nauke o bitku) s metafizikom, odakle slijedi i delegitimiranje ontologije kao takve (za argumentaciju usp. Lino Veljak, “Povijesno mišljenje u djelu Milana Kangrga”, *Filozofska istraživanja*, 24 /2004/, br. 3–4, str. 701–706).

druge sintagme *autentično bivstvovanje* ili *autentično ljudsko bivstvovanje*.¹⁵ Ta autentičnost očituje se u svim dimenzijama ljudskog opstanka, autentično je sve ono u čemu ljudska bića ozbiljuju svoje mogućnosti i emancipiraju se od svih mogućih (zatečenih ili novostvorenih) oblika otuđenja, uključujući tu napose samootuđenje i postvarenje. Govorilo se kako je Gajo Petrović (kao i općenito cio filozofski krug okupljen oko časopisa *Praxis*) bio suptilan apologet i propagator službene ideologije jugoslavenskog poretka zasnovanoga na monopolu Komunističke partije (preimenovane u Savez komunista). Ne treba detaljnije prikazivati o kojim se sve tu falsificiranjima radilo i tko su sve bili vodeći krivotvoritelji. No, kako je to na jednom portalu na adekvatan način recentno formulirao Leon Čevanić, “Petrovićeva filozofija temelj je pronalazila u preispitivanju vlastitih postupaka i autorefleksivnosti iz koje je proizašlo i njegovo tumačenje socijalističkog samoupravljanja kao puno šireg pojma od pozicije radnika na poslu (stvaranjem sustava direktne demokracije na svim područjima ljudskog djelovanja)”, te je prvi objekt njegove kritike bio upravo jugoslavenski socijalizam, na što se nadovezivala i kritika nacionalizma.¹⁶

Možda i nije neophodno spominjanje ključne sintagme koja se provlači kroz opus Gaje Petrovića, a kojom je programski iskazana jedna od bitnih odrednica njegova misaonog napora (ali, u širem smislu, ujedno i intencija cjelokupnog pokreta okupljenoga oko časopisa *Praxis*): *bespoštedna kritika svega postojećega*.¹⁷ Takvu kritiku (koju on jasno razgraničava od kritizerstva) Petrović dosljedno primjenjuje i na uspostavljenu zbilju “samoupravnog socijalizma” (što bi prema jednom od vodećih ideologa i vlastodržaca “samoupravnog socijalizma” Vladimiru Bakariću imalo biti ocijenjeno kao falsifikat, jer se Marxova sintagma *bespoštedna kritika svega postojećega* odnosi isključivo na njemačku zbilju u Marxovim vremenima). A možda najbolji odgovor na pitanje u kojoj je mjeri ta kritika postojeće zbiljnosti oblikovana u okružju *Praxisa*, čiji je Gajo Petrović bio najistaknutiji predstavnik, uistinu bila radikalna može ponuditi

15 Usp. Gajo Petrović, *Mišljenje revolucije*, Naprijed/Nolit, Zagreb–Beograd 1986, str. 91 i dalje.

16 Usp. <https://p-portal.net/gajo-petrovic-mislilac-revolucije/>, posjećeno 12. 5. 2023.

17 S tom se intencijom može povezati jedno od određenja značenja Gaje Petrovića, prema kojemu je on bio učitelj radikalne kritike, a to sam određenje dao u jednom od moja tri nekrologa napisana nakon njegove smrti (usp. Lino Veljak, “Gajo Petrović, un maestro della critica radicale”, *Marx centouno*, br. 17 /1994/, str. 130–133. O mjestu i značenju sintagme *bespoštedna* (ili *nepoštedna*) *kritika svega postojećega* u opusu Gaje Petrovića i o kritikama kojima su ga zbog toga izložili neki vodeći predstavnici nomenklature usp. Jasenka Kodrnja, “Kritika svega postojećega u filozofiji Gaje Petrovića”, *Filozofska istraživanja*, 28 (2008), br. 3, str. 573–583.

uvid u reakcije koje su u redovima tadašnje nomenklature izazivali *Praxis* i Korčulanska ljetna škola, koje se nipošto nisu ograničavale na kritiku “apstraktnog humanizma”. S druge strane, danas se često može čuti kako je *Praxis* bio u ideologijskoj funkciji tadašnje vlasti. Koliko su te optužbe besmislene, pokazuje već i polemika koju je Gajo Petrović vodio s jednim od vodećih predstavnika SKJ Veljkom Vlahovićem¹⁸ 1964. u Novom Sadu, osporivši pojedine Vlahovićeve teze o otuđenju te time na neki način i idejni monopol Partije.¹⁹ A onaj već spomenuti Vladimir Bakarić povezat će “praksisovštinu” s Imreom Nagyjem i događajima u Mađarskoj 1956. te s Milovanom Đilasom (pri čemu će kritiku staljinizma/neostaljinizma izjednačiti s antikomunističkom kritikom socijalizma kao takvog), dok će budući predsjednik Hrvatskog sabora u vrijeme Franje Tuđmana Vlatko Pavletić praksisovsku kritiku staljinizma ocijeniti kao pokušaj destruiranja samih temelja uspostavljenog poretka.²⁰ Toliko o izjednačavanju *Praxisa* s oficijelnom ideologijom “samoupravnog socijalizma”!

I na kraju, što je ključno u opusu Gaje Petrovića? Ključnim pojmom u opusu Gaje Petrovića može se ipak smatrati pojam slobode, a tom je pojmu (odnosno problemskom kompleksu koji se oko njega oblikuje) on posvetio i svoju posljednju za života objavljenu knjigu.²¹ Njegova najpreciznija formulacija slobode sažeta je u stavu koji glasi: “Kao biće prakse, čovjek je *biće slobode*. *Nema slobode bez čovjeka ni ljudskosti bez slobode*.”²² No taj pojam slobode ne bismo smjeli razdvajati ni od njegova subjekta (što ga naš mislilac formulira terminom *čovjek*), a ni od organske cjeline u kojoj ga on oblikuje.²³ A tu cjelinu determiniraju konstitutivni pojmovi prakse, otuđenja, razotuđenja i revoluci-

- 18 Veljko Vlahović (1914 — 1975) bio je od svojega povratka iz Sovjetskog Saveza 1944. vodeći ideolog KPI/SKJ (usp. https://www.znaci.org/00001/10_283.htm, posjećeno 7. 6. 2023).
- 19 Usp. Nebojša Popov, “Gajo Petrović nije bio samo profesor”, u: *Gajo Petrović – čovjek i filozof*, nav. djelo, str. 31–42. U tom prilogu navedenom zborniku Popov daje i uvjerljivu argumentaciju u prilog tezi da je Gajo Petrović bio među onima koji su doveli u pitanje ne samo idejni nego i politički monopol Partije. Opsežnu i dokumentiranu analizu diskvalificiranja Gaje Petrovića, kako u razdoblju Jugoslavije tako i nakon njezina raspada, dao je Božidar Jakšić (usp. “Praxis Gaje Petrovića”, u: *Gajo Petrović – čovjek i filozof*, nav. djelo, str. 85–106).
- 20 Za detaljniji prikaz režimske kritike *Praxisa* usp. B. Jakšić, nav. djelo, posebno str. 92–96.
- 21 Usp. Gajo Petrović, *U potrazi za slobodom*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1990.
- 22 *Filozofija prakse*, nav. djelo, str. 147.
- 23 Usp. korektnu interpretaciju ključnih konstitutivnih pojmova mišljenja Gaje Petrovića što ju je ponudio Gracijano Kalebić (“Sloboda i otuđenje”, *Filozofska istraživanja*, 31/2011/, br. 3, str. 605–618) te, opsežnije, u knjizi istog autora pod naslovom *Filozofija prakse i mišljenje revolucije Gaje Petrovića*, nav. djelo.

je. Ako je revolucija (dakako, u spekulativnom onto-antropologijskom značenju) smisao bivstvovanja, onda je sloboda imanentan konstituens revolucije.

LINO VELJAK

*International Academy of Sciences and Arts
of Bosnia and Herzegovina*

On 30th Anniversary of Death of Gajo Petrović

Gajo Petrović (1927 — 1993) is without any doubt one of the most significant thinkers originating from our part of the world. He belongs to both Croatian and Serbian, as well as Yugoslav (by selfdetermination and self-understanding) philosophy. But, what is perhaps his most precise description – by the reach of his thinking he is a world philosopher. Revolution – as the title of one of his works indicates – is one of the key concepts of his philosophy (or, more precisely: metaphilosophy). In addition, his philosophical profile is framed also with concepts such as praxis, alienation, de-alienation, socialism and freedom. If we take into account that this concept (revolution, which Gajo Petrović used in Marxist and socialist context) has after the end of so called “real socialism” being stigmatised, one can understand that many now reject this thinker as an ideologue or at least as a follower of a failed project. In this paper we show that such a rejection is not justifiable and that is inspired by bad ideological intentions. It is incompatible with essentially onto-anthropological character of Petrović's concept of revolution, already defined as the key concept of freedom. It is exactly the thinking of revolution as the essence of Being (or, as our thinker formulates: of continuous Being), that enables the merciless critique of all existing, the key component of historical character of the spirit that was formed within Praxis journal and at the Korčula Summer School, to both of which Petrović significantly contributed.

KEYWORDS: *Gajo Petrović, Praxis, freedom, man, revolution, practice, alienation, socialism, falsifying*

/ IZ ARHIVA

Neobjavljeni rukopisi Slavka Goldsteina u Arhivu Srba u Hrvatskoj

BORIS PAVELIĆ
novinar

Članak opisuje i kontekstualizira više raznovrsnih tekstova pisca, publicista i izdavača Slavka Goldsteina pohranjenih u Fondu Goldstein, dijelu osobne arhive Slavka Goldsteina koju je 2016. godine pohranio u Arhivu Srba u Hrvatskoj. Članak opisuje skice, nacрте i planove za poglavlja nekoliko knjiga koje je Goldstein planirao i započinjao pisati, ali i nekoliko dovršenih poglavlja koja još nigdje nisu objavljena i koja dosad nisu bila poznata javnosti. U članku se opisuje i dio javnosti zanimljivih dnevničkih zapisa koje je Goldstein unosiо kroz više desetljeća, od pedesetih godina prošlog stoljeća naovamo. Svi su ti tekstovi iznimno dragocjeni za istraživanje lika i djela velikog intelektualca, a veći dio njih svakako je vrijedan i naknadnog, post-humnog objavljivanja.

KLJUČNE RIJEČI: Slavko Goldstein, Arhiv Srba u Hrvatskoj

/

Tijekom 2016. godine, otprilike godinu prije nego što se razbolio i 2017. umro, Slavko Goldstein – pisac, publicist i izdavač te jedan od najuglednijih hrvatskih i jugoslavenskih intelektualaca druge polovine 20. i početka 21. stoljeća – dio svoje osobne arhive pohranio je u Arhivu Srba u Hrvatskoj (ASH). Arhivisti ASH-a Janja Jurčević i Igor Drvendžija tu su građu inventarizirali u 38 arhivskih kutija, učinivši je dostupnom javnosti. Među bogatom i iznimno raznorodnom građom pohranjeni su i neobjavljeni rukopisi Slavka Goldsteina koji objašnjavaju, nadopunjuju, nastavljaju i obogaćuju njegov poznati javni rad i objavljene knjige, i utoliko su nezaobilazan izvor za produbljivanje i zaokruživanje slike o javnome intelektualcu koji je, kao rijetko tko,

pridonio jačanju humanističkih i slobodarskih ideja u društvima Jugoslavije i Hrvatske.

Slavko Goldstein bio je intelektualac iznimno širokih interesa i područja bavljenja: nakon što se kao četrnaestogodišnjak, s majkom i mladim bratom, 1942. pridružio partizanima, poslije oslobođenja bio je novinar u novinama, na radiju i televiziji; novinski i radijski urednik; filmski scenarist; nadasve uspješan izdavač i leksikograf; publicist; historiograf; političar; židovski aktivist i pisac. Objavio je knjige *Prijedlog '85, 1941., godina koja se vraća* i *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina* te, u suautorstvu, knjige *Okrug Karlovac 1941., Holokaust u Zagrebu, Tito i Jasenovac* i *Bleiburg nisu isto*. Poslije smrti Slavka Goldsteina, njegov sin Ivo i autor ovoga članka uredili su i dovršili posao koji je bio započeo sam Slavko: objavljivanje knjige njegovih odabranih članaka, kojoj su dodali i neke neobjavljene materijale, pa su tu knjigu zagrebački izdavač Fraktura i Židovska vjerska zajednica Bet Israel dvije godine nakon Slavkove smrti, 2019., objavili pod naslovom *Proslavi za bolju zemlju*. Valja, međutim, imati na umu da bibliografija naslova potpisanih imenom Slavka Goldsteina ni izdaleka ne odražava sav opseg njegova javnog rada: o tome ne svjedoči samo to što je Goldstein prepoznat kao jedan od najaktivnijih i najangažiranijih javnih intelektualaca koji su proteklih desetljeća djelovali u Zagrebu, nego i činjenica da se u njegovoj ostavštini, pohranjenoj u ASH-u, čuvaju neobjavljeni i dosad nepoznati rukopisi koji otkrivaju ideje za knjige koje je Slavko započeo, ali nije stigao dovršiti. Svrha je ovoga članka opisati, analizirati i kontekstualizirati dio tih rukopisa, bez pretenzije da se o njima izrekne konačan kritički sud, niti da se ovaj pregled smatra potpunim i iscrpnim prikazom neobjavljenih tekstova iz arhive Slavka Goldsteina pohranjene u ASH-u: taj posao naime valja prepustiti opsežnijim, dužim, stručnijim i temeljitijim istraživanjima.

Neobjavljeni radovi u Fondu Goldstein u ASH-u podrazumijevaju žanrovski raznovrsne forme u različitim fazama dovršenosti. Dvije su temeljne žanrovske kategorije: osobni zapisi koje, po svemu sudeći, Slavko nije ni bio namijenio objavljivanju, te tekstovi koje je pripremao za javnost. U prvu kategoriju pripadaju raznovrsni zapisi, poput dnevnika ili različitih bilješki pisanih rukom, od usputnih dnevnih nabačaja do pripremnih skica za članke i knjige, koje je Slavko znao proširivati u duže eseje. Ti tekstovi ilustriraju teme i način mišljenja Slavka Goldsteina u različitim razdobljima njegova života, i omogućuju temeljitije razumijevanje mučne ambivalencije o kojoj je Slavko s vremena na vrijeme znao i javno govoriti: o porivu slobodarskog intelek-

tualca da proširi granice slobode u neslobodnom društvu čuvajući istodobno vlastiti intelektualni i etički integritet; da javno kritizira sustav ne popuštajući istodobno njegovu pritisku; te da umanjuje represiju tako što represivnoj državi – bila ona Jugoslavija, bila Hrvatska – neće dati neposrednog povoda da uguši njegov javni glas. U drugoj kategoriji, onoj tekstova namijenjenih objavljivanju, članci su i tekstovi koje je Slavko očito pisao za javnost u različitim fazama dovršenosti – od početnih skica do cijelih čistopisa završenih poglavlja – koji svjedoče da je Slavko Goldstein umro ne završivši barem četiri opsežne knjige koje je, prilično detaljno, bio već isplanirao i započeo pisati.

Neki od najzanimljivijih neobjavljenih rukopisa takve vrste čuvaju se u 23. kutiji Fonda Goldstein u ASH-u. No prije nego što ih opišemo, valja ih kontekstualizirati: pod inventarnim brojem 991 u 22. kutiji pohranjena je žuta kuverta na kojoj je Slavko napisao rukom: “Bilješke za eventualnu novu knjigu – pisane 2007. – nije ostvareno”. U kuverti su dva mala bloka ispisana Slavkovim rukopisom i naslovljena istim naslovom: “Bilješke za eventualnu knjigu ‘2007’ – neka vrst nastavka memoarske knjige ‘1941. – godina koja se vraća’”; jedan blok označen je rimskim brojem I, drugi s II. Riječ je o Slavkovim bilješkama potaknutim uspjehom njegove memoarske knjige *1941., godina koja se vraća*, djela koje je preraslo u jedan do najvehementnijih dokumenata hrvatske i regionalne memoarske publicistike dvadesetog stoljeća; u Hrvatskoj ta je knjiga proglašena knjigom godine, prevedena na engleski, njemački i španjolski jezik, a Timothy Snyder, američki povjesničar s Yalea i autor nekih od najuglednijih djela o povijesti dvadesetog stoljeća, ocijenio ju je “savršeno uspješnom kombinacijom memoara iz djetinjstva i povijesne analize”, koja ima “malo parnjaka u europskom pisanju o Drugom svjetskom ratu”. Potaknut takvim pohvalama, Slavko je nakanio napisati i svojevrstan nastavak *1941., godine koja se vraća*, i ta ga ideja nije napustila do posljednjeg dana.

U prvome od dva bloka iz inventarnog fascikla 991 u 22. kutiji Fonda Goldstein, Slavko zapisuje reakcije koje su mu kolege pisci osobno kazali o *1941.* Drugi je blok zanimljiviji. “Knjiga se zove *Godina 1945.*”, zapisao je Slavko, datirajući taj zapis 30. lipnja 2007. “Prva rečenica glasi: ‘U svibnju godine 1945. Evropa je bila ruševina.’” Potom, u zagradi: “Opisati stanje: koliko ubijenih, raseljenih, opljačkanih. Kolone izbjeglica, oslobođeni logoraši umiru. Ljudi se vraćaju kućama i obiteljima kojih više nema. Brojke, slike, poharanost. Bol i radost, kontrasti i paradoksi. Citat: kao propast Rimskog carstva.” Slavko potom zapisuje: “Na području Juge: 300.000 Nijemaca se povlači. Što je i kakva je bila

JA? Vojska NDH: na čelu vojske Rolf, Boban, Luburić”. Datiran 26. srpnja 2007., ovaj je Slavkov zapis:

Teze – ideje (izvedene iz jedne ideje Eugena Pusića) – Korijeni zločina Bleiburg su u “rasnoj mržnji, pravom rasističkom odnosu KP općenito, pa i KPJ, prema buržoaziji!” (misao Eugena Pusića). – Ipak, mudri guru Eugen ovaj puta pretjeruje. Trebalo bi reći znatno šire: korijeni su u boljševizaciji KPJ i KPH, provedenoj 1939. i 1940. Članovi KPJ, koji su ostali vjerni Titovoj boljševizaciji, ili joj tada u najboljoj vjeri (idealu) pristupili, naučili su tada da vjernost Partiji i ideji podrazumijeva i nemilosrdnost prema klasnom neprijatelju, prema neprijatelju općenito. S tim drilom bila je moguća provedba ili – u najmanju ruku – toleriranje zločina zvanog Bleiburg.

Slavko nastavlja svoju analizu: “Naravno, to nije jedina komponenta, ima ih još nekoliko isprepletenih, i nikad se ne zna koja je prevladavala. To su: osveta, njegovani kult osvete (Churchill, Erenburg, Đilas, Koča i Peko), kao i ust. (ustaški, op. a.) zločini 10. — 14. maja koji neposredno izazivaju osvetu.” Analiza se nastavlja natuknicama kojima Goldstein niže svoje teze i objašnjenja uzroka poslijeratnih partizanskih zločina, a potom dodaje i ovu primjedbu: “NOB na području NDH specifičan! Kontinuiranu snagu i stabilnost daje mu borba za život pravoslavnog pučanstva – zato nema takvih padova kao u Srbiji i Crnoj Gori.” Dva opisana mala bloka u fasciklu 991 22. kutije Fonda Goldstein otkrivaju da je Slavko Goldstein već 2007. imao razrađenu početnu ideju kako bi trebala izgledati njegova knjiga o pobjedi 1945. godine. Na drugim mjestima u Fondu Goldstein takvih je nabačaja i planova još, sve do cjelovitih napisanih poglavlja; pritom, Slavko bi se zasigurno složio da bi sve te skice mogle dobiti jedan epigraf, rečenicu iz toga malog bloka pod rednim brojem 11: “Možda sam posljednji pripadnik partizanske generacije koji bi mogao ublažiti naš veliki dug što ga ostavljamo za sobom.”

U kutiji 23, pod inventarnim brojem 1012, među inozemnim recenzijama i intervjuima što ih je Slavko Goldstein dao u povodu inozemnih prijevođa svoje *1941, godine koja se vraća*, pohranjen je i jedan od najdragocjenijih Slavkovih neobjavljenih rukopisa: prve stranice njegove zamišljene knjige o partizanskoj pobjedi. Da uistinu jest riječ o svojevrsnom nastavku *1941., godine koja se vraća*, svjedoči kratki uvod u taj pisaćim strojem pisani tekst, pun

Slavkovom rukom unesenih redaktorskih intervencija: “O tome sam” – Slavko piše na stranici koja je označena brojem 4, što znači da su prve tri stranice vjerojatno izgubljene, pa se ne zna što je prethodilo – “već ponešto napisao u sažetim natuknicama na početnim i zaključnim stranicama moje prethodne knjige ‘1941, godina koja se vraća’. S istim mislima započinjem sad i ovu knjigu, iako s razlikom u pristupu: dok sam u 1941. više pažnje posvetio Pobjedi, a o našem Dugu govorio tek u nagovještajima, u ovoj se knjizi mnogo više želim baviti Dugom, iako ni Pobjedu ne kanim zaboraviti.” Potom prelazi na stvar, ispisujući dojmljiv opis ulaska pobjedničke partizanske kolone u Karlovac 8. svibnja 1945. – kolone u kojoj je stupao i sam – i potvrđujući tim opisom da je, kao pisac, bio najbolji kada je uspijevaio opće prikazati kroz pojedinačno; kada je na konkretnim situacijama, najčešće onima u kojima je i sam sudjelovao, uspio opisati duh i stvarnost svojega prijelomnog vremena.

Piše: “Jašući na konjima našu su rastegnutu kolonu na ulasku u Karlovac 8. svibnja predvodili komandant brigade Boris – Boca Balaš i politički komesar brigade Rafael – Rafko Tabor. Kad ih se danas prisjećam, vidim ih kao simbole Pobjede, u našem užem, karlovačkom segmentu. Obojica su bili ‘karlovački dečki’, rođeni i odrasli u sjevernom dijelu grada zvanome Banija. Kroz špalir građana, koji nas je dočekaao u glavnoj banijskoj ulici, Boca i Rafko na čelu brigade, jašili su kraj svojih domova u kojima su odrasli i živjeli do odlaska u rat.” Ovdje valja dometnuti važnu napomenu: poglavlje koje citiramo Slavko nije završio; na tekstu je još radio, pa za citiranje biramo Slavkove ispravke rukom u kucani tekst. Valja dakle imati na umu kako tekst ne treba smatrati konačnim Goldsteinovim radom, nego neautoriziranim pripremnim tekstom. Budu li se ikad ti tekstovi objavljivali, trebat će im, dakako, temeljita kritička obrada, no za potrebe ovoga članka i ova će napomena biti dovoljna. Slavko nastavlja, opisujući svoje zapovjednike na čelu pobjedničke kolone koja ulazi u Karlovac:

Ne znam jesu li zastali da pozdrave roditelje, jer u stroju brigade bio sam daleko otraga, u IV. bataljonu. Iz tih su domova ljeta 1941. Boca i Rafko krenuli u ustanak. Digli su ruku na moćnu silu, na ratni stroj kakvog svijet dotad još nikad nije vidio, a njih dvojica i njihovi drugovi bili su praznih ruku, bez oružja, goloruki. Svaku pušku, svaku strojnicu, svaki top, morali su oduzeti tom do zuba naoružanom ratnom stroju, da bi protiv njega uopće mogli ratovati. Samoubilački juriš na gluho nebo? Pa ipak: nakon nepune četiri godine Boca i

Rafko pobjednički se vraćaju kući, na čelu snažno naoružane brigade koja nije bez razloga proglašena “udarnom”, kao dio hrvatske oslobodilačke vojske i Jugoslavenske armije koja ukupno broji oko 760.000 vojnika i oficira (od toga NOV Hrvatske blizu 200.000). Vremešni karlovački purger komentirao je iz špalira kraj kojeg smo prolazili srušenom banijanskom mostu: “Gdo bi to rekel, dečki su praf zapraf pobedili”.

Taj uvod treba nadopuniti Slavkovim zapisom koji se čuva pod inventarnim brojem 1129 u 26. kutiji Fonda Goldstein. Riječ je o početku prvog poglavlja nezavršene knjige o Bleiburgu ili 1945., vjerojatno iste ove čiji smo početak citirali, ali se njezini dijelovi čuvaju na različitim mjestima u Fondu Goldstein. U skici za poglavlje koje je naslovio s “Pobjeda i njeno Janusovo lice”, Slavko piše ovako, opisujući isti događaj, kraj rata u Karlovcu:

... Očekivali smo zapovijed da krenemo u “potjeru za bandom”, a mi smo već bili umorni od ratovanja. Već treći dan znamo da je Karlovac slobodan, želja nas vuče kući koja nam je napokon na dohvat ruke, a mi osluškujemo kanonadu bitke koja traje i možda nas još čeka. Tek kad je kasno poslije podne iz štaba divizije stigla najsretnija naredba – “Karlovačka u Karlovac!” – nastupila je eksplozija oduševljenja. Odjednom više nitko nije bio umoran. Bataljoni su začas bili postrojeni i krenulo se s pjesmom koja nije zamirala svih 20 kilometara cestom sve do Karlovca: “Padaj silo i nepravdo”, “Karlovačka, Karlovačka udarna brigada/ne boji se, ne boji se, ustaša ni Švaba” i desetak sličnih pjesama iz prilično oskudnog brigadnog repertoara. Više od 1200 momaka i djevojaka vraćalo se iz rata svojim obiteljima i kućama, u svoj grad.

Slavko tu nastavlja:

U kasnim večernjim satima, na prilazima gradu negdje oko Ilovca, komandanti bataljona nastojali su nas ustrojiti u pravilne redove – “nek se vidi da smo prava vojska!” Već u prvoj gradskoj ulici stroj se počeo rasplinjavati, s građanima koji su iz špalira utrčavali među brigadire da zagrlje nekoga svoga. (...) Na prilazima srušenom banijskom mostu komandiri četa uzalud su pokušavali održati paradni poredak brigadne kolone. Negdje sasvim blizu mosta, baš pred Bocinom kućom,

vojnički se stroj u prepoznavanju, grljenju i ljubljenju stopio s građanstvom. (...) Ne vjerujem da sam ikad mogao ljepše zamisliti taj trenutak Pobjede. I danas još držim privilegijom što sam toga dana bio dio velikog slavlja što ga je ovom gradu donijela naša brigada. Bili smo Oslobođitelji, Izbavitelji, Lučonoše Sretne Budućnosti.

Vraćamo se na Slavkov tekst koji smo citirali ranije, pohranjen pod inventarnim brojem 1012 u 23. kutiji. Nakon što je opisao trijumfalni ulazak u grad partizanske kolone predvođene Borisom Balašom Bocom i Rafaelom Taborom Rafkom, Slavko mijenja vrijeme i prebacuje se u predratno doba, opisujući predratne živote ta dva partizanska komandanta.

Boris – Boca Balaš (1914. — 1998.) bio je u predratnim godinama popularni karlovački nogometaš, hokejaš, plivač i vaterpolist, jedan od najsvestranijih sportaša maloga grada. Pristalog ponašanja, ugodan i nenametljiv, bio je rado viđen u sportskim i drugim društvima mladih ljudi. Nakon srednje škole radio je kao pomoćnik u trgovini željeznom robom svoga oca, na početku glavne banijanske ulice. U njihovoj trgovini kraće je vrijeme bio pomoćnik i Veco Holjevac, s kojim se Boca blisko prijateljio. Već otprije sklon socijalistički orijentiranim i antifašističkim idejama, Boca je kroz druženje s Vecom, komunističkim aktivistom, postao član ilegalne komunističke partije. Mobiliziran u jugoslavensku vojsku, ostao je poslije proglašenja NDH u domobranstvu, u dogovoru i stalnom potajnom kontaktu s Vecom Holjevcem i Ivom Marinkovićem, glavnim organizatorima u pripremama i podizanju ustanka u karlovačkom kraju.

Slavko opisuje Balašev ratni put, koncentriran oko Karlovca, da zaključí ovako:

U vojnim jedinicama koje je vodio i u selima toga kraja koja su bila sklona NOB-u stekao je slavu najomiljenijeg komandanta o kojem su se pjevale pjesme, a da mu slava ni najmanje nije udarila u glavu. Sa svojim vojnicima ostao je prisran i srdačan, sačuvavši pritom urođeni mu autoritet – osobine koje nije lako spojiti i održati im ravnotežu. Svibanjskih dana 1945. Karlovac ga je na svakom koraku trijumfalno pozdravljao, “svoga dečka”, popularnog sportaša koji je postao

Osloboditelj, ali nije hodao gradom nadmeno osloboditeljski, kao sam sebi spomenik, već samo kao pristojan i srdačan građanin Boris – Boca Balaš.

Slavko je opisao i Rafaela Tabora Rafka. Rođen 1921., umro 1981., “po mnogočemu je bio pravi antipod svom popularnom komandantu”, piše Slavko.

Dok je Boca pripadao starosjedilačkoj i dobro situiranoj građanskoj porodici i živio u prostranom obiteljskom domu kraj rijeke Kupe i glavnoga mosta, Rafko je bio sin doseljenog kožarskog radnika zaposlenog na slaboj plaći u tvornici Jakil, s iznajmljenim skromnim stanom u proleterskom banijanskom predgrađu Selce. Dok se Boca volio družiti sa cijelim sportskim momčadima i širokim krugom građana, Rafko se najbolje osjećao u malim kružocima SKOJ-evskih istomišljenika. (...) Kad je KP početkom srpnja 1941. pozvala na ustanak, Rafko je s prvom grupom banijanskih SKOJ-evaca već 6. srpnja sjekao žice na PTT vezama Karlovca sa Zagrebom i Ozljem. (...) Vjerujem da je primjerom hrvatskog prvoborca i omladinskog organizatora znatno utjecao što četnici tijekom Drugog svjetskog rata nisu uspjeli stvoriti ni spomena vriedan oslonac među mladim kordunaškim Srbima.

Nakon dojmljivog opisa svoja dva zapovjednika, Goldstein je taj odlomak zaključio ovako:

Vrijedi još jednom ponoviti: iz svojih banijanskih domova Boris Balaš i Rafael Tabor krenuli su u rat bez oružja, goloruki, a iz rata se vraćaju s 1200 odlično naoružanih boraca u pobjedničkom stroju. Svom smo gradu donijeli izbačene iz četverogodišnjeg terora pod kojim je izgubilo glave više od 2500 naših sugrađana. Od nas 1200 u stroju 95 posto bili su Hrvati: živi dokaz da Karlovac nije ustaški grad i dio dokaza da Hrvati nisu ustaše.

Potom Slavko elegantno prelazi na široki plan:

Bili smo dio hrvatske vojske koja je u Drugom svjetskom ratu ratovala na pravoj strani, protiv najvećeg Zla i najveće opasnosti za ljudsko društvo i civilizaciju dvadesetog stoljeća. Hrvatskoj smo izvojevali pripadnost pobjedničkoj koaliciji koju su predvodili Velika Britanija, Sovjetski Savez i Sjedi-

njene Američke Države, a u sklopu Jugoslavenske armije pobijedili smo i četnike i tako Hrvatsku izbacili od prijeteće kobi da padne pod četničko žezlo pod kojim možda ne bi ni opstala. Bili smo Pobjednici, u mnogočemu Oslobođitelji.

I onda, u novom retku, za kraj tog velikog odlomka, samo jedna riječ: “Međutim.” Odvojen grafičkim znakom, potom počinje novi odlomak, od kojeg je ovdje samo nekoliko rečenica: “U posljednjem poglavlju moje već spomenute prethodne knjige posebno sam opisao kako sam već prvih poslijeratnih mjeseci u Karlovcu bio suočen s upozorenjima da nam pobjeda ima i svoju tamniju stranu. Najviše me kosnulo saznanje da se u jednom zatvoru OZN-e i u jednom zarobljeničkom logoru ubijalo nakon brzopoteznih saslušanja – bez suda i suđenja. Čuo sam i neke uznemirujuće vijesti o poslijeratnim zadacima i postupcima moje brigade. Moj ratni drug,...” Tu se Slavkovo rukom pisano pripovijedanje na dnu stranice prekida, a ostatka teksta nema. No nastavak je, možda, pod inventarnim brojem 1129 u 26. kutiji, u jednome od četiri nacрта poglavlja nezavršene knjige o Bleiburgu ili 1945., koji smo već djelomice citirali.

Nakon što je opisao trijumfalni pobjednički ulazak Karlovačke udarne u grad, Slavko u tom nacrtu piše kako je “vrlo brzo počeo saznavati ponešto i o tamnijim stranama Oslobođenja: o nasilnom izbacivanju iz stanova, o nespособnim funkcionerima importiranima ‘iz šume’, o hapšenjima i nestajanjima poznatih građana koji to nikako nisu zaslužili”. Čitamo ovako:

Zgrozila me tek priča mojeg prijatelja Joška Hagendorfera, s kojim sam tada bio najbliži. Poslijeratnih tjedana bio je četni pisar (“čato”) u zapovjedništvu KNOJ-a u Topuskom. Svakog jutra pisao je izvještaje višoj komandi, u kojima je često bila formulacija da je “ubijeno 5 (ili više) bandita, utrošeno 2 (ili više) metka”. Radilo se o likvidacijama zatočenika iz obližnjeg logora u Čemernici, koje su vršene bez sudskog postupka, samo na osnovu površnih saslušanja što su ih obavljali mladi oficiri OZN-e. Saznanja da se u lipnju i prvim tjednima srpnja još uvijek tako ubija, bez suda i suđenja, još tome na najbrutalniji način, za mene su bila presudna u mojem postepenom trijeznjenju od pobjedničke opijenosti i samozadovoljstva. Međutim, o razmjerima stradavanja na Bleiburgu i Križnom putu saznavao sam tek mnogo kasnije.

Spomenuti inventarni broj 1129 u 26. kutiji, kako smo već naglasili, jedan je od više njih pod kojima se čuvaju četiri nacrti za knjigu o Bleiburgu, koja dodatno rasvjetljava kompleksne autorove planove za buduće knjige. Jedan od tih planova, kucan na pisaćem stroju, ima ovaj naslov: “Slavko Goldstein: Nacrt sadržaja za knjigu ‘Bleiburg’ – radni naslov, jer moguć je i naslov ‘Godina 1945.’” Spomenuti koncept predviđa četiri poglavlja knjige o Bleiburgu i (li) o 1945.: “Prvi dio – Pobjeda i njeno Janusovo lice – oko 60 kartica”, “Drugi dio – Kronologija Bleiburga i Križnoga puta – oko 150 kartica”, “Treći dio – Pred sudom povijesti – oko 100 kartica”, i “Četvrti dio – Suočavanje s istinom – oko 100 kartica”. Ovako je Slavko skicirao prvo poglavlje: “Radosti oslobođenja i sjene nad njime; oduševljenje, polet i prva razočaranja. Škrta saznanja o Bleiburgu i Križnom putu – Prisila šutnje kao plodno tlo za produbljenje boli i nicanje obiteljskih i političkih mitologija – Neka osobna svjedočanstva koja mnogo toga kažu, ali otvaraju i mnoga pitanja – Teškoće skrupuloznog istraživanja: oskudna dokumentacija i ‘pročišćeni’ arhivski fondovi, nepouzdanosti memoarskih iskaza, selektivnosti u prezentacijama i jednostranosti u interpretaciji – Oprezan put do slojevite istine koja se u glavnim konturama nazrijeva, iako o mnogim pojedinostima još ostaju nejasnoće – Putopis do Bleiburga i natrag: pitanja koja se nameću danas, na mjestima ondašnjih događanja – Mitologija ili povijest?”

Pod inventarnim brojem 1010 u 23. kutiji pohranjen je još jedan zanimljiv i dragocjen Goldsteinov rukopis na pisaćem stroju, naslovljen “Pod petokrakom zvijezdom”. Počinje jednostavnom ali dojmljivom rečenicom: “Pod petokraku zvijezdu stupio sam u mjesecu maju 1942. godine”, koju je Slavko u kasnijoj redakciji preradio u složeniji sklop: “Pod petokraku zvijezdu stupio sam u mjesecu maju 1942. godine, u Driveničkom partizanskom logoru, koji se bio uvukao u rubove maloga proplanka, na šumovitom obronku brdovite razdjelnice između Gorskog kotara i Hrvatskog primorja. Pod pogledom s obližnje logorske osmatračnice, pod blještavim proljetnim suncem, duboko ispod nas, izdužio se ubavi Vinodol s vijugavom bijelom cestom koja opasuje stari frankopanski dvorac i siječe selo Drivenik, po kojem je logor dobio svoje ime.” Potom Slavko sa zanimljivim detaljima opisuje borce i atmosferu u partizanskom logoru, pa nastavlja: “Odonda je minulo punih 70 odlutalih godina. Prve tri godine bile su ratne, ja sam bio partizan, a crvena zvijezda grijala me svojom izdašnom toplinom. U poslijeratnim godinama ta ista zvijezda brutalnom je hladnoćom ubila moj mladenački zanos i naučila me biti nezavisan i

kritičan prema svim zvijezdama.” Zatim se ubrzano bliži sadašnjem trenutku: “Narednih 40 godina živjeli smo pod vlašću crvene petokrake, koja je donekle ublažavala svoju poslijeratnu brutalnost i povremeno nastojala reparirati počinjenu štetu, ali zbog ograničenosti svog jednodimnog horizonta nikad u tome nije bila dovoljno uspješna. (...) Kad su se nakon 40 godina vrata slobode napokon ipak odškrinula, rezignirano sam spoznao da su kroz njih prvi nahrupili neželjeni uljezi s mnogo nepoželjnog tereta. Kultom nacije zasjenjen je kult slobode, a crvena zvijezda zgažena je i bačena u blato. (...) Tih 70 godina predmet su ove knjige”, napisao je Slavko u jednoj od verzija teksta koji je, očito, trebao postati prvo poglavlje – ili uvod? – u njegovu knjigu o partizanskoj pobjedi 1945.

Na istu su temu i zapisi u crvenoj bilježnici pohranjenoj u šestoj kutiji Fonda Goldstein. Potkraj te bilježnice Slavko je počeo bilježiti i prve naznake “nove knjige” – to je napisao crvenom olovkom, dok ostalo piše crnom – s datumom 6. 1. 2015.:

Kad danas počinjem pisati ovu knjigu, blizu sam mog rođendana s kojim ću navršiti 87 godina. Prijatelji i znanci kažu mi da se jako dobro držim i da imam sjajnu memoriju. Ima u tome istine, jer sam relativno zdrav, dobro hodam i još nisam izgubio radoznalost i volju da budem aktivan i pišem. Ipak, znam da za mnogo toga više nemam ni snage ni vremena. (Ipak, znam da mi godine ne miruju.) Počinjem pisati ovu knjigu bez pouzdanosti da ću je moći završiti, ali me to ne muči. Počet ću s partizanima, kojima sam pristupio kad mi je bilo nepunih 14 godina i zatim ću pisati dalje, redom, kako je teкао život i doživljaji s njim, pa dokle stignem...

Potom slijede “bilješke 'ad Partizani'”: “Među partizane sam stigao sredinom maja 1942. godine. Točnog se datuma ne sjećam, ali siguran sam da je to bio mjesec maj, jer se sjećam kako smo se već spremali za odlazak ‘u šumu’ kad se pričalo kako su na nekoliko brda iznad Hreljina i Vinodola gorili prvomajski krijesovi...”

No naročito važni fascikli, kada je riječ o neobjavljenim Goldsteinovim rukopisima, pohranjeni su pod inventarnim brojevima 1030, 1031 i 1032 u 23. kutiji Fonda Goldstein: tu su različite verzije četiri poglavlja iz dvije Slavkove nenapisane knjige, *Samoubojstvo Jugoslavije* i *Jadovno*. Pod 1030 čuvaju se dva čistopisa poglavlja naslovljena ovako: “Slavko Goldstein – Samoubojstvo

Jugoslavije. Prvo poglavlje – Djetinjstvo”. Taj tekst, prepisan “učisto” na kompjutoru i na posljednjoj stranici datiran s 17. studenoga 2016., posthumno je objavljen u knjizi *Proslavi za bolju zemlju*, pod naslovom “Djetinjstvo u Jugoslaviji”. No pod istim inventarnim brojem čuva se i tekst s naslovom “Jadovno – prvo poglavlje”, koji još nigdje nije objavljen. Dvije su verzije tog teksta: dvanaest stranica čistopisa na kompjutoru, i još petnaestak stranica nastavka istog teksta, s mnogim redaktorskim intervencijama autora, otkucanih na pisačem stroju. Tu je i verzija cijela otkucana na pisačem stroju. Slavko u tekstu opisuje prve tjedne ustaško-nacističke okupacije, u kojima je ostao sam u obiteljskom stanu u Karlovcu, jer su mu ustaše uhapsili i oca i majku. U tekstu je i ovaj odlomak:

Tih dana i ja sam već znao da mi je otac u logoru Jadovno. Posljednja vijest od njega bila je ceduljica koju mi je jednog ranog jutra sredinom srpnja na kućnim vratima uručio čovjek u željezničarskoj odori. Kratko mi je rekao da je “to” prije jutra našao na pločniku trećeg perona, pored stočnog vlaka koji je u Karlovcu zastao na putu za Liku. Tutnuo mi je ceduljicu u ruku i, bez daljnjeg objašnjenja, bez ijedne riječi, okrenuo se i brzo nestao niz stepenice. Na ceduljici je očevim rukopisom pisalo: “Molim predati mojoj supruzi Lei Goldstein, Zrinjski trg 9, Karlovac.” U svega tri — četiri rečenice otac nam je javljao da u velikom transportu logoraša putuje iz koprivničke Danice u Gospić, i odande će se javiti i živi u nadi da ćemo se uskoro ipak vidjeti.

Temu o kojoj piše u tom poglavlju Slavko je već bio obradio u svojoj 1941., *godini koja se vraća*: u toj je knjizi Jadovnu posvetio četvrti dio knjige, s istim naslovom, u kojemu su tri poglavlja, od 199. do 228. stranice. No očito je Goldstein bio zamislio posebnu knjigu o Jadovnu, o čemu svjedoče i arhivisti ASH-a Nina Čolović i Igor Drvendžija, s kojima je 2016. godine – baš kada je pisao poglavlje koje opisujemo – intenzivno mnogo i plodno surađivao. Verzije poglavlja o Jadovnu, uz pomnu uredničku i redaktorsku obradu, dovoljno su duge i homogene da bi mogle biti objavljene u okviru kakvoga kritičkog izdanja.

Pod istim je inventarnim brojem 1030 i – piše na prvoj stranici – “Početak knjige “Samoubojstvo Jugoslavije”, dvanaest pisacim strojem ispisanih stranica djela koje je Slavko u nekoliko navrata započinjao, pa mu se vraćao, da ga ne uspije dovršiti: knjige o sudbini jugoslavenskih dobrovoljaca Španjolskoga

građanskog rata, od kojih su mnogi postali legendarni partizanski zapovjednici i dužnosnici poslijeratne Jugoslavije, a neki, poput Veljka Kovačevića, Slavkovi ratni zapovjednici, ili, u slučaju Gojka Nikoliša, poslijeratni memoaristi kojima je Slavko Goldstein objavljivao zapažene memoare. Taj zapis Slavko započinje pripovijedajući o Veljku Kovačeviću, partizanskom zapovjedniku, poslijeratnom visokom oficiru JNA i funkcionaru Sekretarijata za narodnu obranu SFRJ, te piscu *Kapelskih kresova*, prema kojima je snimljena svojedobno popularna televizijska serija; ali i čovjeka koji je život okončao nikad nerazjašnjenim i uvelike prešućenim samoubojstvom 1994. godine. Goldstein svoj tekst počinje citatom jedne posvete: “Mojem ratnom drugu iz goranskih šuma Slavku Goldštajnu. Slavko, evo i ja da na ovakav način nešto napišem. Kad budeš čitao, obrati pažnju kad je koja priča pisana. Srdačno Te pozdravlja Veljko Kovačević.” Slavko tada nastavlja: “Ovu posvetu Veljko mi je napisao na knjizi ‘Smjena’ koju je objavio 1986. u izdanju Novog dela i Narodne knjige u Beogradu. Veljko mi je bio ratni komandant s kojim sam kao njegov povremeni pratilac, kurir i stražar u ljeto i jesen 1942. doživio moje najuzbudljivije partizanske dane. Poslije rata rijetko sam ga viđao, najviše kad sam 1962. — 1963. kao suautor obavljao razgovore i prikupljao podatke za knjigu ‘Okrug Karlovac 1941’. Po tom poslu više puta sam razgovarao s Veljkom u njegovoj general-pukovničkoj kancelariji u Beogradu, gdje je tada bio pomoćnik ministra obrane SFR Jugoslavije.”

Goldsteina je iznimno zanimala tema jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolskom građanskom ratu, o čemu je mnogo svjedočanstava i u Fondu Goldstein u ASH-u, gdje je Slavko pohranio brojne dokumente o njihovoj poslijeratnoj sudbini. Iz više im se razloga osjećao bliskim: imponirao mu je njihov etički poriv, tih prijeratnih intelektualaca komunista, da za republikansku stvar odu ratovati u Španjolsku, potom da se, ratnim traumama usprkos, pridruže Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji, gdje su mnogi od njih stasali u neke od najvažnijih partizanskih zapovjednika. No sigurno je da bi Slavkova fascinacija “španskim borcima” ostala tek na suzdržanom poštovanju da su se oni sedamdesetih, u vrijeme Titova konačnog obračuna s liberalima u Hrvatskoj i Srbiji, priklonili konzervativcima predvođenim maršalom osobno: Slavka je u toj sudbini fasciniralo najviše to što su smogli snage da se, nakon gotovo pola stoljeća riskantne borbe za socijalistički ideal pod Titovim vodstvom, usprotive čak i samome Titu, kada su shvatili da se definitivno svrstava na stranu onih koji suzbijaju slobodu i Jugoslaviju vode u konflikt i propast – zato Slavko svoju zamišljenu knjigu o njima i jest naslovio sa *Samoubojstvo*

Jugoslavije. Utoliko su Slavkova istraživanja sudbine jugoslavenskih veterana Španjolskoga građanskog rata, od kojih je opisano poglavlje među najkoherentnijima, svakako vrlo zanimljiva, a neka od njih mogla bi se i objaviti.

Pod inventarnim brojem 1031 pohranjene su tri verzije teksta s naslovom “Jadovno – drugo poglavlje – rođenje NDH”: čistopis na kompjutoru i dvije verzije na pisaćem stroju. Riječ je o poglavlju koje je u knjizi *Proslavi za bolju zemlju* iz 2019. objavljeno pod naslovom “Rođenje NDH”, uz uredničku napomenu da je to poglavlje Slavko završio 17. travnja 2017., “samo desetak dana prije negoli je svojom voljom otišao na operaciju, poslije koje se intelektualnom radu više nije uspio vratiti”. No u fasciklu pod brojem 1032 neobjavljeni je tekst, napisan kombinirano na pisaćem stroju i na kompjutoru, s naslovom “Finale knjige Jadovno”. Taj je tekst najmanje koherentan od svih pohranjenih u tri inventarna broja koje opisujemo i trebala bi mu ozbiljna redaktorska intervencija da bi ga se učinilo cjelovitim. No tih dvadesetak stranica, ma koliko bile nedovršene, ipak je uznapredovala skica cjelovitog teksta s vrlo vrijednim pasażima, poput ovoga u kojemu Slavko, na devetoj stranici rukopisa, opisuje svoju bar micvu, četiri mjeseca poslije proglašenja NDH:

Dana 22. kolovoza (1941., op. a.) bio je moj rođendan s kojim sam navršio 13 godina života. U židovstvu to je za svakog dječaka i njegovu obitelj velika svečanost, dan kada dječak postaje punopravni član vjerske zajednice, punoljetnost zvana Bar Mitzva. U normalnim okolnostima sigurno bih imao stotinu i više čestitara, taj mi puta nije čestitao nitko. Umjesto da me razvesele, svi su znali da bi me čestitke samo rastužile. Jedino me Mija Veličković, najintimnija prijateljica cijele naše obitelji, pozvala na ručak. Za svečano prostrtim stolom sjedili smo samo nas dvoje, možda više u šutnji nego u razgovoru. Mija je znala da mi je otac već prije godinu dana obećao da ću za Bar Mitzvu dobiti ručni sat, jer to je bio nepisani običaj u mnogim građanskim židovskim familijama. U jednoj pauzi razgovora bez riječi je ustala, iz ladice bidermajerske komode izvukla otmjeni švicarski sat Eterna i stavila mi ga oko ruke. Oboje smo šutjeli, mislili na one kojih nema ovdje za stolom i s očiju brisali tihe suze.

Očito je dakle da su Slavkove skice, nacrti, pa i cijela poglavlja, koja je planirao za nekoliko knjiga – o pobjedi 1945. i njezinu naličju, o Jadovnu ili o “samo-

u boju Jugoslavije” kroz sudbinu Jugoslavena u Španjolskom građanskom ratu – pohranjeni na različitim mjestima u 38 kutija Fonda Goldstein u ASH-u, te da bi skrupulozniji istraživač od njih mogao rekonstruirati cjelovite tekstove pogodne za objavljivanje, ali i pronaći bogatu građu za dublju rekonstrukciju Goldsteinovih interesa i načina razmišljanja. Kako bilo, uistinu je velika šteta što je Slavko Goldstein, pritisnut urgentnošću trenutka u kojem je plima revizionizma i negacionizma zahtijevala polemičan i brz odgovor, bio prisiljen napisati dvije vrijedne, ali kraće i polemičke knjige – *Jasenovac i Bleiburg nisu isto* i *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina* – umjesto da je dobio na vremenu kako bi napisao cjelovito djelo o 1945., koje bi se moglo nositi s prethodnicom, epohalnom 1941., *godinom koja se vraća*, a istodobno uključiti i građu iz te dvije spomenute knjige. To što je javnost ostala uskraćena za još jedno epohalno djelo iz pera jednoga od posljednjih vjerodostojnih svjedoka, a istodobno i jednoga od najvještijih i najpozvanijih hrvatskih publicista, svakako jest žaljenja vrijedno postignuće radikalne negacionističke desnice, kojega ni ona sama nije posve svjesna.

No Slavko je još davno ranije planirao ukoričiti ratna iskustva. U šestoj kutiji Fonda Goldstein je, na primjer, i bilježnica naslovljena s “Dječak u partizanima”. Sudeći prema dataciji nekih zapisa u njoj, potječe iz prvih godina sedamdesetih, a “Dječak u partizanima” trebao je postati naslov buduće knjige: “Hoću li moći održati prvu koncepciju o knjizi pod naslovom: ‘Dječak u partizanima’ – u kojoj bih isprepleo sjećanja na ono vrijeme s današnjim odnosom prema njemu?”. Pokušao je ovako, zapisujući, kako kaže datacija, 21. svibnja 1972.: “Mojem je starijem sinu sada 14 godina. Upravo toliko, tek koji mjesec manje, bilo je meni kad sam pošao u partizane. Promatrajući njega današnjeg pokušavam zamisliti sebe ondašnjeg: jesam li bio sposoban shvatiti?” U Fondu Goldstein pohranjena su i druga svjedočanstva o genezi njegovih djela. Naročito je zanimljivo ono iz jedanaeste kutije, pod inventarnim brojem 500, koje otkriva kako je Slavko knjigu o 1941. osmislio još polovinom osamdesetih: 14. lipnja 1985., tada pedesetosmogodišnji Goldstein piše: “... već od prije dva — tri dana, otkad više nemam što raditi (ni popravljati) na ovoj prvoj knjizi (‘Prijedlog 85’), počinjem razmišljati o narednoj. Knjiga o kibucima, Izraelu i Židovima u Jugoslaviji? Knjiga o 1941.? (Te tri riječi Slavko je podcrtao, op. a.) – ‘multizanrovska’. Sjećanja (objektiv) + historija + naknadno razmišljanje (refleksije, esej) + dramatizacija + reportaža!?” Devet dana kasnije, 23. lipnja 1985., nastavlja: “Polako se kristalizira koncept knjige ‘1941’

(ili '1941 — 42.'). Nekoliko pristupa istoj temi, istom događaju, čak istom detalju: a) čega se stvarno sjećam – retroobjektiv (ili retrovizor); b) što se zapravo događalo – naknadna saznanja iz razgovora, čitanja, opisa, dokumenata i sl.; c) dramsko-literarni sinopsis: drame u ljudima: (Mane Bilović i dr.); d) razmišljanja iz historijske distance; e) epizoda: Veljun i Blagaj i dr. (uplesti Stepinca); f) posljedice do današnjeg dana. Sve se to isprepliće, uzajamno dopunjava, nikad šablonski...” Dvije bilježnice A4 formata u jedanaestoj kutiji, gotovo popunjene Goldsteinovim preliminarnim skicama za buduće knjige, otkrivaju genezu njegova publicističkog mišljenja i rada, i bit će nezaobilazne ne samo za svaku buduću biografiju velikog intelektualca nego i za svakog istraživača intimnih i osobnih interpretacija Titove Jugoslavije, njezine konstantne i fatalne opterećenosti traumom Drugog svjetskog rata, kao i pokušaja da se ideološki temelji te fatalno traumatizirane zemlje zamijene čvršćim, racionalnijim i politički pouzdanijim uporištem.

Možda i mimo Goldsteinove volje, ta se bilježnica, “Dječak u partizanima” iz 1972., pretvorila u svojevrsan dnevnik dekadencije, u optužnicu sustavu. “Pomračenje razuma i morala u kojem živimo smišljeno kulminira svake godine na današnji dan”, piše 25. maja 1974. “Titov rođendan koji zapravo nije njegov rođendan, jer on se rodio 7. a ne 25. maja, slavi se kao njegov rođendan, ali da se ta cijela općedržavna misa ne bi zvala proslavom rođendana ona je dobila ime ‘Dana mladosti’, iako je evidentno da 82. obljetnica nijednog života, pa ni Titovog, nema mnogo veze s mladošću, kao što ni mladost ove zemlje već odavno nema mnogo veze s Titom...” Prvog lipnja 1974. Slavko u dnevnik anticipatorski piše:

Upravo završeni X. Kongres SKJ (Beograd 27. 5. — 30. 5.) bio je najvjerojatnije posljednja prilika Titu da svoj politički život završi bar donekle dostojanstveno. Prilika je propuštena. (...) Tito je već odavno politički mrtvac. Rezervoar njegovih ideja i vizija je iscrpljen: on već barem 10 godina sve upornije ponavlja stare prežvakane fraze koje su ga svojom dogmatском borbenošću iznijele na površinu prije 40 i 30 godina, ali sada u staračkoj varijanti djeluju ne samo kao pseudorenesansa, nego i kao farsa.

Slavkova nepopustljivost u intimnome dnevniku više je izraz trenutka, aktualnog nezadovoljstva općim stanjem u Jugoslaviji, nego ljutnja prema Titu osobno – dvadeset godina kasnije, Slavko će Tita do kraja života vehementno

braniti od pomahnitalih nacionalista. Ali tada, 1972., ljutnja je, možda više od svega, mogla biti i izraz njegove zebnje pred onim što donosi sutra:

Ako sa Titovim odlaskom za ovu zemlju mogu nastupiti sva zla, zar onda nije uputnije taj odlazak upriličiti postepeno, pod nadzorom odlazećeg, ali još uvijek prisutnog Tita, uz mogućnost njegove arbitraže ili intervencije, negoli odjednom, naglo, bez ikakve prave pripreme i bez mogućnosti da Tito osobno pomogne u prelaznom razdoblju?? Ako Tito živ nije u stanju odrediti mehanizam i ljude za svoje nasljedstvo, kako će tek biti nemoguće to isto odrediti bez njegova prisustva?

Šteta, dakako, što Slavko nije mogao ni pomisliti da te svoje misli objavi u vrijeme kada su napisane. Šteta, ali i paradoks: jer da ih je mogao objaviti, kasna Titova Jugoslavija ne bi bila onakvom kakvom ju je opisivao; a to što mu je bilo mudrije ne riskirati tek je dokaz više da je bio u pravu; dapače, profetski analitičan. Zato su bilježnice Slavka Goldsteina, pohranjene pod inventarnim brojevima 146 i 147 u šestoj kutiji Fonda u ASH-u, i danas itekako vrijedne javnog čitanja, da bismo shvatili koliko su ponajbolji privrženici Titove Jugoslavije uspijevali rano shvatiti u kakvu je slijepu ulicu ostarjeli maršal uveo zemlju. Za Slavka Goldsteina, izlaz iz te slijepe ulice konačno je zatvoren potkraj svibnja 1974. u Beogradu:

Posljednja, sad već najvjerojatnije i zauvijek bespovratna šansa, bio je upravo zaključeni X. Kongres. Da ga je Tito kojim slučajem sretnog nadahnuća napravio kongresom nasljedstva, cijeli bi veliki spektakl dobio svoj smisao, pomalo sentimentalno, ali svakako i dalekosežan smisao. Ovako, kongres je ostao puka farsa, namješteni prazni spektakl s mnogo zvučnih i besmislenih riječi, bez ikakva sadržaja i smisla, bez vrijednosti za zemlju kojoj su potrebne nove zdrave ideje i nova ohrabrujuća djela, a prezasićena je već odavno paradama i frazama.

Citiranom bilješkom završava cijela bilježnica. Ovo su posljednje riječi:

Tito, dakle, ostaje "bez ograničenja mandata". Zemlja paralizirana progresivnom sklerozom na vrhu i sama propada u sklerozu i svaki dan produžavanja tog "mandata bez ograničenja" otežat će oporavak s kojim bi trebalo započeti poslije dana X. No hoće li oporavak uopće još biti moguć, ili će

stanje koje se stvara jedino još ostavljati otvoren put prema nizbrdici?

I ti zapisi, iz bilježnica u šestoj kutiji Fonda Goldstein, danas su vrijedni i kritičkog čitanja i objavljivanja.

Rat u Hrvatskoj šokirao je Slavka Goldsteina. Bilježnica pod inventarnim brojem 968 u 21. kutiji otkriva kako je, tražeći uvijek optimistički izlaz, o tome želio napisati knjigu s naslovom *Hrvatsko čudo*. Dvadeset osmog kolovoza 1992. nabacio je skicu za osam poglavlja: "I poglavlje – na kraju rezimira što bi trebalo da se desi HRVATSKO ČUDO? – te najavljuje pojedine točke tog puta, na kojem se formula za ČUDO ev. može naći. To su zatim naslovi slijed. poglavlja." Trebala su biti: "Ljudska prava i pravna država", "Hrvatski postnacionalizam plus istina o sebi", "Antifašizam i ustaše, Hrvati i Židovi", "Srbi i Hrvati", "Demokracija i tolerancija", "Hrvatsko ekonomsko čudo – je li moguće?", "Autobiografski postscriptum". Slavko piše "eventualni početak": "Kad jednom kroz 50 godina povjesničari, romanopisci, sociolozi, politolozi, psiholozi budu pisali o nama ovdašnjima i današnjima, dominirat će pitanje: gdje je tim ljudima bio razum?" Godinu kasnije, u rujnu 1993., u istu bilježnicu zapisuje nekoliko verzija zapisa istog naslova: "Kako živjeti dalje? (poslije svega): Pitanje sadržano u naslovu nije retoričko, metaforičko ni patetično, već kruto i tjeskobno, trajna briga kojoj se ne nazrijeva olakšanje. Zaista, kako živjeti dalje, poslije tolikih stratišta i zgarišta, stotinu tisuća mrtvih i milijuna unesrećenih, beskućnih, osiromašenih, ispunjenih gorčinom i nezacjeljivom tugom..."

Ratne teme Slavko je tematizirao i kasnije, potaknut masovnim simboličkim negacionizmom devedesetih, materijaliziranim u masovnim promjenama imena ulica, trgova, institucija, nogometnih klubova... U "nedovršenom rukopisu", pohranjenom pod inventarnim brojem 1277 u 30. kutiji, piše o "modernom vandalizmu" i "suvremenoj totalitarnoj svijesti", a članak je, kako je na prvoj stranici dopisao rukom, trebao imati naslov "Pohod protiv civilizacije ili politički vandalizam". Tako aktualno, u svjetlu rata u Ukrajini, opće kulturne degradacije i radikalnog konzervativizma, zvuče danas Goldsteinove riječi:

Tako je moderni vandalizam postao jednim od najizrazitijih znakova raspoznavanja suvremene totalitarne svijesti. Njena je osnovna osobina da sve prisvaja, po sebi prekraja i pod sebe podvrgava – državu, gospodarstvo, duhovni život, kulturu i

umjetnost, tradiciju, pravdu i pedagogiju, sudstvo i školstvo, zadire čak i u intimni obiteljski život. Beskrajno je samodopadna, slijepo zaljubljena u samu sebe i pritajeno ljubomorna na sve čime ne može zagospodariti, pa stalno teži širiti i demonstrirati svoju moć. Oko sebe totalitarna svijest ne podnosi ništa što nije po njenoj mjeri. Trajno joj je potreban neprijatelj kako bi održala intenzitet netolerancije. Protiv stigmatiziranog “vanjskog” neprijatelja umije nastupiti i barbarski, po uzoru na davne preteče, oduzimanjem zemlje, kuće i života, ili paležom i protjerivanjem, uz rušenje svih spomenika, uklanjanje svih tragova, kako više ništa ne bi podsjećalo da nismo samo mi bili od stoljeća sedmog, da je tu bio i netko drugi, kojem treba zatrti svaki trag, da nestane sa lica zemlje.

Prikaz neobjavljenih rukopisa u ostavštini Slavka Goldsteina u ASH-u završit ćemo potresnim dokumentom, koji je Slavko, po svemu sudeći, pisao za 1941., *godinu koja se vraća*, ali ga u knjigu na kraju nije uvrstio. Riječ je o literarnoj, fikcijskoj skici pisma koje je Slavko Goldstein želio pripisati svojem ocu Ivi, karlovačkom knjižaru i intelektualcu, 65 godina nakon što su ustaše Ivu Goldsteina, negdje u ljeto 1941. – točan datum nikad nije utvrđen – likvidirale na Jadovnu. Sedam stranica nedovršene skice apokrifnog pisma ispisano je na pisačem stroju i datirano 16. listopada 2006., a danas pohranjeno pod inventarnim brojem 987, u 22. kutiji: “Dragi Slavko! Čuo sam da Te je pronašlo moje pismo od 2. svibnja 1941. i to me je potaklo da Ti nakon mnogo vremena opet pišem.”

To Slavkovo fikcijsko pismo, dakako, pisano je na podlozi stvarnoga, postojećeg pisma četrdesetjednogodišnjeg Ive Goldsteina njegovu trinaestogodišnjem sinu Slavku, napisanog u ustaškom zatvoru početkom svibnja 1941. godine. Tužnu ali fascinantnu sudbinu tog očeva pisma – koje je ustaški dužnosnik i sentimentalni domoljubni pjesnik Vinko Nikolić skrio od Slavka, ne rekavši mu za nj ni kad su se dugo nakon rata i upoznali – Slavko Goldstein minuciozno je rekonstruirao u knjizi 1941. – *godina koja se vraća* iz 2007. godine, pa je tako preraslo u jedan od najvehementnijih dokumenata hrvatske i regionalne memoarske publicistike dvadesetog stoljeća. Važnost, osobna i društvena, toga nježnog i zabrinutog napisa koji otac sriče sinu u najdramatičnijim zamislivim okolnostima početka ustaško-nacističke okupacije zasigurno i jest

bila razlog da sin 65 godina kasnije, sada iz vlastitog životnog iskustva – jer je Slavko 2006. bio gotovo dvostruko stariji nego otac kada je 1941. pisao svoje pismo – pokuša oživjeti najvažnijeg muškarca u svojem životu, tako što će samome sebi napisati očevo pismo – ali pred očima cijeloga svijeta. Taj pokušaj naime, po svemu sudeći, Slavko je poduzeo pišući svoju 1941. – godinu koja se vraća, s namjerom da pismo uklopi u knjigu i da time, koristeći potresan književni postupak apokrifnog pisma vlastitoga ubijenog oca, javnost izazove na moralnu samorefleksiju, jedan od kreativnih poriva koji su Slavka Goldsteina vodili cijeloga života. “Žao mi je što u najtežim danima, poslije travnja 1941, nisam mogao biti s vama”, dio je iz pisma koje je sin pripisao vlastitom ocu.

Mislim da je Muti dobro učinila kad vas je u proljeće 1942. povela u partizane. U velikom ratu bili ste na pravednoj strani, djelić pobjede nad općim Zlom, a sreća je što ste sve troje preživjeli rat. Ipak, ne čudim se, Slavko, što su Te već za vrijeme rata obuzele neke male dvojbe, a poslije rata sumnje i razočaranja. Mene bi, vjerojatno, dvojbe prožimala već od samoga početka. (...) S Tvojih nepunih 13 godina bio si premlad da Ti mojim dvojbama opterećujem bezbrižno djetinjstvo, a kad si sazrio, i kad su Ti takvi razgovori možda mogli biti od pomoći da Ti ublaže nedoumice, mene više nije bilo.

Slavko Goldstein za sobom je ostavio nepoznato malo blago. Valja ga istražiti, redigirati, urediti i objaviti. To je najbolje što možemo učiniti za sjećanje na čovjeka koji je cijeli život posvetio kulturi i slobodi.

BORIS PAVELIĆ
Journalist

Unpublished manuscripts of Slavko Goldstein in the Archive of Serbs in Croatia

The article describes and contextualizes a number of various texts by writer, publicist and publisher Slavko Goldstein which are stored in the Goldstein Fund, part of Slavko Goldstein's personal archive, which he deposited in the Archive of Serbs in Croatia in 2016. The article describes sketches, drafts and plans for chapters of several

books that Goldstein planned and started writing but didn't finish, as well as several completed chapters that have not yet been published anywhere, and which were not known to the public until now. The article also describes part of some interesting diary entries that Goldstein wrote over several decades, from the 1950s onwards. All these texts are extremely valuable for researching the character and works of this great intellectual, and most of them are certainly worthy of subsequent, post-mortem publishing.

KEYWORDS: *Slavko Goldstein, The Archive of Serbs in Croatia*

/ OSVRT

Filmsko otajstvo Vlade Petrića

PETRA BELC KRNJAIĆ

Nezavisna istraživačica, Zagreb

Film je, nažalost, još uvek daleko više sredstvo zabave koja se naplaćuje, nego što predstavlja medij koji stoji umetnicima na raspolaganju da izraze svoje doživljaje, vizije i shvatanja sveta. (...) Milionske mase gledalaca načinile su od filma “fabriku snova”.

— Vlada Petrić (2022a: 147; 221)

/

Prije nekoliko je godina štandove s knjigama na zagrebačkom Britancu preplavila znatna količina filmske literature iz sredine šezdesetih godina 20. stoljeća, pristigla s otpisa knjižnične građe Akademije dramske umjetnosti u Zagrebu. Među sjajnim naslovima na francuskom, njemačkom i engleskom bilo je i nekoliko primjeraka *Uvođenja u film* beogradskog filmologa Vlade Petrića, knjige koja je 1968. godine objavljena kao priručnik za studente filma Akademije za pozorište, film, radio i televiziju, u izdanju beogradske Umetničke akademije. Knjigu sam kupila kao rijetku dragocjenost, budući da i danas služi kao u mnogočemu nenadmašna literatura za temeljno upoznavanje s filmom i razumijevanje mehanizama tog medija. No odnedavno je to staro krhko izdanje zamijenjeno novom knjigom čvrstih, minimalistički dizajniranih crnih korica i čistog, preglednog prijeloma, jer je *Uvođenje u film* (2022) danas ponovno postalo široko dostupno zahvaljujući inicijativi beogradskog Kinopravda instituta, posvećenog očuvanju i istraživanju Petrićeva djela. U suradnji s Jugoslovenskom kinotekom, Institut je pored *Uvođenja* objavio i *Razvoj filmskih vrsta* (2023) te Petrićeve memoarske tekstove *Uspomene filmskog monaha* (2022). Navedena reizdanja spadaju u prvo kolo sjajno zamišljenog projekta – biblioteke “Celokupna dela Vlade Petrića”, u okviru koje je

planirano izdavanje 19 knjiga, što obuhvaća razdoblje od Petrićevih “najranijih monografija iz 1960-ih godina pa sve do zadnjih novinskih eseja iz 21. stoljeća”.¹ *Uvođenje u film i Razvoj filmskih vrsta* prve su dvije knjige tog projekta, dok *Uspomene filmskog monaha* nose oznaku 15. knjige iz planiranog ciklusa.

/ Uspomene filmskog monaha

Filmski teoretičar i znanstvenik Vladimir Petrić (1928. — 2019.) rođen je u Prnjavoru, mjestu koje danas administrativno spada u Republiku Srpsku / Bosnu i Hercegovinu, a koje je dvadesetih godina bilo dio Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Petrić u svom video-eseju *Wall of Memories* (1997. — 2010.)² Prnjavoru posvećuje posebnu dionicu, i kroz povratak u rodno mjesto pripovijeda o vlastitom odrastanju, majčinoj bolesti i smrti i razlozima preseljenja u Beograd, o počecima Drugog svjetskog rata, rušenjima i ponovnim podizanjima pravoslavnih crkava, otvarajući time ujedno i pitanje o trajnostima međuetničkih sukoba na jugoslavenskim prostorima. U Beogradu Petrić završava studij engleskog jezika i književnosti (1956), a nešto kasnije i Visoku filmsku školu (1958), na kojoj dobiva diplomu iz filmske i televizijske režije. U vrijeme dok je predavao povijest filma na Akademiji za pozorište, film radio i televiziju, Petrić je počeo raditi kao filmski urednik na tek uspostavljenoj Televiziji Beograd – o čemu detaljnije piše u eseju “Srpski ključ: Umetnost improvizacije”, objavljenom u knjizi *Uspomene filmskog monaha* (2022b). Sredinom šezdesetih odlazi u Moskvu kako bi na moskovskom VGİK-u (Всероссийский государственный институт кинематографии, danas Gerasimovljevičev institut za film) istraživao građu za svoju doktorsku disertaciju o Jevgeniju Baueru, no zbog ideoloških neslaganja s direktorom tog instituta Nikolajem Lebedevom i općenite nemogućnosti da se svjetonazorski uklopi u sovjetsku akademsko-intelektualnu atmosferu Petrić se vraća u Jugoslaviju. Početkom sedamdesetih zahvaljujući Fullbrightovoj stipendiji upisuje doktorski studij filma na Njujorškom sveučilištu i postaje prvi znanstvenik u SAD-u koji je

- 1 Više o projektu moguće je vidjeti na stranicama Kinopravda instituta – <https://kinopravda-institute.org/programs/#> (pristup: 7. 9. 2023.).
- 2 Petrićev video-esej dostupan je za pregledavanje na YouTubeu: <https://youtu.be/wGLfy-6o3C88?si=LtMCAKJNatM68YC1> (pristup: 7. 9. 2023.)

obranio doktorsku disertaciju iz polja filmskih znanosti.³ Kako otkriva u eseju “Draga MOMA: Jedno nezaboravno iskustvo” (2022b: 89—110) – u kojemu piše o svom odlasku i boravku u Americi – budući da se zbog svoje podrške crnom talasu početkom sedamdesetih našao na popisu “politički nepodobnih nastavnika i kritičara” (*ibid.*: 104), umjesto povratka u Jugoslaviju, oko kojega se iz etičkih razloga dvoumio, naposljetku se odlučio za nastavak rada u SAD-u. Uskoro počinje predavati na Sveučilištu Harvard – naslijedivši na toj poziciji teoretičara eksperimentalnog filma Standisha Lawdera – i tamo uz Roberta Gardnera i Stanleyja Cavella sudjeluje u osnivanju Harvardskog filmskog arhiva.⁴ Zanimljiva je u Petrićevom životu prisutnost religije, koja ga je kao pravoslavnog prisluzitelja oltara duboko obilježila u ranoj mladosti, i o svojim religijskim iskustvima detaljno piše u eseju “Entuzijazam u crkvi” (*ibid.*: 129—139), koji ujedno otključava i naziv same knjige: “[T]i si pravi filmski monah, Vlado, koji provodi dane i noći u onom podzemnom manastiru, sedeći ispred srebrnog platna – koje je tvoj oltar” (*ibid.*: 133), rekao mu je jednom prilikom pastor Edward Mark, koji je s Petrićem predavao na Harvardu. Zadivljuje pritom dječjački zanos i iskrenost s kojima Petrić pristupa pripovijedanju vlastitog života i presijecanju privatnoga i javnoga, pogotovo u dijelovima posvećenima NATO bombardiranju Beograda i Novog Sada. Iako je kod Petrića Amerika profesionalno prevagnula, 1999. je objavio esej “Bombardovanje za mir”, u kojemu nedvosmisleno osuđuje američku intervenciju, prozivajući čak i ljubimicu intelektualne elite Susan Sontag za bezrezervnu podršku iro- nično (iako pogrešno) nazvanoj “Operaciji Milosrdni anđeo” (*ibid.*: 85—86).

/ Uvođenje u film i Razvoj filmskih vrsta

Dejstvo klasičnih umetnosti zasniva se na *prevazilaženju* realnog da bi se neposredno shvatila suština stvarnosti; dejstvo filma zasniva se na *poniranju* u realno da bi se neposredno sagledala suština stvarnosti.

(Petrić, 2022a: 244)

3 Izvorna se vijest i danas nalazi na stranicama NYU-a: <https://tisch.nyu.edu/cinema-studies/cs50/first-phd> (pristup: 7. 9. 2023.)

4 O povijesti HFA detaljnije na: <https://harvardfilmarchive.org/cinematheque/history> (pristup: 30. 8. 2023.)

Knjige *Uvođenje u film* i *Razvoj filmskih vrsta* tvore jednu udžbeničku cjelinu, od kojih je jedno djelo posvećeno filmskoj praksi i teoriji, a drugo samoj povijesti filma. *Uvođenje u film* u tom je smislu podijeljeno na dvije velike cjeline: prva, "Kako se stvara film", kroz 38 sažetih potpoglavlja obrađuje sve važne segmente filmske proizvodnje – od samih početaka artikulacije ideje za film, preko tehničkih elemenata kadriranja i montaže, pa sve do distribucije i plasmana gotovog filmskog proizvoda. Iako tekstovi iz *Uvođenja u film* nude razne poglede na danas već ustaljene filmske prakse, pa se može činiti kao da se radi o nečemu već odavno dobro poznatom, Petrić postavlja temeljna pitanja koja su za umjetnost filma – pogotovo za one koji u nju tek ulaze – suvremenska. U natuknici o adaptaciji, pored korisnih praktičnih uputa iz čega i kako adaptirati, autor se istovremeno pita i o samoj svrsi adaptacije – "da li se roman ekranizuje samo zbog toga da se filmskim sredstvima oblikuju vrednosti romana, ili da se preko sadržine romana izrazi rediteljjev doživljaj određenog problema i sveta koji literarno delo opisuje" (*ibid.*: 61). Utoliko Petrićev pristup nije koristan samo onima koji se po prvi puta susreću s filmom, jer autorova fragmentacija problemskih aspekata proizvodnog procesa nudi podjednako materijala i onima koji se filmom već bave. Korisna su primjerice elementarna raščlanjivanja parafilmskih materijala – sinopsisa i tretmana (u domaćoj terminologiji uvriježen je engleski naziv *treatment*), prvenstveno jer su u pitanju fluidni koncepti koji najčvršće uporište imaju u praksi: "Jedni smatraju da tretman predstavlja prelaz od sinopsisa ka scenariju, a drugi da je to faza razrade manuskripta od scenarija ka knjizi snimanja" (2022a: 65), navodi Petrić, koristeći se višestrukim izvorima kao uporištima za svoje sinteze.⁵

Struktura svih natuknica-pojmova se, kako i sam autor navodi u uvodu knjige, temelji na čitanju razne filmološke literature koja obuhvaća tekstove i filmove zapadnih i istočnih redatelja i teoretičara, i u tom je smislu Petrićeva erudicija impresivna. Iz tih tekstova on sintetizira vlastite ideje citirajući ono što mu je po senzibilitetu najbliže i, s polazištem u "činjenici da je film *umjetnost i industrija*" (*ibid.*: 219), u središtu njegova shvaćanja kinematografskog medija prisutna je čvrsta svijest o dva pola umjetnosti filma – onog komercijalnog, koji profit pretpostavlja umjetnosti, i onog umjetničkog ili avangardnog, koji film promatra kao zaseban umjetnički medij opirući se principima masovnog tržišta.

5 Budući da se radi o temeljnim materijalima koji su potrebni za prijave na filmske fondove, ovakav tip priručnika u ranim fazama studija filma može biti od izuzetne koristi.

Takav pristup stvara trajnu analitičku optiku produktivne napetosti iz koje proizlaze kritički pronicljive i lako shvatljive ideje. Kada govori o ulozi producenta u državno dotiranim kinematografijama, kao što je bio slučaj sa socijalističkom Jugoslavijom, Petrić postavlja etička pitanja koja su relevantna i danas, budući da je i u Hrvatskoj kinematografija gotovo u cijelosti državno financirana: jesu li društvene potrebe i umjetnički zahtjevi kompatibilni, što je relevantnije i naposljetku društveno korisno (*ibid.*: 215)? Jednako se tako Petrić pita mogu li se principi klasičnih umjetnosti primijeniti i na film i ne iziskuje li novi umjetnički medij ujedno i neka nova pravila (*ibid.*: 244). Njegovo dosljedno inzistiranje na ravnopravnoj ulozi avangardnog i eksperimentalnog filma u filmskoj povijesti, teoriji i praksi pritom je izuzetno važno, budući da se taj filmski rod (ne imajući u vidu ranu povijest filma) prečesto marginalizira ili izdvaja kao zasebna disciplina, pogotovo u hrvatskom obrazovnom kontekstu.

“Kakvo dejstvo ima film” predstavlja drugi dio *Uvođenja u film* i posvećen je pregledu temeljnih jedinica filmske teorije: koje su razlike između teorije i estetike filma, što karakterizira prostor i vrijeme na filmu, kako primijeniti psihologiju, sociologiju i filozofiju na filmske studije, što su fotogeničnost i identifikacija, koja je uloga filmske kritike i što je kult zvijezda – samo su neke od tema koje Petrić pokriva u tom poglavlju. Jedno od njegovih temeljnih shvaćanja “suštine kinematografskog medija” jest ono totalne iluzije (2022a: 261), što ne znači da mu pripisuje isključivo mehaničko registriranje vanjskog svijeta, već kroz koncept totalne iluzije traga za onim specifično filmskim koje istodobno umjetničkim postupcima simulira mnogostruke aspekte stvarnosti. “Samim tim što večno ostaje u domenu iluzije, a uspeva da djeluje maksimalno čulno, zvučna filmska slika poseduje osobinu koju ne može da postigne nijedan drugi izražajni medij” (*ibid.*: 262), piše Petrić.

Razvoj filmskih vrsta bavi se poviješću filma kao idejom i gotovim djelom, i kroz 400 stranica uz obilje referenci i informacija pokriva zbivanja na planu filmskog razvoja od 17. stoljeća sve do 1970. godine, kada je knjiga i objavljena. I u ovom djelu Petrić materiju strukturira kao niz kratkih potpoglavlja, koja podjednako obuhvaćaju pojedine rodove (dokumentarni ili animirani film...), žanrove (vestern, ljubavni film, mjuzikl...) i najvažnije filmske stilove (impresionizam, neorealizam, francuski novi val...). “Želeći da pruži celovit i sintetizovan pregled filmskih vrsta i žanrova, pisac je svaku pojavu pratio u njenom neprekidnom istorijskom razvitku od samog početka filma sve do naših dana” (2023: 19), navodi Petrić u uvodu prvog izdanja, pri čemu i u ovoj knjizi slijedi

sintezu Istoka i Zapada, povlačeći pritom i zanimljive dijakronijsko-sinkronijske veze. Primjerice, u potpoglavlju posvećenom legendama i bajkama u širokim potezima ocrtava prikaz fantastičnog i mitskog kroz heterogene, a opet srodne filmove kao što su nijemi film strave *Vještice* (*Häxan*, 1922) Švedanina Benjamina Christensena, *Sedmi pečat* (1957) Ingmara Bergmana, *Zvenigora* (1928) ukrajinskog sovjetskog redatelja Aleksandra Dovženka, i radove japanskih redatelja Akire Kurosawe i Kenjija Mizoguchija. Smatrajući da te filmove povezuje kinematografska stilizacija adekvatna temi, Petrić se ponovno vraća ideji totalne filmske iluzije koja pomaže stvaranju filma kao “bića za sebe” (2023: 186).

/ Kritička izdanja

Petrićev naglasak na specifično kinematografskom, kao i korištenje koncepata kinestetičkog, kinematičkog⁶ ili “optičkog zbivanja” (*ibid.*: 126), kroz koje je kao temeljne ideje često pristupao analizi filma, znao je biti razlogom optužbi za formalizam, kako u Sovjetskom Savezu (cf. Petrić, 2022b: 41–45) tako i u SAD-u (cf. Crofts, 1989; Levaco, 1989), ali i u Jugoslaviji (Turković, 1982: 249). “Uza svu referentnu korist koju sam nalazio u njegovu pisanju, dominirao je osjećaj Petrićeve teorijske nesustavnosti i nedovoljne domišljenosti”, zapisao je Hrvoje Turković u *Polemičkim sučeljavanjima s Vladom Petrićem* (2021),⁷ a i urednica *Uvođenja u film* Ana Grgić istaknula je kako Petrić u duhu vremena ne nalazi potrebnim da “postavi teoriju ili teoretičara u specifičan kulturni ili društveni kontekst” (2022a: 21). No sam Petrić inzistirao je na prikazu “različitih shvatanja filma kao izražajnog sredstva”, svjestan činjenice da će “čitaocu izgledati nedosljedno to što se u ovoj knjizi ne zastupa određeno teorijsko gledište” (*ibid.*: 255), budući da je temeljni zadatak djela u središtu ovoga teksta bilo uvođenje u film, ocrtavanje općih aspekata složene grane sedme umjetnosti, čiji je krajnji cilj prenošenje općeg znanja studentu koji će nakon savladavanja ove literature biti “spreman da pristupi detaljnijem izučavanju stručne literature iz oblasti kinematografske tehnike, filmske estetike i op-

6 Navedene koncepte Petrić je preuzeo od Slavka Vorkapića, još jednog beogradskog filmskog praktičara i teoretičara koji je svoju karijeru i svjetsku slavu stekao u američkoj kinematografiji (više u Petrić, 2022b: 58).

7 Tekst je dostupan na stranicama lista *Danas*: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/polemicka-suceljavanja-s-vladom-petricem/> (pristup: 20. 8. 2023.)

sežne istorije mnogih nacionalnih kinematografija” (Petrić, 2023: 20). Zbog te potencijalne zastarjelosti Petrićevog pristupa priređivač je reizdanja opremio kritičkim sholijama na marginama stranica, kroz koje su urednice Ana Grgić (*Uvođenje u film*) i Dijana Jelača (*Razvoj filmskih vrsta*) nastojale osuvremeniti tekstove i studente uputiti na suvremena zbivanja u filmskoj teoriji. No unatoč tim “manjkavostima” teksta užitak je bio vratiti se analizama filma koje nisu opterećene kontekstom – psihoanalize, marksizma, poststrukturalizma, kritike kapitalizma, pa čak i feminizma, budući da se u suvremenoj znanstvenoj produkciji sami filmovi često “gube” pod teretom raznih kritičkih čitanja. U svakom slučaju, zamišljeni kao priručnici za studente osnovnih studija filma, Petrićevi će tekstovi napraviti dobru podlogu za dijaloge u nastavnim učionicama i kabinetima, ali biti i korisno štivo svima koji se žele vratiti osnovama povijesti i teorije filma. Sholije su dosljedno otisnute crvenom bojom, i utoliko mi se čini kako bi korisno za čitatelje bilo da se u Indeksu imena i naslova crvenom bojom ujedno otisnu i oni autori i filmovi koji su u Petrićeve knjige ušli posredstvom uredničkih intervencija. Treba istaknuti i da je knjige vizualno oblikovao Andrej Dolinka, beogradski dizajner koji već godinama radi na važnim filmološkim izdanjima, i ponovno je užitak listati estetski pomno upakirano štivo.

/ Nasljeđe jugoslavenske filmske teorije

U već spomenutim *Polemičkim sučeljavanjima...* Hrvoje Turković napisao je kako je bavljenje teorijom u Jugoslaviji bilo “osamljenička stvar”, u kojoj su tekstovi domaćih teoretičara “... bili neposrednim kulturnim kontekstom u kojem [je] trebao uspostaviti svoje razmišljanje” (2021).

Misliti suvremenu hrvatsku filmologiju stoga je neodvojivo od jugoslavenskog kulturnog konteksta u kojemu se radala.⁸ Štoviše, dok je literatura

8 Petrić je primjerice pisao za kultnu *Filmsku enciklopediju* u izdanju zagrebačkog Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, objavljenu pod uredničkim vodstvom zagrebačkog filmologa Ante Peterlića, koju je Peterlić pak posredstvom Petrića predstavio u Americi 1987. godine na Sveučilištu Harvard. Na stranicama iznimno utjecajnog časopisa *Filmske sveske*, koji je pokrenuo beogradski filmolog Dušan Stojanović, a izdavao beogradski Institut za film u razdoblju između 1968. i 1986. godine, objavljeno je i nekoliko teorijskih konfrontacija između Turkovića i Petrića, i Turkovića i Stojanovića.

iz polja filmskih studija u Jugoslaviji bila opsežna – umnogome zahvaljujući prijevodima – u Hrvatskoj je danas relativno oskudna. Vrijedna nova izdanja rasprodaju se u pravilu u roku par godina i rijetko dožive reizdanje, a stariji prijevodi – mahom u izdanju beogradskog Instituta za film, kojima se i danas služimo u studijskoj nastavi – kruže oglasnicima, antikvarijatima i uličnim štandovima s knjigama. Kao tekstovi na srpskom jeziku čak i ne spadaju u službena domaća prijevodna izdanja, što nam je osvijestio nedavni prijevod *Teorije filma* njujorškog filmskog teoretičara Roberta Stama (2019., Disput), prema kojemu je u (SR) Hrvatskoj do 2019. godine prevedeno tek šest naslova.⁹ Petrićeva reizdanja, s druge strane, dosljedno njeguju ideju srpsko-hrvatskog jezika (2022a: 18), što podrazumijeva inkluzivnost koja bi umnogome obogatila i suvremenu hrvatsku filmologiju.

No unatoč uzusima službene akademske znanosti, u hrvatskoj filmologiji postoji praksa dobrih hrvatsko-srpskih odnosa, budući da je struci za svako ozbiljnije bavljenje filmom – osim ako dobro ne govore francuski, engleski, talijanski ili njemački jezik... – nužna literatura na srpsko-hrvatskom/hrvatsko-srpskom prijevodnom jeziku. Stoga bi i reizdanja Petrićevih udžbenika, kao i njegovi memoarski tekstovi, mogla biti toplo dočekanana, ne samo jer se radi o novim knjigama jezično dostupnima domaćim čitateljima već i jer su navedena djela (bila) prisutna u hrvatskoj znanosti o filmu. Činjenica da na zagrebačku promociju knjige izuzev Hrvoja Turkovića, koji je i sam bio Petrićev kolega, i filmologa koji su sudjelovali u promociji knjige, nije došao gotovo nitko s umjetničkih akademija i iz filmskih krugova ipak otvara pitanje nezainteresiranosti ili moguće neupućenosti domaće akademske i filmske zajednice. Tim više što je, prema anegdoti koju je s okupljenima podijelio profesor Turković, upravo Vladimir Petrić početkom osamdesetih godina (!) bio zaslužan za stvaranje filmskog fonda Akademije dramske umjetnosti u Zagrebu, bez kojega je prethodno podučavanje filma na toj ustanovi bilo očito izvođeno u izazovnim uvjetima. No možda su otpisani primjerci *Uvođenja u film* sa zagrebačke ADU nedavno otpisani upravo kako bi se u fakultetskoj knjižnici napravilo mjesta za nova izdanja knjiga koje će nesumnjivo obogatiti shvaćanje medija filma svim generacijama koje tek ulaze u ovo nimalo jednostavno i često vrlo nemilosrdno umjetničko polje.

9 Za detaljan popis vidjeti Belc Krnjić, "(auto)Portret teorijskog kubizma Roberta Stama" (2020: 212).

Belc Krnjić, Petra. 2020. "(auto)Portret teorijskog kubizma Roberta Stama". *Hrvatski filmski ljetopis*, br. 102—103, Hrvatski filmski savez, Zagreb, str. 206—212.

Crofts, Stephen. 1989. "Constructivism in Film: The Man With the Movie Camera: a Cinematic Analysis by Vlada Petric". *Framework: The Journal of Cinema and Media*, br. 36, Drake Stutesman, Wayne State University Press, str. 92—96.

HFA History – Harvard Film Archive, <https://harvardfilmarchive.org/cinematheque/history> (pristup: 7. 9. 2023.)

Kinopravda Institute – Programs, <https://kinopravda-institute.org/programs/> (pristup: 7. 9. 2023.)

Levaco, Ronald. 1989. "Constructivism in Film: The Man With the Movie Camera: a Cinematic Analysis by Vlada Petric". *Film Quarterly*, vol. 42, br. 2, Univ. of California Press, str. 52—54.

Petrić, Vlada. 2022a. *Uvođenje u film: Kako se stvara film / Kakvo dejstvo ima film*. Kinopravda institut, Jugoslovenska kinoteka, Beograd.

Petrić, Vlada. 2022b. *Uspomene filmskog monaha*. Kinopravda institut, Jugoslovenska kinoteka, Beograd.

Petrić, Vlada. 2023. *Razvoj filmskih vrsta: Kako se razvijao film*. Kinopravda institut, Jugoslovenska kinoteka, Beograd.

Turković, Hrvoje. 1982. "Estetički purizam". *Filmske sveske*, br. 4. Institut za film, Beograd.

Turković, Hrvoje. 2021. "Polemička sučeljavanja s Vladom Petrićem". <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/polemicka-suceljavanja-s-vladom-petricem/> (pristup: 20. 8. 2023.)

The First PhD in Cinema Studies, <https://tisch.nyu.edu/cinema-studies/cs50/first-phd> (pristup: 7. 9. 2023.)

O autorima

/ Jovan Byford

Jovan Byford je profesor psihologije i istorije na Otvorenom univerzitetu (*The Open University*) u Ujedinjenom Kraljevstvu. Objavio je veliki broj istraživanja o sećanju na Holokaust, teorijama zavere i odnosu psihologije i istorije. U nedavno objavljenoj knjizi *Genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na slikama: Fotografije zverstava i sporno sećanje na Drugi svetski rat u Jugoslaviji* (Fabrika knjiga, 2022) istražuje ulogu fotografija zverstava nekad i sad u oblikovanju kolektivnog sećanja na Drugi svetski rat u zemljama bivše Jugoslavije.

e-mail: Jovan.Byford@open.ac.uk

/ Filip Škiljan

Filip Škiljan, povjesničar i arheolog (Zagreb, 1980). Magistrirao je 2006. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu tezom "Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška" i doktorirao na istom fakultetu 2009. tezom "Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju u Drugom svjetskom ratu". Od 2003. do 2006. radio je kao kustos u Javnoj ustanovi Spomen-područje Jasenovac. Od 2006. do 2010. radio je kao voditelj Arhiva Srba u Hrvatskoj pri Srpskom narodnom vijeću. Od 2010. zaposlen je u Institutu za migracije i narodnosti. Za znanstvenog suradnika izabran je 2010., a za višeg znanstvenog suradnika 2013. te za znanstvenog savjetnika 2018. Bavi se istraživanjem Drugog svjetskog rata i nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj.

Autor je više monografija i znanstvenih članaka.

e-mail: filip.skiljan@gmail.com

/ Hrvoje Volner

Hrvoje Volner, povjesničar zaposlen na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Osijeku, gdje drži nastavu iz kolegija Srednja i jugoistočna Europa u 19. stoljeću. U znanstvenom radu proučava kapitalističku i socijalističku modernizaciju, industrijalizaciju i povijest nacionalnih manjina na području Slavonije. Objavio je monografiju *Od industrijalaca do kažnjjenika – Gutmann* i Našička u industrijalizaciji Slavonije te desetak znanstvenih radova.

e-mail: hvolner@ffos.hr

/ Virna Karlić

Virna Karlić izvanredna je profesorica na Odsjeku za južnoslavenske jezike i književnosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu te predstojnica Katedre za srpsku i crnogorsku književnost pri matičnome Odsjeku. Na fakultetu izvodi nastavu iz srbičkih i južnoslavističkih jezikoslovnih kolegija. Autorica je dviju znanstvenih monografija i preko 40 znanstvenih radova te je uredila dva znanstvena zbornika (cjelovita bibliografija dostupna je na poveznici <https://www.bib.irb.hr/pregled/profil/24511>). Predmeti njezina najužeg znanstvenog interesa jesu povijest srpskog književnog

jezika, hrvatsko-srpski jezični odnosi te pragmatika južnoslavenskih jezika.

e-mail: vkarlic@ffzg.unizg.hr

/ *Sanja Šakić*

Sanja Šakić voditeljica je Odjela za obrazovanje u Srpskom narodnom vijeću. Doktorirala je 2022. na temi *Povijest u metafizici - konfiguracija vremena u prozi Davida Albaharija* na Poslijediplomskom studiju književnosti, izvedbenih umjetnosti, filma i kulture na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Sudjelovala je na više znanstvenih projekata koji se bave južnoslavenskim književnostima i jezicima, autorica je dvadesetak znanstvenih i stručnih radova te je uredila dva znanstvena zbornika. Predmet njezina užeg znanstvenog interesa su povijest i teorija književnosti te srpsko-hrvatski književni i kulturni odnosi.

e-mail: sanja.sakic@snv.hr

/ *Ankica Čakardić*

Ankica Čakardić je izvanredna profesorica i predstojnica Katedre za socijalnu filozofiju na Odsjeku za filozofiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Autorica je triju monografija (na hrvatskom, engleskom i njemačkom jeziku), uredila je četiri knjige i objavila šezdesetak članaka. Članica je međunarodnog uredništva izdanja *The Collective Works of Rosa Luxemburg* pri izdavačkoj kući Verso (London/ New York) i nekolicine drugih domaćih te međunarodnih časopisa.

e-mail: acakardic@ffzg.hr

/ *Lino Veljak*

Lino Veljak rođen u Rijeci 1950. Doktorirao je 1982. tezom "Filozofija prakse Antonija Gramscija". Od 1979. radi na Katedri za teorijsku filozofiju Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje je 1990. izabran u zvanje izvanrednog profesora, a 2002. u zvanje redovitog profesora. Predavao je filozofiju povijesti na sveučilištima u Rijeci, Zadru i Splitu. Od 2005. je voditelj poslijediplomskog doktorskog studija filozofije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Napisao je i uredio dvadesetak monografija i zbornika radova te objavio preko stotinu znanstvenih članaka. U više navrata bio je član Upravnog odbora Hrvatskog filozofskog društva, a od 2009. do 2011. bio je predsjednik Društva.

e-mail: lveljak@ffzg.hr

/ *Boris Pavelić*

Boris Pavelić rođen je 1967. Diplomirao je komparativnu književnost i filozofiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Novinar je od 1989. Radio je u Hrvatskoj izvještajnoj novinskoj agenciji (Hina) i riječkom dnevniku *Novi list*, a danas je novinar zagrebačkog tjednika *Nacional*. Objavljivao je i objavljuje u brojnim medijima u regiji. Autor je knjiga: *Deset boljih godina – bilanca građanina predsjednika Stjepana Mesića* (Novi liber, 2010.), *Smijeh slobode – uvod u Feral Tribune* (Adamić, 2014.) i e-knjige *Kad glave igraju – svijetla strana devedesetih* (Kuća ljudskih prava, 2019.). S novinarima Ivićem Đikićem i Davorom Krilom suautor je knjige *Gotovina – stvarnost i mit*, (Novi liber, 2014.). S Ivom Goldsteinom uredio

je posthumnu knjigu tekstova Slavka Goldsteina *Proslavi za bolju zemlju* (Frak-tura, 2019.).

e-mail: paveliboris@gmail.com

/ Petra Belc Krnjaić

Petra Belc Krnjaić doktorirala je iz polja filmologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu i trenutno radi na knjizi o povijesti i estetici jugoslavenskog eksperimentalnog filma. Radove je objavljivala u domaćim i stranim publikacijama, a istraživački je usmjerena na područje alternativnih filmskih praksi s posebnim interesom za arhiviranje i očuvanje filmova uskog formata.

e-mail: petra.belc@gmail.com

Upute autorima

Tragovi su znanstveni/naučni časopis za srpske i hrvatske teme koji izlazi dvaput godišnje: u svibnju/maju i u studenom/novembru. Časopis je po svom karakteru multidisciplinarni i interdisciplinarni, pa objavljuje radove iz raznih područja društvenih i humanističkih znanosti, kao što su: povijesne znanosti, političke znanosti, sociologija, filozofija, lingvistika, povijest umjetnosti, ekonomija, etnologija, antropologija, međunarodni odnosi, područne studije i dr. Fokus časopisa je na srpskim i hrvatskim temama u suvremenosti i prošlosti. Od autora se očekuje da pri slanju rukopisa časopisu vode računa o karakteru časopisa i temama kojima se on bavi. Detaljniji opis profila časopisa može se pronaći u uvodniku prvog broja, objavljenom pod naslovom Čemu *Tragovi*? Uz znanstvene/naučne radove (izvorne i pregledne, te prethodna priopćenja), časopis *Tragovi* objavljuje i studije, eseje, polemičke osvrtne, prikaze knjiga, bilješke o znanstvenim skupovima i događajima, te druge relevantne informacije u vezi s glavnim temama koje obrađujemo. Radovi se objavljuju na hrvatskom i srpskom jeziku, odnosno na onoj verziji tog jezika kojom su napisani. Uz znanstvene članke objavljuju se i sažeci na jeziku na kojem je rad napisan, te na engleskom jeziku, kao i pet ključnih riječi koje najpreciznije upućuju čitatelja u sadržaj rada. U procesu ocjene rada pred njegovo eventualno objavljivanje u časopisu provodi se postupak višestrukog anonimnog recenziranja rukopisa. Recenzenti su stručnjaci (znanstvenici s odgovarajućim izborom

u znanstveno zvanje) iz područja kojim se rad bavi. Konačnu odluku o objavljivanju – na prijedlog glavnog i odgovornog urednika – donosi uredništvo.

Zaprimanje i uređivanje radova, kao i njihovo objavljivanje se ne naplaćuju. Prihvaćeni članci se prije objavljivanja uređuju po visokim standardima profesionalizma i etike, uz aktivno sudjelovanje autora u tom procesu.

Slanjem rukopisa *Tragovima* autori (autorice) jamče da rukopis koji su poslali nije u procesu ocjenjivanja za objavljivanje u nekom drugom časopisu ili u zborniku. Ako su dijelovi rada objavljeni u okviru drugih publikacija ili su bili dio doktorskih disertacija, autori moraju označiti te dijelove i navesti punu referencu i opseg istovjetnosti. Autori jamče za izvornost rada, te za poštivanje profesionalnih i etičkih kodeksa. Časopis zadržava pravo provjere izvornosti pomoću anti-plagijatorskih softverskih programa.

Radovi se dostavljaju e-mailom na adresu: tragovi.redakcija@gmail.com.

Poželjno je da radovi budu sljedećih opsega: znanstveni članci koji pretendiraju na status izvornog znanstvenog rada od 8.000 do 11.000 riječi, pregledni članci od 4.000 do 6.000 riječi, osvrti i eseji od 5.000 do 8.000 riječi, a prikazi knjiga od 800 do 1.500 riječi. Studije mogu biti i veće po opsegu. Članke treba predati u elektroničkom obliku, oblikovane onako

kako su formatirani objavljeni članci u našem časopisu. Oni trebaju sadržavati: 1) ime i prezime autora, naslov, sažetak na izvornom jeziku na kojem je rad napisan, pet ključnih riječi, 2) sam rad, koji je podijeljen – ako to autor želi – u pojedina poglavlja, pri čemu autor predlaže naslove poglavlja, 3) popis literature i izvora, 4) naslov rada te sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku, i 5) kratku bilješku o autoru – od najviše tri rečenice – uz koju ide i e-mail adresa autora.

U *Tragovima* koristimo fusnote, a ne endnote. Autori ih trebaju koristiti za navođenje arhivskih i internetskih izvora poput novinskih članaka ili članaka objavljenih na portalima, ali ne i za pune bibliografske jedinice kad se radi o knjigama, člancima u časopisima ili poglavljima. Te bibliografske jedinice navode se u popisu literature na kraju članka. Isto se odnosi i na neobjavljene izvore, kao što su disertacije, pisana izlaganja na konferencijama ili sl.

Grafički prilozi (tablice, grafikoni i sl.) trebaju biti uključeni u sam članak, ako je to moguće. Slike i kompliciraniji vizualni dodaci mogu biti izdvojeni u posebne dokumente i poslani uz članak, s tim što u tom slučaju treba jasno označiti gdje bi ih trebalo objaviti u samom članku. U slučaju uključivanja priloga iz nekog drugog izvora, autori su sami dužni osigurati dopuštenje.

/ Citiranje i navođenje literature

Reference u članku treba navoditi u zagradama ako se radi o člancima, knjigama, zbornicima i neobjavljenim radovima, i to ovako: (Marković, 2016), odnosno (Marković i Petrović, 2016: 32), ili (Marković u Petrović, 2016: 30).

Literatura se abecednim redom i bez rednih brojeva navodi na kraju članka i to ovako:

Za knjige:
Majski, B. (ur.). 1976. *Vukovarska komuna 1945-75*. Turistkomerc. Zagreb.

Za priloge objavljene u zborniku:
Petrač B. i Zmaić K. 2003. Veličina gospodarstva u funkciji robnosti poljoprivrednih proizvoda, u: Štambuk, M. i Šundalić, A. (ur). *Razvojne perspektive ruralnog svijeta Slavonije i Baranje*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. Zagreb: 195-206.

Za članak u časopisu:
Pejaković, T. 2016. Biološki sastav i starene stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1961.-2011., *Hrvatski geografski glasnik*, 78 (1): 125-158.

Za korporativni izvor:
Country Report: Croatia. 2018. Economist Intelligence Unit. London.

Za disertacije koje nisu objavljene kao knjige:
Marko Petrović. 2013. *Politička kultura u doba socijalizma*. Neobjavljena disertacija, Fakultet političkih znanosti. Zagreb.

Za mrežni izvor koji ima autora:
Butković, F: Za izgradnju kanala Dunav-Sava treba nam 850 milijuna eura, Slobodna Dalmacija, 29. veljače 2016. <http://www.slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/303884/butkovic-za-izgradnju-kanala-dunav-sava-treba-nam-850-milijuna-eura>, Pristupljeno: 11. listopada 2016.

Pri navođenju više različitih radova istog autora objavljenih iste godine, koriste se – uz navođenje godine – i oznake a, b,

i sl: npr. (Marković, 2014a) i (Marković, 2014b). Za radove koji imaju više izdanja, a posebno ako je izdanje iz kojeg se citira objavljeno mnogo kasnije od izvorne godine objavljivanja, navode se i godina prvog izdanja i godina onog izdanja iz kojeg autor citira: npr. Kant (1781/2012: 43). Autori moraju osigurati konzistentnost pri navođenju izvora i sastavljanju popisa literature. U popis literature uključuju se samo radovi na koje se autor u članku referira ili ih citira, a ne i oni radovi koji su možda poslužili u procesu zaključivanja ali ih nema među referencama u članku.

/ *Autorska prava*

Autori zadržavaju autorska prava za članke objavljene u časopisu, ali svojim pristankom na objavljivanje daju časopisu pravo prvog objavljivanja u tiskanom i elektroničkom formatu. Uredništvo očekuje da se pri svakom eventualnom daljnjem objavljivanju članaka objavljenih u našem časopisu navede referenca na izvorno objavljen članak, te da se o tome prije objavljivanja informira urednika. Časopis ne dopušta prenošenje većih dijelova ili cijelog članka objavljenog u *Tragovima* trećim osobama (fizičkim i pravnim) bez eksplicitne suglasnosti autora.

/ *Etičnost*

Uredništvo *Tragova* primjenjuje visoke etičke i profesionalne standarde, koji uključuju nultu razinu tolerancije prema plagiranju, falsificiranju, fabriciranju činjenica, namjernom pogrešnom ili manipulativnom navođenju izvora, nenavođenju izvora ili prisvajanju kao svojih tuđih ideja i zaključaka. Ne tolerira se govor mržnje ili omalovažavanje, te bilo

kakav oblik diskriminacije prema drugim autorima. U člancima koji imaju dva ili više autora, odgovornost je na svim autorima da jasno razriješe međusobne odnose u pogledu autorstva, prije nego što rad pošalju u proces odlučivanja za objavljivanje u *Tragovima*. Eventualni sukobi interesa moraju biti jasno naznačeni, a autori moraju poštovati autorska prava drugih autora. Članci koji ne poštuju ta načela neće biti objavljeni u ovom časopisu.

Sisak, Drugi svjetski rat, Donji Miholjac,
identitet, Sava Mrkalj, filologija, *praxis* filozofija,
feminizam, marksistički humanizam, Blaženka
Despot, Gajo Petrović, Slavko Goldstein, Arhiv
Srba u Hrvatskoj, Vlada Petrić

ISSN 2623-8926

9 772623 892003